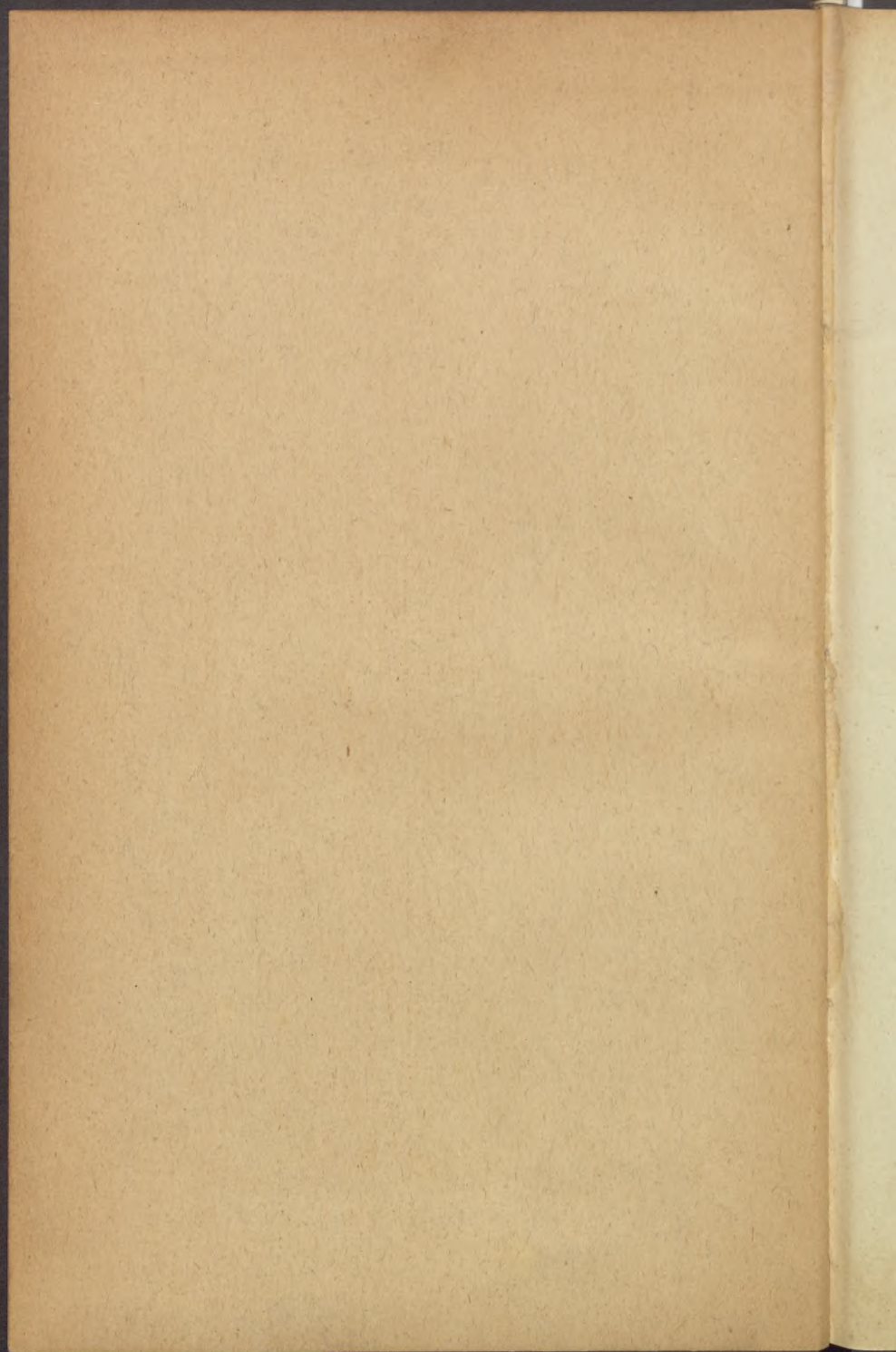

M
2M.161 OSZK

.....

Török Sándor

TÖRÖLT
Török Sándor
BELLAI JÓZSEF

TEMESVÁR ÉS DÉLMAGYARORSZÁG

MULTJA, JELEN KÖZÁLLAPOTAI
ÉS TURISTIKAI LEIRÁSA ———
AZ ALDUNA UTI KALAUZÁVAL

IRTA:

DR. BODOR ANTAL

BELLAI JÓZSEF KÖZREMÜKÖDÉSÉVEL

60 képpel, 3 megye és
Temesvár térképével.

MORAVETZ TESTVÉREK KIADÁSA
TEMESVÁR.

(R
2)

M 2A. 161

ORSZÁGOS SÉCHENYI KÖNYVTÁR

1968/R Ieltár

ELŐSZÓ.

Úgy hisszük, hogy rég érzett hiányt fog pótolni e könyvecske, mely a történelmi emlékekben, természeti kincsekben és néprajzi sajátságokban gazdag Délmagyarország multját, jelen közállapotait s szebb vidékeit kívánja a nagyközönséggel vázlatosan megismertetni.

Munkánk szerény keretei nem engedik, hogy a felölelt hatalmas anyagot kellő részletességgel tárgyaljuk, de ezen úgy igyekeztünk segíteni, hogy az alábbi jegyzékben közöljük forrásmunkáinkat, melyek az általunk csak röviden érintett egyik-másik kérdést behatóan tárgyalják. Vitás történelmi tételeket nem bonczolgattunk, de annál szigorúbb kritikával állítottuk össze a jelen közállapotokra vonatkozó statisztikai és egyéb adatokat.

Czélunknak, a Délvidék széles körben való megismertetésének, valamint az idegenforgalom növelésének érdekében könyvünket sok ezer példányban s olcsó áron bocsátottuk ki s ezt jórészen a hatóságok messzemenő

anyagi és erkölcsi támogatása tette lehetővé. Ezért ezúton is hálás köszönetet mondunk nagyméltóságu dr. *Darányi Ignác* földmivelésügyi, *Kossuth Ferencz* kereskedelemügyi és gróf *Apponyi Albert* vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter uraknak, méltóságos dr. *Csernoch János* csanádi püspök urnak, méltóságos dr. *Telbisz Károly* udvari tanácsos urnak, Temesvár sz. kir. város polgármesterének, nagyságos *Jankó Ágost* Torontál vármegyei, *Ferenczy Sándor* Temes megyei és *Issekutz Aurél* Krassó-Szörény megyei alispán uraknak, nagyságos dr. *Rezucha István* urnak Versecz, *Mattanovich Adolf* kir. tan. urnak Pancsova th. jogu városok, továbbá *Marsovszky Árpád* urnak Lugos rend. tan. város polgármesterének, kik az állam, illetve a megyék és városok részére több száz példányt megrendelni s eként könyvünk kiadását s széleskörű elterjesztését hathatósan előmozdítani kegyeskedtek. Törekvéseink erkölcsi támogatásáért köszönetet mondunk továbbá *Steiner Ferencz* orsz. képviselő urnak s a *Délvidéki Kárpát Egyesület* vezetőségének, valamint mindazoknak, kik könyvünk megírásához adatokat nyújtani sziveskedtek.

Könyvünk főbb forrásmunkái.

- Alispáni jelentések Temes-, Torontál- és Krassó-Szörény megyék közigazgatási állapotáról.
- Balogh Pál: A népfajok Magyarországon.
- Bárany Ágost: Temesvármegye emléke. 1848.
- Torontálmegye hajdana 1845.
- Barát Armin: Temesvár, monographische Skizze 1902.
- Bellai József: Márcziusi napok Temesvárott 1891.
- Temesvár sz. kir. város közművelődési intézményei 1904.
- Temesvár az országgyűléseken 1899.
- Berger Károly: Temes vármegye gazd. viszonyai 1907.
- dr. Berkeszi István: Délmagyarország emlékei 1907.
- Temesvári könyvnyomdászat s hirlapirodalom tört. 1900.
- Temesvár sz. kir. város kis monográfiája 1900.
- Temesvár színészete a XVIII. században 1898.
- dr. Bodor Antal: Kiállítási emlékkönyv 1907.
- Vadászerdő telepes község monographiája 1907.
- Böhm Lénárd: Délmagyarország, vagy az u. n. Bánság külön története II. kötet 1867.
- Baróthi Lajos: Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez 1893—6.
- A németek első betelepítése a bánságba gr. Mercy alatt 1890.
- Czöernig K.: Ethnographie der oesterr. Monarchie 1857.
- Frank Zoltán: Délkeleti képek 1900.
- Gáspárdy Aladár: A magyar Alduna 1904.
- Gecser Béla: A Dunán le Zimonytól Turn-Severinig s Orsovától Herkulesfürdőig 1893.
- Geml József: Temesvár sz. kir. város statisztikája 1900.
- Városi közlöny (temesvári) 1908.
- Griselini: Geschichte des Temesvárer Banats 1770.
- Iványi István: Lugos r. t. város története 1907.
- Karánsebes történetéhez 1875
- Kacser Romulus: Temesvár emberbaráti intézményei 1906.
- Keresk. és iparkamara (temesvári) évi jelentései.
- Lendvai Miklós: Temes vármegye nemes családjai 2 k. 1899.
- Lovas Sándor: Legújabb állami telepítések Magyarországon 1908.
- Márki Sándor: Dózsa György és forradalma 1883.
- Marton Andor: Torontál vármegye gazd. viszonyai 1907.

- Milleker Bódog: Délmagyarország őskori régiségleletei 1891.
 — Délmagyarország római régiségleletei 1892.
 — — régiségleletei a honfoglalás előtti időkből.
 — — Versecz sz. kir. város története 1886.
 Ortvy T.: Temesvármegye és Temesvár város története.
 1881.
 — Oklevelek fenebbi műhöz.
 Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen.
 Pesty Frigyes: A Szörényi bánság és Szörény vármegye
 története 3 köt. 1877.
 — Krassó vármegye története 1884.
 — A szörényvármegyei hajdani oláh kerületek 1876.
 Preyer János: Monographie der kön. Freist. Temesvár 1853.
 Pór Antal: Hunyady János 1873.
 Statisztikai évkönyvek 1906.
 Szalay László: Szerb telepek Magyarországon. 1861.
 dr. Szentkláray Jenő: A csanád egyházmegyei plébániák
 története 1898.
 — Száz év Délmagyarország legújabb történetéből 1879.
 — Krassóvármegye őshajdona 1900.
 — A dunai hajóhadak története 1886.
 dr. Telbisz Károly: Temesvár története 1902.
 Veber Antal: Délvidéki Kárpát egyesület kalauza. 1894.
 Zvarinyi Emil: Liebling in der Vergangenheit und Gegen-
 wart 1886.
-

Betürendes tárgymutató.

Az Alduna és vidéke	299
Alibunár és vidéke	277
Almásvidék	298
Antalfalva és vidéke	277
Ármentesítő társulatok	120
Bánlak és vidéke	276
Bányászat	134
Bozovics és vidéke	298
Buziásfürdő és vidéke	251
Csakova és vidéke	253
Csene és vidéke	275
Délmagyarország fekvése és tagoltsága	1
— népfajai	65
— története	6
Detta és vidéke	254
Egyházi állapotok	87
Egyleti élet	165
Facset és vidéke	287
Fehértemplom és vidéke	255
Gyárák	122
Herkulesfürdő	314
Hajózás	150
Hatóságok	160
Háziipar	131
Hitelügy	152
Ipar	122
Iskolák	85
Jám és vidéke	297
Karánsebes r. tan. város és vidéke	282
Kivándorlás	95
Kohászat	134
Közgazdaság	105
Közlekedés	140
Krassó-Szörény megye	279
Lippa és vidéke	259
Lugos r. tan. város és vidéke	279
Marilla	294
Mezőgazdaság	109
Módos és vidéke	275

VIII

Nagybecskerek és vidéke	264
Nagykikinda és vidéke	266
Nagyszentmiklós és vidéke	270
Népmozgalom	82
Németbogsán és vidéke	288
Oraviczabánya és vidéke	291
Orsova és vidéke	309
Pancsova th. jogu város és vidéke	247
Pénzügy	152
Perjámos és vidéke	272
Resiczabánya és vidéke	288
Stájerlak-Anina	294
Szászabánya	297
Tanügy	95
Telepitések története	52
Temes megye	251
Temeskubin és vidéke	257
Temesrékás és vidéke	262
Temesvár jövője	240
— közgazdasági viszonyai	234
— kulturális viszonyai	211
— lakossága	206
— története	169
— útmutatója	195
— vidéke	242
Teregova és vidéke	284
Torontál megye	264
Törvényhatósági élet	157
Törökbecse és vidéke	268
Törökkanizsa és vidéke	270
Ujarad és vidéke	261
Ujmoldova és vidéke	300
Vasutak	143
Versecz th. jogu város	244
Vinga és vidéke	261
Vizszabályozás	144
Zsombolya és vidéke	273

Délmagyarország fekvése és tagoltsága.

Délmagyarország határai északon a Maros, nyugaton a Tisza, délen a Duna folyó, kelet felől pedig az Erdélyi havasokkal összefüggő Godjan-Szarko és Pojana-Ruszká hegylánczok. E természetes határok közé foglalt, négyzet alaku földterület, melyen jelenleg Temes, Torontál és Krassó-Szörény megyék fekszenek, már a legrégibb időktől kezdve bizonyos egységes rendeltetéssel birt s hosszú időn keresztül közös vezetés alatt állott. Az Árpád- és vegyes házbeli királyok korában okmányainkban többnyire Temesköz néven fordul elő, ez azonban nem volt azonos a közepén fekvő Temes vármegyével. Temesi tartománynak és Temesvári kapitányságnak is neveztetett s bár külön főispánok alatt több megyére oszlott, főként hadviselés szempontjából a temesi főispánok, mint **temesi grófok** egységes vezetése és fennhatósága alá tartozott. Megjegyzendő, hogy a temesi grófok hatósága egyes korszakokban a mai Délmagyarországon túli földterületekre, így Csanád- és Arad-megye egy részére, Belgrádra s a mai Oláhországra észak-nyugati vidékeire is kiterjedt.

A török uralom előtti évszázadokban Temes, Torontál és Krassó-Szörény megyék politikai beosztása s határai a mostanitól lényegesen eltértek, sőt velük egyidőben a délvidéken oly megyék is szerepeltek, melyek idők folyamán megsemmisültek, illetve más megyékbe olvasztattak be.

Torontál megye területe a mainál jóval kisebb volt, amennyiben északi része Csanád megyéhez, keleti járásai Temeshez, déli vidékei Keve megyéhez tartoztak. Torontál megye neve az első Árpádházi királyok idejében egyáltalán nem fordul elő s valószínű, hogy csak a királyság negyedik századában alakult, földterülete addig egészen Keve-, Temes- és Csanád megyéhez tartozott.

Temes megye felső része keleti és nyugati irányban a mainál jóval szélesebb volt, de Versecztől a Dunáig terjedő földterületén Keve és Horom megyék állottak.

Keve megye már Szent István idejében említetik. Egy része benyúlt a mai Torontál megye déli vidékeire s székhelye a Duna mellett Temes Kubinnál romjaiban ma is látható Keve vára volt. E megye valószínűleg a török uralom idejében semmisült meg.

Horom megye a Dunától északra, Ó- és Új-Palánka körül terült el s bár Verbőczy István a megyék között szintén felsorolja, létezéséről csak hiányos emlékeink maradtak fenn. Alapítása Szent István idejére tehető s nevét székhelyétől, Horom várától kapta, mely egy avarkori földgyűrű (Haram, Kharam) helyén épült fel. A megye a XVI-ik században semmisülhetett meg.

Krassó megyét valószínűleg szintén Szent István alapította. Területe a mainál jóval kisebb volt, mert északi részei Temes- és Arad megyéhez, déli vidékei Horom- és Keve megyéhez tartoztak. Székhelye Krassó vára volt. Területe még kisebbre szorult, mikor a XIII. században déli felén megalakult a Szörényi bánság.

A Szörényi bánság Karánsebestől délre terült el s Kis-Óláhországba is benyúlt. Székhelye, Szörény vára szintén a Dunától délre feküdt. A bánság első ízben 1233-ban fordul elő okleveleinkben.

A török uralom alatt Temes, Torontál, Horom

és Keve megyék Temesvár székhellyel egy ejaletté (helytartósággá) egyesítették, mely aztán a temesvári, csanádi, becskerekai és lippai szandzsákságra (kerületre) oszlott. Az erdélyi fejedelmek fennhatósága alá került Krassó és Szörény megyék pedig „lugosi és karánsebesi bánság“ név alatt egyesítve külön bánok által kormányoztattak és csak 1658-ban kerültek a temesi beglerbég fennhatósága alá.

Mikor a királyi seregek 1716-ban Temesvárat s nemsokára az egész délvidéket visszafoglalták, az országrész nem csatoltatott mindjárt vissza Magyarországhoz, hanem Temesi bánság név alatt, mint császári koronatartomány, eleinte katonailag, majd polgári elnökök által külön kormányoztatott. A temesi bánság felállítása nemcsak közjogi törvényeinkbe ütközött, de elnevezése is helytelen volt, amennyiben temesi bánok soha sem voltak. A temesi bánság 13 kerületre oszlott, melyeknek határai több ízben változtak, így 1768–74-ben a Duna melletti földterület katonai határőrvidékké alakítva a bécsi cs. hadügyminiszterium fennhatósága alá helyeztetett. A szerb-német határvidék — melynek törzshelye Pancsova volt II. József alatt német-illyr, az oláh határvidék pedig, melynek törzshelye Fehértemplom, 1803-tól kezdve pedig Karánsebes lett, később oláh-illyr határőrvidéknek nevezetett.

A temesi bánság, mint külön tartomány 63 éves fennállása után 1779-ben, a megyei rendszer s Temes-, Torontál- és Krassó megyék visszaállítása folytán megszűnt s csak a határőrvidék marad továbbra is a császári kormány fennhatósága alatt. Az 1848/49-iki szabadságharcz leverése után a délmagyarországi megyék Bács-megyével együtt „Szerb vajdaság és Temesi bánság“ néven Magyarországtól független külön koronatartománynyá szerveztettek s 1860-ig ily állapotban maradtak, mig nem az alkotmány helyreállítása után e megyék is

visszanyerték önkormányzati jogukat. A határőrvidek polgárosítása folytán 1871-ben annak egy része Temes és Torontál megyékhez csatoltatott, a keleti határvidék helyén pedig Szörény megye újra visszaállított. A törvényhatóságok kikerekítése alkalmával 1876-ban a nagykikindai, mokrini és melenczei járások Torontál megyéhez csatolódtak, míg a többi megyék határai csak lényegtelen változást szenvedtek. 1881-ben pedig Krassó és Szörény megyék Krassó-Szörény megye név alatt egy törvényhatósággá egyesítették.

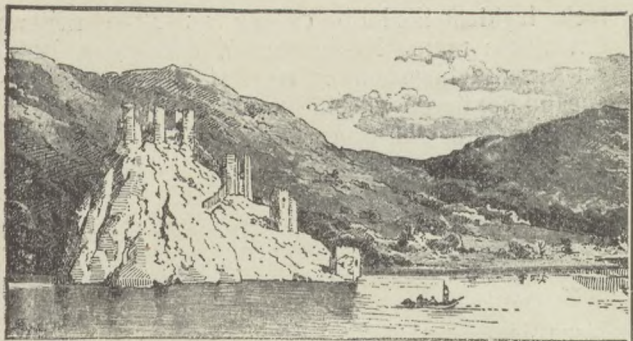
Délmagyarország jelenlegi három megyéjének területe együttvéve 28.502 □ km., melyből Temes megyére 7433 □ km., Torontálra 10.030 □ km. és Krassó-Szörény megyére 11.039 □ km. esik. Délmagyarország függőleges tagoltságát vizsgálva, három főemelkedési vonalat különböztethetünk meg, amennyiben egész Torontál megye s Temes megye nyugati fele teljesen lapályos síkság, utóbbi megye kelet felőli része dombos, míg Krassó-Szörény megye, néhány folyómenti kisebb lapálytól eltekintve, egészen hegyes vidék.

Temes megyében csak a Versecz melletti **Kudriczi** hegység méltó az említésre. Krassó-Szörény megye nagyobb hegységei: a Bisztrától délre, a Cserna két oldalán a Dunáig húzódó **Domegléd** és **Godján-Szárko** hegylánczat, melynek legmagasabb csúcsai a Murariu (2231 m.) s a Gugu (2294 m.) egyúttal a délvidék legkiemelkedőbb pontjai. A **Szemenik-Plessuva hegycsoport** Kárásebestől délnyugat felé húzódik s a Délmagyarországi Érczhegységbe kapcsolódik. Legmagasabb csúcsai a Szemenik (1447 m.) a Piatra Nedei (1438 m.) és a Plessuva (1159 m.) Az **Érczhegység** tagozatához tartozik a **Dognácskai** (809 m.) s a még alacsonyabb Aranyos hegység. A Duna mentén húzódik végig a **Lokva, Kraku, Almás, Szretinye** s az **Orsova-Mehádiai** hegység, me-

lyek legkiemelkedőbb csúcsa az 1226 méteres Szvinjácsa mare. Karánsebestől északra a **Pojána-Ruszka** hegycsoport terül el, melynek legmagasabb pontja Bágyis (1380 m.) és Ruszka (1359 m.)

A délmagyarországi magas havasok összesen mintegy 14 □ mértföldnyi területen fekszenek s hosszúságuk északról délre 7, szélességük keletről nyugatra 3 mérföld. E hegységeket többnyire őserdők fedik, melyeket helyenkint sziklacsoportok, vagy havasi legelők szakítanak meg.

Délmagyarországnak, az azt körülfogó Maros, Tisza és Duna leszámításával csak kisebb folyók vannak, melyek jórészen a Krassó-Szörényi hegységben erednek. Ilyenek a **Bega**, mely a Polyána Ruszka észak-nyugati oldalából indul ki s Perlasznál a Tiszába ömlik. Útjában, mely jórészen csatornázva és szabályozva van, Temesvár és Nagybecskerek városokat érinti s 48 kisebb nagyobb patak vizét veszi fel, többek között a **Beregszóét** is. A Szemenik hegy észak-keleti oldalán eredő **Temes** folyó Karánsebes, Lugos és Pancsova érintése után utóbbi város közelében ömlik a Dunába. Közel 100 mellékfolyója és csermelye közül említésre méltó a Bisztra, Berzava, Nadrág, Temesina, Surgány, Poganis és a Lunkák. A **Karas** vagy **Krassó** folyó Szemeniken a Sastóból ered s Palánkánál ömlik a Dunába. A **Nera** folyó Szemenik hegységben ered s Palánkánál folyik a Dunába. A **Cserna** Oláhországban ered s Herkulesfürdő alatt veszi magába a **Bela**, Mehadika, és Ohaba patakok egyesített vizét, majd Ó-Orsovánál a Dunába ömlik. Az **Aranka** ér Fenlak közelében, a Maros bálpartjából szakad ki s a Marossal egy irányban a Tisza felé haladva Pádénál a mocsarak közt enyészik el.

Galambóc (Kolumbács) romjai az Aldunán.

Délmagyarország történelme.

A szántogató gazda ekéje nyomán fölbukkan a földből néhol egy kőcsákány, bronzedény, vagy néhány pénzdarab, másutt a róna végtelen síkságát megszakítja egy-egy földhalom, melyet ha megbont az ásó, vagy csákány, az emberi csontok s fegyverek százával kerülnek belőle napvilágra. Itt fellegekbe nyúló sziklaormon düledező váromok merednek komoran az ég felé, máshol az évszázadok viharával daczoló hatalmas kőfalak, sziklába vágott hegyutak, vagy nagyszerű vízművek tesznek tanúságot az emberi ész és erő nagyságáról.

Régmúlt idők emlékei ezek, melyek ha néha szemünkbe ötlenek, megkapja lelkünket a multak varázsa s önkénytelen is azt kérjük magunkban, hogy e tárgyak és épületek kikről maradtak

Temesvár város részletes történetét lásd külön fejezetben.

reánk? És arra gondolunk, hogy valamikor régen kik és hogyan éltek ezen a vidéken?

E kérdésekre igyekeztünk röviden megfelelni, amikor alább nagy vonásokban ismertetjük Dél-magyarország történelmét.

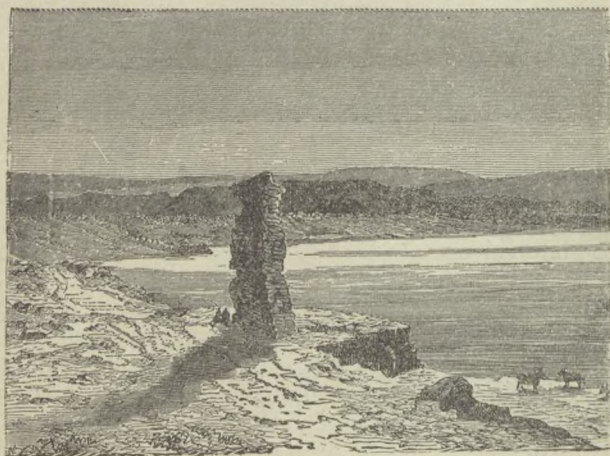
Ókor.

Földünk őskorában a temes torontáli síkot tenger borította, melynek hullámaiból szigetekként emelkedtek ki a Krassó-Szörényi hegylánczok. A száraztöldről rengeteg őserdők terültek el s ezeknek megkövesült maradványai a Krassó-Szörényi hegyek gazdag kőszéntelepei.

Miután a tenger elhúzódott a síkságról s a buja földet gazdag növényzet lepte be, az ember is megjelent a rónán, hogy kezdetleges kőfegyverei segítségével felvegye a harcot az erdők hatalmas ősszállaival szemben. Múzeumaink kő- és bronz korszakbeli régiségleletei bőséges anyagot nyújtanak e kor kulturájának megismeréséhez.

A délvidék történetére vonatkozó legrégebbi írott adataink a Kr. e. V-ik századból valók, mikor Herodotos leírást közölt az agathyrsekről, egy Kisázsziából a Duna vidékére húzódtott thrák néptörzsről. Száz évvel később az agathyrsek új jövevényekkel, a világhódító Nagy Sándor által a Duna balpartjára szorított gétákkal keveredtek össze s ezen időből valók a délmagyarországi éremleletekben sűrűn előforduló makedon tetradrachmák. Kr. e. 250 táján az északról és nyugat felől beözönlő kelták szorították ki a Duna-Tisza-Maros közén lakó népeket, két évszázad múlva pedig a dákok foglalták el e földterületet, mely aztán a Tiszától a Pruthig terjedő hatalmas királyságuknak a római birodalom felőli védfalául szolgált. A másfél századon keresztül fennállott dáki birodalmat hatalma és gazdagsága tetőpontját

a rómaiak döntötték meg. Mikor ugyanis Deczebal dák király a Dunától délre fekvő s kevésbé védett római provinciákat gyakori beütéseivel zavarta, a Domitian császár által ellene küldött római legiók a dák sereget Karánsebes mellett, Tápénál megverték. Minthogy azonban a dákok időközben új erőre kaptak, Trajanus császár, a kiváló hadvezér Turnu Szeverin táján az Aldunán nagyszerű kőhidat s a Kazán szorosban szikla-

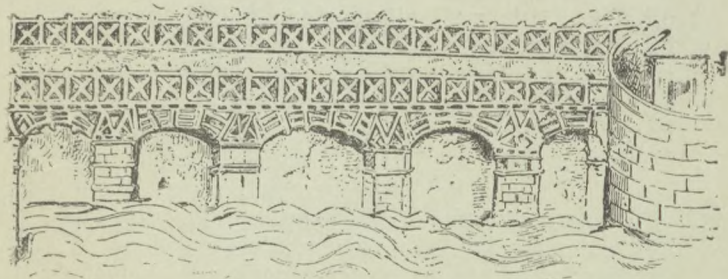

Traján hídjának maradványai az Aldunán.

utat építtetett s legióit azon keresztülvezetve a dák sereget Kr. e. 105-ben Tápénál, majd 107-iki második hadjárata alkamával Erdélyben megverte s utóbbi alkalommal a birodalom fővárosát, a mai Várhely hunyadmegyei község mellett fekvő Sarmisegethusát is elfoglalta. Deczebal király bánatában kardjába ereszkedett, Trajanus pedig Dácia-t római provinciává alakította át s a dákok helyébe gyarmatosokat telepített. Az ez időben

alapított számos római gyarmat közül említésre méltók Zambara (valószínűleg a mai Temesvár helyén,) Ad Mediam (Mehadia,) Margum (Orasje,) Tsierna (Ó-Orsova,) Caput Bubali (Valeabul) Centum putea (Nagy-Szurduk) stb., melyeket nagy gonddal épített s maradványaiban még most is látható katonai utak kötöttek össze. A római kultúra hatása alatt a tartományban az ipar, kereskedelem, a tudomány és művészet hatalmasan fellendült. Erről tanuskodnak a föld alól időnként előkerülő gazdag római éremleletek, szobrok, szerszámok és felirásos emlékek.

Mikor Aurelianus császár kénytelen volt a Dáciai megszálló római légiókat visszahívni, e tartomány is a barbárok hatalmába került. A Kr. u. 250 körül a Balti tenger felől jövő gótok árasztották el, kik betöréseikkel többször fenyegették a délre fekvő római birodalmat is. Konstantin

Traján hídjának egykoru rajza.

császár végül Nikápolynál győzelmet aratott Alarik gót király seregén s újra felépítteté Trajanus dunai köhidját, melyet Hadriánus császár korábban irigységből leromboltatott.

A gót uralom alatt a Tisza, Duna, Maros közén erős gyökeret vert a kereszténység. Népes egyházak alakultak s a hivek egy része csakhamar Arius tanításaihoz csatlakozott. A közműveltség ez időben általában jelentékeny fokon állott s a római korbeli városok, műemlékek jórészen fennállottak, míg a húnok s az utánuk jövő néparadat e vidéket a harczok mezejévé nem tették.

Amint hirül vették a nyugati gótok, hogy a húnok Balamir vezérlete alatt 374-ban a Volgán átkeltek s az osztrogótokat megverték, a keresztény hitűek közül mintegy 200.000-en Ulfilas püspök vezetésére alatt a római birodalomnak a Dunától délre fekvő tartományaiba menekültek, hol szives fogadtatásra találtak. A húnok a Duna vidékére nyomulva itt vagy legyőzték, vagy szövetségükbe fogadták a többi gót és más néptörzseket s megalapították Hunniát, melynek fejedelmi székhelyét a mai Fehértemplom közelében állították fel. Valószínűleg e székhelyen született 400 körül Attila, ki Roas király halála után 433-ban a hún királyságot örökölte. Attila, a világtörténelem egyik legnagyobb hadvezére, szintén a Temes vidékén ültette fel székhelyét s félmillió főnyi hún és szövetséges seregével innen járta be Európát, míg ura lett a Rajnától a Volgáig s a keleti tenger szigeteitől a Hämus hegylánczig terjedő óriási birodalomnak.

Az Attilánál küldöttségben járt Priscos Rhetor, a bizánczi császár követe mesébe illő dolgokat beszélt el a világhódító király udvarának fényéről, gazdagságáról, de a fejedelmi székváros helyét e feljegyzések alapján pontosan nem tudjuk megállapítani. Némelyek szerint Szeged, mások szerint Fehértemplom helyén állott az, de nagyobb a valószínűség, hogy a Torontál megyei Nagy-Szentmiklós, vagy Csanád község környékén feküdt, hol 1799. egy 23 darab aranyedényből álló népvándorlás korabeli kincsleletet találtak. Az „Attila kincse” néven ismert megbecsülhetetlen értékű műtárgyak,

melyek a bécsi udvari muzeumban őriztetnek, görög és eddig meg nem fejtett góth rúna feliratokkal vannak ellátva s styljök persa szasszanid

Az „Attila kincse“ nagyszentmiklósi lelet egyik darabja.

hatásról és a Fekete tenger melléki görög gyarmatok hagyományairól tanuskodik. E székvárosában halt meg 453-ban Attila s a monda szerint holt-

testét arany, majd ezt egy nagyobb réz, vas és fakoporsóba tették s úgy temették el éjnek idején; a sirásókat pedig a hún főemberek leölték, hogy senki el ne árulhassa a nagy király sírhelyét.

Attila halála után a leigázott, vagy szövetségben álló néptörzsek: a gepidák, gótok, alánok fel-lázadtak s Fehértemplom körül, a Nera folyó mellett megverték a trónvillongás folytán széthúzó húnokat. Attila legidősebb fia, Ellák is elesett 30.000 vitézével együtt s ezzel a nyolcz évtizedig fennállott hún uralom véget ért. A függetlenségüket visszanyert törzsek közé aztán a népvándorlás újabb népeket sodort. Jöttek északról a longobardok és kelet felől a húnokkal rokon avarok, kik egymással szövetkezve iszonyu pusztítással győzték le a gepidákat.

Mikor a longobardok 568-ban Itáliába vonultak, az avarok lettek egyedüli urai a vidéknek, melyet kétszáznegyven éven keresztül birtak. Ők készítették azokat a 16—20 méter magasságu hatalmas, kör alakú földsánczokat, melyeket az ellenség betöresei elleni védfalúl emeltek. Ez óriási területű földgyűrűkön belül kisebb átmérőjű körsánczok s legbelül egy földvár emelkedett. A fejedelem, a főkhán a Csanád és Nagy-Szentmiklós helyén állott földvárban, a birodalom fő táborhelyén lakott feleségeivel együtt s itt őrizték mérhetetlen kincseiket is. A közbelső körsánczon belül feküdtek az avarok falvai, gulyái, a legkülső körsáncz pedig a mivelés alatt álló földjeik védelméül szolgált. E földgyűrűk (avarul horom) maradványai az Alföldön és Délmagyarországon itt-ott ma is láthatók s „ördög árok“ „csörsz árok“ vagy „római sáncz“-nak neveztetnek.

Az avar birodalmat 790 körül Nagy Károly frank király döntötte meg. Földgyűrűiket áttörve, nemességük nagyrészt elpusztította s országukat elfoglalta. Egyes avar csoportok a Duna-Maros közti földsánczokban húzták meg magukat, de a

köztük támadt belviszályt felhasználva 803 körül szláv népek szorították ki őket erődítvényeikből s azok helyén megalapították a bolgár fejedelemséget. A bolgárok, kik uralkodójukkal együtt jórészen keresztyén hitre tértek, 896-ig, a magyarok bejöveteléig tartották fenn e vidéken uralmukat. E korszakból a következő temesvidéki erődített helyek emléke maradt fenn: Beguey (a római Zambara s a mai Temesvár) Keve (Temes-Kubin) Horom (Ujpalánka) Morissena (Marosvár, a mai Csanád) stb.

Magyarok kora.

Az Ázsiából jövő magyarok fejedelme, Árpád a Maros-Duna közti földterület meghódítását Zoárd, Kadocsa és Bojta nevű vezéreire bízta, kik a bolgár seregeket legyőzve a tartományt elfoglalták. Glád bolgár fejedelem, kit Keve várában fogtak el, népével együtt meghódolt Árpádnak, mire aztán Glád hűbéri kötelezettséggel és alárendeltséggel visszakapta birtokait. A délvidéken eként egy magyar fennhatóság alatt álló szláv-bolgár fejedelemség keletkezett, melynek élén másfél századon keresztül Glád fejedelem utódai állottak. A tartomány fővárosa Morissena vára (a mai Csanád helyén) volt, itt székeltek a népfőnökök, kik közül többeket Achtum néven említenek kronikásaink. Valószínű azonban, hogy ez nem név, hanem a tisztség megjelölése s a görög Aktos (vezér, főnök) szó elferditése volt. Egyik ily bolgár népfőnök Szent István uralkodása alatt függetleníteni akarta fejedelemségét a magyar fennhatóság alól s a byzanci császárral és a lázadó Gyula erdélyi vezérrel játszott össze. Gyula leveretése után annak társa, Csanád a Marosváron lakó Achtumhoz pártolt s ott csakhamar fővezérségre emelkedett, de mikor a fejedelem féltékenységeben orgyilkos

Szent Gellért első csanádi püspök halála.

módon el akarta tenni láb alól, Csanád Szent Istvánhoz menekült, ki őt a lázadó népfőnök ellen küldött sereg fővezérévé tette.

Csanádnak aztán sikerült heves küzdelem után Marosvár közelében, Nagyösznél legyőzni a főurat. Szent István Csanád vezért érdemei jutalmazásául az ütközetben elesett Achtum helyébe Marosvár és a hozzá tartozó országrész urává tette s a várat nevéről Csanádvárnak nevezte el. Ugyanott püspökséget is alapított s annak első fejévé a későbbi pogánylázadás alatt vértanu halált szenvedett Szent Gellértet tette.

Szent István korából általában igen kevés történelmi adatunk marad fenn, mert a király intézkedéseinek nagy részét szóbelileg hírnök útján tette. Épen ezért nehéz dolog a délvidéknek e korra vonatkozó történetét összeállítani. Bár ez időből csak Keve és Csanád megye neve maradt fenn, mégis föltehető, hogy Szent István a várszervezet megalkotása alkalmával a temesi és krassói főesperességek felállításával egyidejűleg szervezte az ugyanily nevű megyéket is. A határgrófságok felállítása alkalmával pedig a temesi főispánnak hadászati tekintetben az egész délvidékre kiterjedő szélesebb hatáskört biztosított.

A királyság első századában a délvidék több ízben a besenyők és kúnok pusztításainak színterévé vált. A Szent István által e vidékre betelepített bessenyők ugyanis régi pogány vallásukhoz s életmódjukhoz ragaszkodva, állandóan hadi lábon állottak a hatalommal, míg végre Salamon király a görög császárral szövetségben álló vezérüket. Kozárt 1071-ben Nándorfehérvárnál legyőzte. Ducas görög császár ebből az alkalomból, engesztelésül küldte Gézának azt az arany diadémot, mely Magyarország koronájának most is alsó részét képezi.

Szent László uralkodása alatt 1091-ben a Fekete tenger mellől jövő kúnok törtek be a dél-

vidékre. A horvátországi hadjáratból ellenük siető király Krassó megyében érte utól őket, mikor zsákmánynyal és foglyokkal megrakodva Erdélyen át épen hazafelé vonultak. A Kapolcs vezérlete alatt álló 40.000 főnyi kún sereget Szent László két oldalról támadta meg s a Poganyest folyónál (innen származik annak Pogányos régi magyar neve) tönkretette. A legyőzöttek egy részét aztán a jelenlegi Jászságban telepítette le. A Kálmán után következő II. és III. István, II. Géza és III. Béla uralkodása alatt királyainknak görög-szláv házasságai folytán a magyar állampolitika súlypontja a délvidékre terelődött. Az uralkodóinkkal rokonságba kerülő görög császárok ugyanis mindegyre beavatkoztak hazánk belügyeibe, egyes trónkövetelőket fegyveres erővel támogattak s a délvidéki szláv néptörzseket Magyarországtól való elszakadásra ösztönözték. Kommen János, majd utóda Mánuel görög császár több ízben így 1129-ben, 1152-ben és 1162—1167. között háborút is indítottak, melyeknek renszerint a temesi tártomány szolgált színterül. Első ízben a Karas krassó-megyei folyónál verték meg a magyar seregeket, további hadjárataik alkalmával pedig Krassó, Keve, Temes és a szomszédos megyéket is feldúlták. Fél századnál tovább tartottak a délvidéken e háborús, anarchikus állapotok, melyek elől a magyarság egy része az alföldre menekült, birtokaikba pedig a bizánczi császárok által támogatott szlávok ültek bele. Végre III. Bélának sikerült a királyi hatalmat és tekintélyt helyreállítani s a délvidéken is rendet teremteni. II. Endre uralkodása alatt a temesi grófi méltóság oly fontosságra emelkedett, hogy egyik törvény az erdélyi vajdasággal egyenrangunak mondja. Ez időben azonban a grófság szűkebb határok közé szorítottat, amennyiben a Csernától a Oltig terjedő terület „Szörényi bánság” néven külön szakítottatott. A bánság okleveleinkben először 1233-ban fordul

elő, mikor Lukács nevű bánról tétetik említés. Pár évvel később IV. Béla király a Szörényi bánság határait tetemesen kiszélesítette s különösen a mai Románia területéből csatolt hozzá nagyobb földdarabokat.

A tatárjárás idejében (1241-2-ben) a Temesvidék is osztozott abban a rettenetes csapásban, mely az egész országot végpusztulással fenyegette. Mikor híre ment, hogy Batu chán 120 ezer főnyi seregével betört az országba, a királyi felhívásra a délvidéki vármegyék főispánjai is összegyűjtötték a nemesi hadakat, de ezekre hasztalan várt IV. Béla király a Sajó melletti szekértáborában. Mikor ugyanis a mongolok elől menekülő s IV. Béla által az alföldre telepített kúnokról az a hír terjedt el, hogy azok a mongolok kémei s mikor a magyarság e gyanu alapján Kuthen királyt családjával együtt megölte, a haragra lobbant kúnok fegyvert ragadtak s a Béla király táborába éppen arra felé elhaladó délvidéki főispánok seregeit megtámadták és szétverték. A tatárok, miután a királyi seregeket a muhi pusztánál szétverték, a délvidéket szintúgy feldúlták, mint az ország többi részét s mikor két év múlva ázsiai hazájukba visszatértek, mindenhol felperzselt, kihalt falvakat hagytak maguk után. IV. Béla, a második honalapító, a tatárok kivonulása után különös gondot fordított a délvidék talpraállítására és megerősítésére. Az elpusztult várakat köztük Tymisvárt, Miháldot (Mehádia) Lugost, Lippát, Facsádót (Facsét) Zsidovárt, Krassót, Sebusvárt (Karánsebes) s a mai Nagysemlak helyén romokban heverő Somlyó várat ujjaépíttette s a délvidék megvédelmezését a jeruzsálemi, vagy ispotályos lovagrendre bízta. Szolgálataik ellenében a Szörényi bánságot s az e vidékről befolyó királyi jövedelmek felét nekik adományozta. A lovagrend azonban csak másfél évtizedig marad a Szörényi bánságban s mikor IV. Béla király fia, István apja ellen háborút folytatva Er-

délyt s a délvidéket elfoglalta, a királyhoz hű lovagok az „ifjabb király“ országából kivonultak. A lovagrend délmagyarországi szereplésének idejére esik a Krassó-Szörényi hegyvidék eloláhosodása. Minthogy ugyanis a Szörényi bánság megerősítése végett a kipusztított vidék benépesítéséről kelle gondoskodniok, Béla király pedig megtiltotta, hogy Erdélyből vagy Magyarországról vigyenek gyarmatosokat, így a Dunától délre lakó s a tatárok újabb beütésétől rettegő „vlach“ népet telepítették be a bánságba. Béla király a tatárjárás idejében kipusztult délvidék benépesítése végett visszatelepítette ide a korábban a Fekete tenger mellé kívándorolt kúnokat s azon buzgólkodott, hogy őket keresztyén hitre térítse. Fáradozása azonban sikertelen maradt s a nomád életet folytató, szilaj természetű kúnok hosszú időn keresztül sok zavart okoztak. Garázdálkodásaik még aggasztóbb mérveket öltöttek, mikor IV. Béla unokája, a kún anyától származó IV. László király őket kegyeibe fogadta s állandóan körükben tartózkodva vig tivornyáikon dőzsölt, az ország dolgaival pedig mitsem törődött. Az országnagyok sürgetésére a király végül két országgyűlést is hirdetett, melyek közül a másodikat a Torontál megyei Fény községben tartotta meg.

A Kún László alatt uralkodó anarchikus állapotokat, melyekben az elhatalmasodott főurak valóságos rablóvárakat tartottak, a tatárok 1285-iki második betörése tette még kétségbeesettebbé.

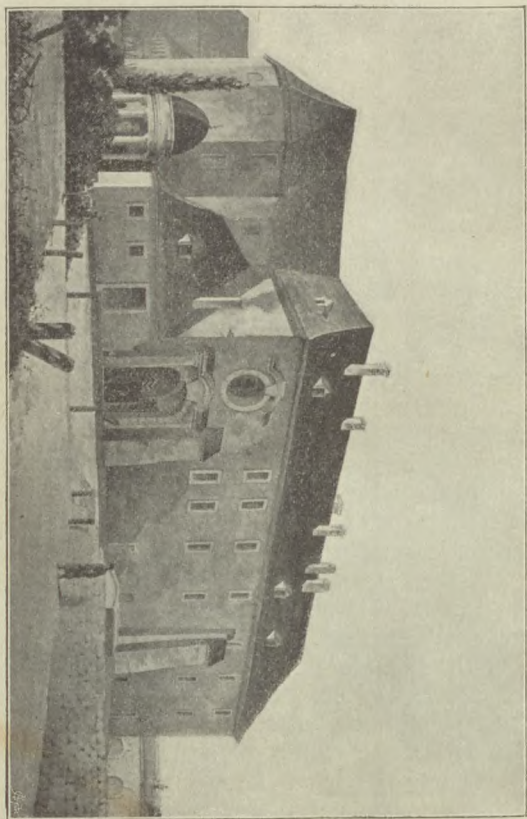
Az Árpádház kihalása után a Temesvidék jelentősége több körülmény miatt tetemesen növekedett. Az Anjou házbeli Róbert Károly a főurak (főleg Csák Máté) elhatalmasodása miatt Budán nem érezvén magát biztonságban, Temesvárat megerősíttette, diszes királyi palotát építtetett s 1316. családjával és fényes udvartartásával együtt ide költözött. Hosszabb ideig állandóan Temesváron lakott a király, mig nem az országrendek erőlyes

fellépésére Budára tette át székhelyét, de azután is többször felkereste kedves tartózkodási helyét.

Utóda, Nagy Lajos negyven évig tartó uralkodása alatt csak két ízben s rövid ideig tartózkodott Temesváron, ellenben Zsigmond király gyakran betért a városba, mikor a török elleni hadjáratai közben erre felé vette útját. A török részről fenyegető veszedelem miatt ez időtől kezdve a délvidék, mint leginkább veszélyeztetett országrész, több száz éven keresztül a királyok és a rendek különös gondosságának és érdeklődésének tárgyául szolgált. Zsigmond király 1429-ben a szörényi bánságot a német lovagokra bízta, de azok a vidéket nem tudták a török ellen megvédeni s pár évvel ezután az ellenség által kiverettek Szörény várából. Zsigmond 1397-ben az országgyűlést a veszélyeztetett vidék fővárosába, Temesvárra hívta össze s úgy ő, mint későbbi királyaink a legielesebb hadvezéreiket tették temesi gróffokká. E magas tisztséget Ulászló 1441-ben Hunyady Jánossal töltötte be. A kereszténység legnagyobb hőse életének nagy részét Temesváron s a Délvidéken töltötte. Itt lakott akkor is, mikor az ország kormányzójává választották, innen indult a török elleni hadjárataira s legutóbb Belgrád felmentésére, mely fényes haditette után 1456-ban, a táborban kiütött pestisben aztán meghalt.

Utána idősebb fia, László töltötte be a temesi grófi tisztelet s ő örökölte a délmagyarországi hatalmas uradalmakat is. Hunyady László azonban nem válthatta be azokat a szép reményeket, melyeket az ország belé helyezett, mert a Hunyadyak életére törő álnok Czillej halála miatti boszúból V. László király, esküje daczára lefejeztette. A Temesváron lakó Szilágyi Erzsébet erre fia halálának megboszulása s a fogságba vetett Mátyás kiszabadítása végett a délvidéken seregeket gyűjtött s a király ellen indult. A megijedt V. László Mátyást szabadon bocsátotta, illetve Podjebrád

cseh királyhoz Prágába küldte s maga is oda menekült, hol aztán az eskü napjának első évfordulóján hirtelen meghalt. Utána a rendek Mátyást választották királylyá, ki dicső uralkodása alatt a délvidéket több ízben meglátogatta s Temesvárról hirdette ki a szegedi országgyűlést is.

A temesvári Hunyady várkastély 1849. előtt.

A cseh háború alatt a törökök több ízben betörték a délvidékre s olykor Temesvárig nyomul-

tak előre, de idejekorán visszaverettek. Mikor pedig 1478-ban Mátyás Kinizsy Pált tette temesi gróffá, alája rendelvén egyúttal Belgrád várát és a szörényi bánságot is, a rettenetes erejű vitéz nemcsak a temesi grófságot oltalmazta meg a töröktől, de a kenyérmezei ütközet alkalmával a szorongatott Báthory István erdélyi vajdát is kisegítette, s több ízben török területre követte a futó ellenséget. II. Ulászló alatt a török betörések mind gyakrabban ismétlődvén, a király megerősíttette Temesvárt, s oda személyesen is ellátogatott. Fényes kísérettel jött, melyben az egri, váradi, pécsi püspökök és az erdélyi vajda is részt vett s meghatva fogadta a temesi grófnak, a hűdés következtében már megnémult Kinizsy Pálnak hódolatát. Mikor a király szemlét tartott a temesi gróf serege felett, ez annyira fellelkesítette Kinizsyt, hogy megifjúlt erővel forgatta hatalmas törökverő pallosát, majd térdre borult a király előtt, aki aztán könyezve emelte fel és ölelte át a sir szélén álló ősz vitézt.

II. Ulászló uralkodása alatt a délvidék is osztozott abban a csapásban, mely az országot a Dózsa-féle pórlázadás folytán érte. Mikor 1514-ben a pápa Bakács Tamás esztergomi érsek közbenjárására a törökök ellen keresztes hadjáratot hirdetett, a felhívásra mintegy 100.000 főnyi jobbágság gyűlt egybe, s e hatalmas sereg vezérévé a király Dózsa Györgyöt nevezte ki. A nemesség azonban rossz szemmel nézte a mozgalmat s többen erőszakkal igyekeztek visszatartani a földjeiket műveletlenül hagyó jobbágyaikat. A kegyetlenkedések miatt feltűzelt s nagy számerejében bizó keresztes had erre a földesurakon véres boszút állott s rabolva, pusztítva vonult végig az Alföldön. Dózsa seregével ostrommal bevette Csanád várát s a püspököt karóba húzatta, a nemességet pedig leölette, majd ezek után nem érezvén magát kellő biztonságban, Temesvár elfoglalására indult, hogy ez erősségben húzza meg

magát seregével. A minden oldalról bekerített Temesvárnak szükségét szenvedő őrsége már csaknem feladta a várat, mikor váratlanul megjelent seregével a Báthory István temesi gróf által segítségül hívott Zápolya János erdélyi vajda. A rosszúl fegyverzett, de bosszúvágytól égő paraszthadat hosszas, véres tusa után teljesen szétverték a szervezett nemesi seregek s a győzők aztán a legyilkolt nemesekért vérlázító kegyetlenséggel álltak boszut. A kereszteseknek magukkal hozott asszonyait, gyermekeit megtizedelték, Dózsa Györgyöt pedig kivégeztették. Így ért véget Temesvár falai alatt a szerencsétlen pórlázadás, mely 40.000 magyar életébe került.

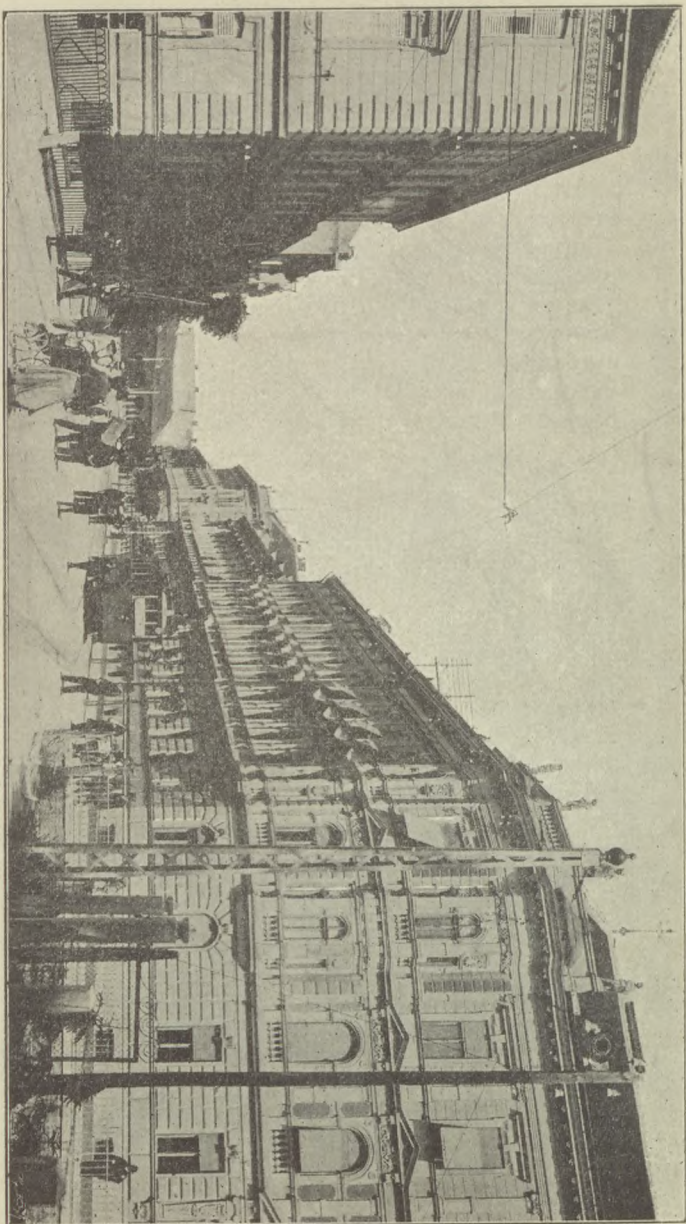
A nemesség most kegyetlenül torolta meg a lázadást az egész jobbágyságon. Az ugyanazon évben Budára összehívott országgyűlés elvette a jobbágyságnak eddig élvezett csekély jogait s örök szolgaságra kárhoztatva, terheit a vérdíjjal s új adókkal súlyosbitotta.

E züllött időkben, midőn az elhatalmasodott főurak egymással torzsalkodva az ország sorsát egyéni érdekeik s hiúságuk alá rendelték, a lever és porba sujtott paraszt népből pedig kiölték a haza iránti szeretetet, a reményt és a munkakedvet; e zilált közállapotok között nem lehet csodálni, hogy a törökség az 1526-iki mohácsi győzelem után majdnem ellentállás nélkül, egy csapásra foglalta el Budát s az ország nagyrészét, hol aztán másfél századnál hosszabb ideig úr maradt.

A mohácsi csata után a délvidék ezek daczára nem került mindjárt török kézre s ez annak a körülménynek köszönhető, hogy az országrész nem I. Ferdinándnak, hanem Zápolya Jánosnak, a szultán által pártfogolt ellenkirálynak hódolt meg. II. Lajos király a mohácsi ütközetben utódok hátrahagyása nélkül esván el, halála után a magyar trónra vágyó Zápolya János erdélyi vajda a Székesfehérvárra összehívott országgyűlésen magát

királylyá koronáztatta, de a következő évben tartott pozsonyi országgyűlés az előbbi, melyet nem a nádor hívott össze, érvénytelennek nyilvánította s Magyarország királyává Ferdinánd osztrák herceget, az özvegy királyné testvérét választotta meg. A két király között e miatt 12 éven keresztül tartó viszálykodás támadt, mely a magyarság erejét gyengítve, a hódító török előrenyomulását könnyítette meg. Végül is 1538-ban békére lépett a két király s az egyezség szerint Zápolya János Erdély, a temesi grófság s Magyarország azon részének birtokában maradt, mely a szerződésalkötés idejében kezében volt s egyszersmint elismertetett a királyi czim viseléséhez való joga.

E békekötés után János király nemsokára meghalt s most a szerződés értelmében az egész országnak Ferdinánd kezére kellett volna kerülnie, de Zápolya kiskoru fiának, János-Zsigmondnak nagyraevágó gyámjai Martinuzzi nagyvárad püspök és Petrovics Péter temesi gróf, vonakodtak a békekötés feltételeit teljesíteni s gyámoltjukat Magyarország törvényes királyának tüntették fel. Ferdinánd fegyverrel akarta jogait érvényesíteni, de ebben megakadályozta Szolimán szultán, kinek érdekében állott, hogy a két királyság fenntartása által a magyarság erejét megossza. A nagy sereggel Budára jövő szultán oltalmába vette János Zsigmondot s megígérte, hogy mihelyt a herceg 10 évét eléri, Budát visszaadja neki s egész Magyarország királyává teszi. Izabella, a kiskoru anyja, Budáról Lipa várába tette át székhelyét s a szultán által oldala mellé adott Petrovics Péter temesi gróf és Martinuzzi segítségével kormányozta a megmaradt országrészt. Az özvegy azonban tíz évi küzdelmes kormányzás után Martinuzzi unszolására 100.000 arany hozomány biztosítása s fia részére több osztrák hercegség átengedése ellenében egyezségileg átadta Erdélyt, a temesi grófságot és a többi részeket Ferdinándnak, ki Castaldót küldte ki az országrész

Andrásy-út Temesvár-Győrvárosban.

várainak átvételére. Szolimán szultán mihelyt tudomást szerzett a dolog felől, haragjában 80.000 főnyi sereget küldött Magyarországra az átadott várak elfoglalására. Ez alkalommal (1551-ben) elesett Becse, Becskerek, Lippa, Csanád, Solymos és még több vár, de Temesvár alól Losonczy István, az újonnan kinevezett temesi gróf hőiesen visszaverte a törököt, sőt Lippát és Csanádot is visszavette.

A következő évben (1552) Achmed pasa 160.000 főnyi sereggel jött Temesvár bevételére s hosszas, elkeseredett küzdelem után elfoglalta. A 2210 emberből álló őrség nagy része elesett az ostrom alatt, az életben maradottakat pedig a vár átadása után a kivonulás alkalmával a törökök konczolták le. Így esett el a vár hőslelkű parancsnoka, Losonczy István temesi gróf is.

Temesvár elestével csakhamar török kézre került a Castaldo védelmére bízott délvidék nagy része, s a Maros mellett minden védett hely.

A török uralom alá jutott temesi grófság ejaletté (helytartósággá) alakított s 4 sandzsakságra (kerületre) osztott u. m. a temesvári, csanádi, becskerek-i és lippai-ra. A egész helytartóság a beglerbég fennhatósága alá került, aki két lófarku pasa volt s Temesváron lakott. A többi erődített helyek Csakovár, Versecz, Gyarmata, Becse, Pancsova, Keve, Orsova, Mehádia stb. egy lófarku pasák (bégek) alatt állottak. Az igazságszolgáltatás feje a Temesváron lakó mufti (főbíró) volt, alatta működtek a kadi-k (bírók). A vidéken működő kesedárok (adószedők) a temesvári chasinedárnak (kincstárnok) szolgáltatták be az alattvalóktól beszedett adókat.

Szolimán szultán a temesi vidék elfoglalása után a hozzá hű Petrovics Péter, volt temesi gróftól Lugos, Karánsebes s a hozzájuk tartozó kerületek parancsnokává tette s e vidék aztán „lugosi és karánsebesi bánság“ neve alatt hosszú ideig külön

tartományként az erdélyi fejedelmek fennhatósága alá tartozott.

Az erdélyiek azonban az erőszakos s törvényeiket nem ismerő Castaldóval, Ferdinánd kormányzójával nem tudtak megbarátkozni miért is a tordai országgyűlésen János Zsigmondot fejedelmükül kiáltották ki és teljes koruságáig a kormányzást Izabellára bízák. Castaldo erre sietve menekült Erdélyből, melyet a Ferdinánd által ki játszott Izabella hiveivel egy csapásra elfoglalt. Szolimán szultán örömmel hallotta Erdély különválását, a látogatására siető János-Zsigmondot atyai oltalmába vette és megígérte, hogy addig nem nyugszik, míg Zsigmondot egész Magyarország királyává nem teszi. János Zsigmond azonban a török kézen levő Temesvár és Lippa s a hozzá tartozó vidék átadását a szultántól nem merte kérni s így a délvidéken csak a lugos-karánsebesi bán-ság került fennhatósága alá.

Szolimán szultánnak Szigetvárnál bekövetkezett halála után utódai nem gondoltak arra, hogy az agg szultán ígéretét beváltsák s János Zsigmondot Magyarország királyává tegyék, hanem a meghódított területet, melyhez a temesi grófság is tartozott, továbbra is a félhold uralma alatt kormányozták s a várakat török őrséggel látták el. Az erdélyi fejedelemséget, melyhez a lugos-karánsebesi bán-ság is tartozott, továbbra is épségben hagyták ugyan, de a szultánok s a török főemberek egyre jobban éreztették az erdélyiekkel, hogy csak adófizető vazallusoknak tekintik s követeiket is több ízben megsértették.

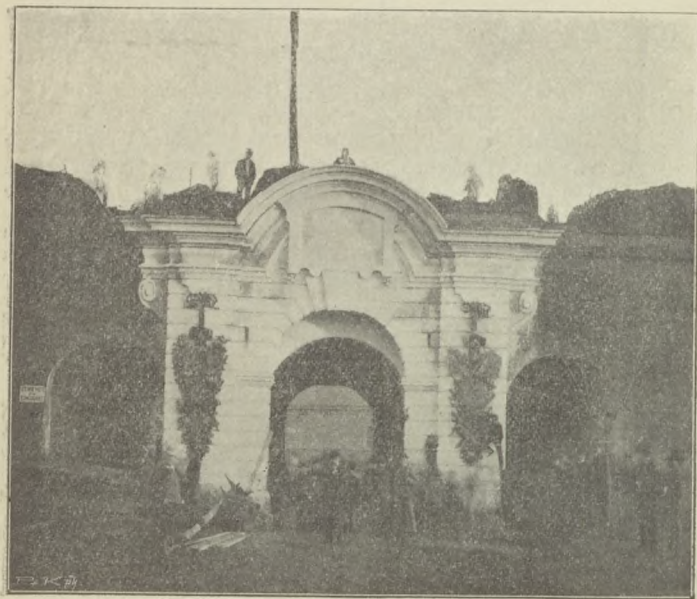
Az erdélyiek idővel belátták, hogy a szultánok csak a magyarság erejének megosztása céljából támogatják a különálló fejedelemséget, melynek jogait, alkotmányát egyébként el nem ismerik. A magyar királysággal való szövetkezés s a török elleni együttes fellépés terve kísértett a lelkekben s különösen Báthory Zsigmond idejében lépett.

előtérbe. A fejedelem ugyanis a moldvai és oláhországi hoszpodárokkal szövetkezve, 1594-ben Palatics György lugos-karánsebesi bánt, egy derék és merész férfiút a temesi török tartományba küldte a végből, hogy az ott lakó szerbeket, oláhokat és bolgárokat a török uralom ellen felkelésre bírja. Ennek következtében mintegy 1500 főnyi sereg verődött össze, mely több oldalról, különösen magyar hajdu csapatokkal megerősítve bámulatos hősiességgel és szerencsével dolgozott, egész sereg várat visszafoglalt s a temesvári pasát több ízben megverte. Végül azonban a pasának 30.000 főnyi újabb serege Nagybecskerek táján a 4300 főnyi felkelő csapatot kemény küzdelem után szétverte, az elfoglalt várakat visszavette s ezzel a kedvezően megindult mozgalom véget ért. Következő évben, mikor Báthory a lugos-karánsebesi bánságot Bocskai Istvánra s a török elleni hadvezetést Borbély Györgyre bízta, utóbbinak sikerült a törököt Arad, Lippa, Világos és több más várból kiverni, mire az eredményeken felbuzdult fejedelem 1596-ban személyesen vezette seregeit Temesvár alá. Negyven napig ostromolta teljes erővel a várat, mely idő alatt a pápa egy szentelt kardot és kalapot küldött részére, de mert magyar, vagy német segítségre nem volt kilátása s élelmi szerei elfogytak, az ostromot abbahagyva visszatért Erdélybe. Ez alkalommal az ostromló sereg is jelentékeny veszteséget szenvedett, de az ellenség sorai közül 10.000-nél többen estek el. Következő évben Báthory kancellárját, Jósikát küldte Temesvár elfoglalására, ámde e vállalkozás szintén sikertelen maradt.

Miután Báthory Zsigmond Erdélyt a jezsuiták befolyására a császárnak átadta, a Basta tábornok helytartó kormányzásával elégedetlen erdélyiek lázadást szerveztek, mely leveretvén, vezérük Székely Mózes, továbbá Bethlen Gábor családjukkal együtt Temesvárra menekültek. A rendek által fe-

jedelemmé választott Székely innen vonúlt be a temesvári pasa segítségével Erdélybe, hol a Basta által ellene küldött Radul oláhországi hospodár által Brassónál megveretve, Temesvárra futott vissza.

Székely után a rendek Bocskay István lugosi bánt választották Erdély fejedelmévé. Bocskay, kit

A lebontott bécsi (mehalai) kapu Temesváron.

a szultán igen kedvelt, török közbenjárásra a szerencsi országgyűlésen Magyarország királyává is megválasztatott, de a szultán által részére küldött koronát a fejedelem csak mint a szultán barátságának jelét, de nem mint a királyi méltóság jelvényét fogadta el, „mert Magyarország törvényei szerint senki meg nem koronázható, míg a

koronás király él.“ Egyszersmint hangsúlyozta, hogy nem a királyi méltóságért, hanem a szabadságért harczolt. Ez alkalommal hirdette ki a nagyvezér, hogy a szultán Magyarország és Erdély adóját 10 évre elengedi s azután megelégszik évi 10.000 arannyal.

Bethlen Gábor után I.-ső, majd annak fia II. Rákóczy György ült Erdély fejedelmi székébe. Utóbbi magasra törő tervektől hajtva, a porta engedelmé nélkül a svéd királylyal szövetséget kötött Lengyelország ellen. Az emiatt haragos szultán erre meghagyta az erdélyi rndeknek, hogy más fejedelmet válasszanak. Mikor Rákóczy ellenszegült s a moldva-oláhországi hospodárok segítségével a Lippánál 15.000 főnyi sereggel álló budai pasát megverte, Köprili nagyvezér 200.000 tatárhaddal tört be Erdélybe és a délvidékre s rabolva, pusztítva 150.000 ember életét oltotta ki. Ez alkalommal Lugos és Karánsebes vára, melyek a lugos-karánsebesi bánsággal együtt hosszú időn keresztül az erdélyi fejedelemséghez tartoztak, szintén török kézre kerültek. Ez utóbbi két vár lakói ettől kezdve évi 15.000 aranyat tartoztak, mint alamizsnát Mekkába és Medinába küldeni. Így szűnt meg 1658-ban a 106 év óta fennálló „**lugos karánsebesi bánság**“, melynek a törökök parancsára Erdély fejedelmévé választott Barcsay Ákos volt utolsó bánja. A Krassó-Szörényi vidék ettől kezdve szintén a temesvári pasa kormányozása alá került s annak Erdélyhez való visszacsatolását később Apaffy Mihály erdélyi fejedelem is hasztalan kérlemelte a szultánnál.

A törökök hatalma és szerencséje azonban kezdett már leáldozni hazánkban. Az 1683-ban 200.000 főnyi sereggel Bécset ostromló Kara Mustafa nagyvezér, kinek táborában a temesvári helytartó is részt vett, Szobieszky lengyel király és lotharingiai Károly által csúful megveretett. A győztes császári és királyi seregek most megkezd-

ték az előrenyomulást s öt év alatt kiszorították a törököt Szegedről, Lippáról, Lugosról, Belgrádból, Karánsebes- és Orsováról s több más kisebb várból. Erdély, melyet a török porta régi terve szerint paschaliksággá akart átalakítani, 1688-ban szintén I. Lipót oltalma alá helyezte magát. A király erre Caraffa főparancsnokra bízta Erdély kormányzását és megvédését.

A császári és királyi seregek győzelmes előrenyomulása folytán a bécsi haditanács Temesvár visszafoglalásának tervével is foglalkozott, s 1689-ben a császári seregek Nagyváradot és Temesvárt egyszerre vették ostrom alá. De a II. Szolimán által nagyvezérré tett Köprili Mustafának sikerült az ozmán birodalomban közzétett felhívásra tekintélyes számú önkéntes csapatokat gyűjteni, majd zsarolással nagy összegű pénzt szerezni s a török birodalom minden haderejét a magyarországi hadjáratra fordítva, fellelkesített seregeivel több ütközetben helyre hozta a török fegyvereken ejtett csorbát. Köprili a Boszniába benyomuló császári és királyi seregeket viaszorította s hoszas heves ostrom után Belgrádot visszafoglalva a három év óta körülzárt Temesvárat is felszabadította.

Az 1690-iki hadjárat elején III. Csernovics Arzen ippeki patriarcha vezetése alatt Albániából és Délszerbiából 37.000 szerb család menekült Magyarországra, hol a déli vidékeken telepítették le. A betelepülők siettek hálájukat hasznos szolgálatokkal róni le, s már e hadjáratban több fényes haditettét hajtottak végre. Így a szerb Antonió alezredes vezérlete alatt a császáriakkal együtt bevették Lugost, Zsidovárt és Karánsebest.

Az 1695-ben trónra lépő II. Mustafa szultán személyesen indult a magyarországi hadjáratra, mely a török és a királyi seregek között már négy év óta folyt változó szerencsével s melyben a császáriak részéről különösen Veterani tábornok tüntette ki magát hősie, önfeláldozó magatartá-

sával. A bécsi haditanács most a rettenetes erejű, de tehetségtelen Frigyes Ágost szász választófejedelmet tette a császári és királyi seregek fővezérévé. II. Mustafa szultán elkerülve a Maros mentén 50.000 emberrel Erdély felé haladó választófejedelmet, Lippán át Veterani tábornok ellen Lugos felé ment s a 7300 főnyi császári sereget, mely hiában várt a választó fejedelemtől segítséget — Lugos mellett szétverte s a várost több más várral együtt megszállta. A török seregek hazatérése után e várak visszakerültek ugyan a császáriak kezébe, de Frigyes Ágost semmi más eredményt nem tudott felmutatni.

Következő évben megint a szász választófejedelemeire bízott a fővezérség, ki most már Temesvár ostromára indult, de két hét múlva a szultán közeledtének hírére az ostromot abban hagyta s a szultán 50.000 főnyi seregével megütközött. A Torontál megyei Olaszi községnél folyt le a csata, mely mindkét részről nagy veszteséggel végződött s a szultán visszavonulása folytán eldöntetlen maradt.

A hadjárat eredményeivel a bécsi haditanács nem lévén megelégedve, következő évben (1697) a harczképzett, bátor és nemeslelkű savoyai Jenő herczegre bízta a fővezérséget. Az ifju, alig 32 éves Jenő herczeg már a legelső haditette által bebizonyította zsenialitását, amennyiben a Mustafa szultán vezetése alatt álló török sereget Zentánál, a Tiszán való átkelés alkalmával tönkre tette. A törökök részéről 20.000, a keresztények részéről csak 600 ember esett el, e mellett 100 ágyu, az egész török tábori készlet s 6 millió korona hadipénz került a győztes keresztény seregek kezébe. A megrémült szultán futva menekült Temesvárra s ott sem érezvén magát biztonságban, nemsokára visszament Konstantinápolyba.

A győztes Jenő herczeg most több délvidéki erősséget visszafoglalt, mire 1699-ben megkötöttetett

a karloviczi béke. Ennek értelmében kimondatott, hogy a török kézen levő Temesvár s a magyar Arad kivételével az összes többi várak, úgymint a császári kézen levő Becskerek, Lippa, Lugos, Karánsebes stb. földig lerombolandók.

A béke csak hét évig tartott s 1716-ban már 200.000 főnyi török sereg indult Ali nagyvezér alatt Magyarországba, de Jenő herceg serege Péterváradnál fényes győzelmet aratott felette. A péterváradi diadalmas csata után Jenő herceg ugyanazon év (1716) augusztus havában a Mehemet pasa 18.000 főnyi őrsége által védett Temesvár alá vonult s azt egy havi ostrom után visszafoglalta. Temesvár elestével csakhamar az egész országrész visszakerült III. Károly király birtokába s az 1718. passaroviczi békekötés rendezte az új jogviszonyokat.

A koronázási eskü értelmében a király most köteles lett volna a visszafoglalt Temesvidéket az anyaországhoz csatolni, azonban Savoyai Jenő herceg rábeszélésére III. Károly e vidéket „**Temesi bánság**” név alatt mint katonai szervezetű katólikus és német jellegű osztrák koronatartományt külön kormányoztatta. Jenő herceg gróf Merczy Claudius Florimund lovassági tábornokra bízta a tartomány katonai főparancsnokságát s kimerítő utasítást adott a vidék kormányzására és újjászervezésére vonatkozólag. Merczy elfoglalva a még török kézen levő Pancsovát, Temeskubint és Ujpalánkát, most már minden genialitását és szervező képességét a török uralom alatt elpusztult vidék újjáteremtésére fordította.

A feladat igen nehéz volt. Az egykor virágzó népes falvak helyét a szabályozatlan folyók kiöntései folytán támadt mocsarak foglalták el s a nádasokban seregestől tanyáztak a farkasok, nagy rémületére az elszórtan álló falvak gyér lakosainak. A poshadt mocsárviz mérges kigőzölgésében ott lappangott állandóan a rettenetes mocsárláz csirája,

mely mindegyre megtizedelte a lakosságot. Az elszaporodott rablóbandák harampasáik vezetése alatt fosztogatták a falvak lakóit s az utazókat, kik gondozott utak hiányában ingoványok és nádasok között, életük kockáztatásával vetődtek egyik faluból a másikba.

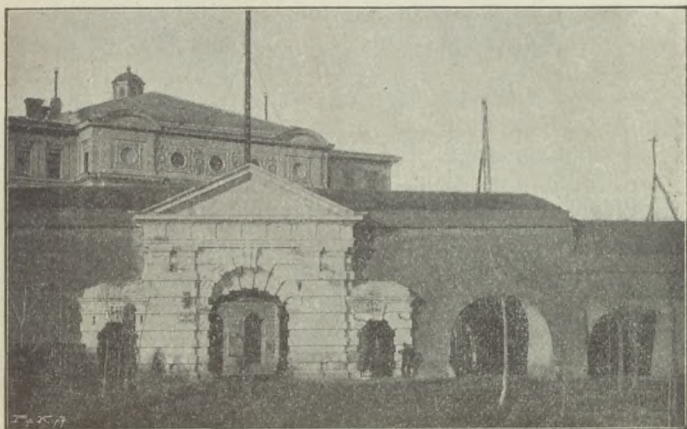
A magyar lakosság idők folyamán teljesen kipusztult a vidékről s helyét a Balkánról felhúzó oláhok s szerbek gyér számu utódai foglalták el. Iparral jóformán senki, kereskedelemmel is csak egy két örmény, zsidó vagy görög foglalkozott s a mezőgazdaság a legkezdetlegesebb állapotban tengődött. Az örökös bizonytalanság, az ellenségtől s a haláltól való rettegetés kiölt a lakosságból minden szorgalmat, előrelátást, s a vallás-erkölcsi viszonyok is elszomorítók voltak.

Mercynek épen messzemenő actiója kezdetén váratlanúl a spanyol háboruba kellett mennie. 1720-ban sebesülten tért vissza a temesi bánságba, melyet aztán 13 év lefolyása alatt egészen újjászervezett. Mindenek előtt hozzá kezdett a mocsarak lecsapoltatásához s a Bega szabályozásához, utakat építtetett és megalkotta az új közigazgatási szervezetet. A bécsi főhaditanács és cs. kir. főkamara alá rendelt tartományt tizenegy vidékre (Szentandrás, Szentmiklós, Lippa, Lugos és Facset, Karánsebes, Csakova, Versecz, Becskerek, Pancsova, Újpalánka és Orsova) osztotta s mindenikük élére egy **kincstári főnököt** (Praefektus) tett: Az egyes falvak vezetése **kinézekre** (bíró) bízott, kik első sorban a járási hatóságok alá voltak rendelve. A temesi bánság helyi főhatósága a Temesvárott székelő **tartományi igazgatóság** lett, mely alá tartozott a fentiekén kívül a szerbiai klucsi-krainai, klocseini, galambóczi és omolii vidék is.

Merczy a kipusztult vidékek benépesítése céljából Német-, Magyar-, Olasz- sőt Spanyolországból nagyszámu gyarmatost, iparost és földmívest telepített be a gyér lakosságu falvakba,

avagy a bevándorlók részére egészen új községet alapított.

A bánság ujjaszervezője a nép valláserkölcsi állapotainak javítására is nagy gondot fordított, e végből kivitte, hogy a csanádi püspökség állandó székhelye Temesvárra tétessék, minek folytán gróf

A lebontott pétervárad kapu Temesváron.

Nádasdy László akkori püspök 1724-ben Szegedről Temesvárra költözött át. Ennek köszönhető, hogy míg a visszafoglaláskor csak az oraviczai r. kath. egyház állott fenn, 1733-ban már 21 kath. lelkeszség működött a bánságban, melynek védszentjévé püspöki s királyi jóváhagyással 1727-ben a vértanu nepomuki Szt.-János választott. A népoktatás ügyét a jezsuiták s más szerzetesek iskolái vették kezükbe.

Merczy a földművelés és ipar fejlesztésére is kiváló súlyt fektetett, meghonosította a selyembogár tenyésztést s egyes vidékeken a rizstermelést, továbbá selyemfonódákat és gyárakat alapított.

Temesváron vízvezetékét létesített, középületeket emeltetett s megkezdte az új várerőd építését. A bánság ujjaalkotója azonban már nem fejezhette be nagy művét, mert 68 éves korában, 1733-ban az olaszországi hadsereg fővezérévé neveztetett ki s Temesvárról a harczmezőre sietve, Parma mellett elesett.

A temesi kormányzói székben utódai rövid időközökben váltották fel egymást s változó sikerrel folytatták nagy művét, az országrész reorganizálását, míg munkájukat meg nem zavarta az 1737—39-iki török háború, melyet szövetségese, I. Katalin orosz czárnő érdekében indított III. Károly. A császári seregek gróf Seckendorf Frigyes Henrik fővezérsege alatt Belgrádon keresztül nyomultak a török területre, azonban az ellenség által nemcsak visszaszorítottak, de a török csapatok a nagyvezir vezetése alatt Magyarországra is betörték, elfoglalták Ó-Orsovát, Pancsovát s rabolva és pusztítva a csakovai és verseczi kerületekig nyomultak előre. A prédavágytól csábítva, a török sereghöz több oláh csoport is csatlakozott s utóbbiak Fehértemplomot, Verseczet, Csakovát s a szentgyörgyi zárdát is kirabolták és felégették. A császári seregek eközben Belgrád felmentésével voltak elfoglalva, melyet a nagyvezir 100.000 főnyi sereggel ostromolt eredménytelenül. De amit a fegyverek megvédelmeztek, azt elvesztették a császáriak a szégyenletes belgrádi békekötésben, melynek értelmében egyebek között Belgrád, Sabác s az uj-orsovai sziget és vár a törökök kezébe került, e mellett kimondatott az ujjpalánkai, kubini és pancsovai erődítmények lerombolása.

Az ellenség pusztításait még tetézte az 1738-ban kiütött **pestis**, melyet az Erdélyből jövő katonák hoztak magukkal. A vész rövid idő alatt több ezer embert ölt meg s az egész bánságban nagy rémületet okozott, úgyhogy ennek és a törökök betörésének hírére Temesvárról és a vidékről több

száz család végleg elköltözött. 1762-ben a pestis kisebb mérvben ismételtén fellépett a bánságban.

A temesi bánság eleinte kizárólag katonai igazgatás alatt állott, de az állapotok oly tarthatatlanok voltak, hogy a polgári igazgatás a katonaitól végül is különválasztatott s 1753-ban életbe lépett a kamarai, vagyis **tartományi kormányrendszer**, melynek élén egy polgári elnök állott. A tartományi igazgatóság a cs. kir. bécsi udvari főkamara alá került, míg a bánsági és szerémségi szerbek ügyeire nézve 1751-ben „**Illyr udvari deputáció**” címén új főhatóság állíttatott fel Bécsben.

Ez időre esik a katonai **határőrvidék** első szervezése is. Már a 17. század végén megalkotottatott a Tisza-Maros vidékére telepített s az osztrák tábornokok által katonailag kiképezett szerbek bevonásával a tiszai és marosi határvidék, mely gyűrü alakban vette körül a még török uralom alatt álló temesi vidéket. A törökök kiűzése s az ország egykori határainak helyreállítása után e gyűrűzet feleslegessé vált. Azonban az ország déli határainak a Duna tulsó oldalán lakó töröktől való megvédése még mindig szükségesnek látszott. E végből a temesi bánság közigazgatási viszonyainak rendezése alkalmával Pancsova, Mehádia, Karánsebes stb. vidéke „**bánsági katonai határőrvidék**” nevezete alatt továbbra is katonai uralom s a bécsi főhaditanács fennhatósága alatt hagyatott. Az új határőrvidék a **német bánsági és oláh illyr** (később román-szerb) ezredekre osztatott, az előbbi törzshelye Pancsova, utóbbi Fehértemplom lett. A határőri szolgálat rendezése alkalmával a végvidéken életbe léptették a **házközösség** intézményét, melynek értelmében a lakosság család-községekre osztatott be s azokban közös háztartásban tartozott élni. Minden keresmény a házközösséget illette, ebből fedezték az őrvonal szolgálatot teljesítő családtagok költségeit.

Minthogy a hétéves háboru alatt az állam-

kincstár teljesen kimerült, Mária Terézia a bécsi banktól felvett 10 millió forint kölcsön biztosítékul 1759-ben tíz esztendőre zálogba adta a Temesi bánságot, mely ezen időtartam alatt a bécsi „miniszteriális banco-deputatio“ adminisztrációja alá került.

Mária Terézia a gyér lakosságu temesi bánság benépesítése céljából 1763-ban „gyarmatosítási patent“ adott ki, melyben a békekötés folytán szolgálat nélkül maradott katonákat nagyobb kedvezmények, így ingyen föld s hat évi adómentesség kilátásba helyezése mellett felszólította a betelepülésre. 1766-ban külön „gyarmatosítási bizottságot“ szervezett, mely a német birodalom különböző városaiban alkalmazott biztosai segítségével nagyobb mérvű telepítési actióba kezdett. A hétéves háború végétől a királyné haláláig mintegy 25.000 lélek költözött be a bánság területére s csupán 1763—1773 között 2 millió forintnál több pénz fordított a telepítés költségeire. Ez időben a **kincstári vidékek** száma 4-re (csatádi, verseczi, temesvári és lugosi-ra) szállított le s **kerületek** nevet kaptak. E kerületek, melyek élén egy-egy kapitány állott, **uradalmakra**-ra osztattak fel.

A temesi bánság polgári közigazgatása a bürokratikus, nehézkes kezelés s a csekély intelligentiájú tisztviselők visszaélései miatt egyre több panaszra adott okot. A hivatalnokok nyelvismeret hiányában csak tolmács útján érintkeztek a néppel s minden ügyet hoszadalmasan, kicsinyes alapos-sággal s írásbelileg intéztek el. Egyes ügyek évekig heverték befejezetlenül s csak a katona- és adó-ügyekkel tettek kivételt. A hivatalnokok erőszakoskodásai, visszaélései miatt egymást érték a panaszok, melyek megvizsgálására aztán II. József 1767-ben személyesen utazott le a bánságba. A legnagyobb körültekintéssel s alapos-sággal nyomozta ki a panaszok okait, személyesen, legtöbbnyire inkognitóban hallgatta meg a feljelentőket, s mikor

kellően informálta magát az állapotokról, hozzá-
kezdett a tisztító munkához. Néhány becsületess-
tisztviselő kivételével a hivatalnokokat rangkülönb-
ség nélkül elcsapta s magát gróf Perlas tartományi
elnököt is Bécsbe rendelte.

II. József utazásából hazatérve azt a javas-
latot tette Mária Terézia királynőnek, hogy a temesi
bánságot alakítsa osztrák hercezséggé, e tervet
azonban gróf Eszterházy Ferencz kancellár hazafias-
közbelépésével megakadályozta. A királynő végül
is vejének, Albert herceg kir. kormányzónak ta-
nácsára elhatározta, hogy a koronázási esküjében
tett ígéretét beváltja s a bánságot a határőrvidék
kivételével, mely továbbra is katonai igazgatás-
alatt hagyatott, az anyaországhoz visszacsatolja. A
trónt oly önfeláldozással védő lovagias magyar
nemzet iránti háláját is le akarta e tény által róni.
1777-ben ezeket írja vejének, Albert hercegnek :
„A mai nap Magyarország nagy napja. A Bánság-
ügye el van döntve . . . Én jó magyar nő vagyok ;
szivem csordultig tele hálával e nemzet iránt. Ez
órában elmondhatom : Consummatum est, és
nyugodtan térhetek végső nyugalomra“.

A visszacsatolás ünnepélyes foganatosítására
a királynő gróf Nitzky Kristóf vezetése mellett egy
bizottságot küldött ki, melynek többek között Vörös
Antal alnádor is tagja volt. A bizottság 1778. május-
31-én nagy ünnepélyességek közben vonult be a
kevéssel azelőtt szabad királyi várossá emelt
Temesvárra s a Bánságnak az anyaországhoz való
ünnepélyes hozzácsatolása június 6-án ment végbe
a mai vármegyeház dísztermében. A visszakeblezett
ország rész azonban egy évig még felosztatlanul
gróf Nitzky Kristóf királyi biztos igazgatása alatt
maradt, míg a visszaállítandó megyék határai,
azok székhelyei s tisztviselői a királynő jóváhagyá-
sával megállapítottak. A következő évben aztán
az újonnan helyreállított Temes, Torontál és Krassó

megyék székházaiban nagy ünnepségek keretében igttatták be az újonnan kinevezett főispánokat.

Eként 1779-ben 63 évi fennállása után megszűnt a „Temesi bánság“ mint különálló közigazgatási kerület. A megyei rendszer visszaállítása folytán azonban nehézségek merültek fel, amennyiben a megyei intézmény alapját a nemesség képezte, a délvidékről azonban a török uralom előtti földesúri osztály teljesen kipusztult, az országrész visszafoglalása után pedig az egykori birtokjogukat igazoló magyar nemesi családok politikai okokból nem kapták vissza itteni birtokaikat, hanem az ország más vidékein nyertek kárpótlást. Minthogy a románok, szerbek s a később betelepített németek és más nemzetiségűek között alig volt néhány nemes, így a megyei tisztségekre Magyar- s Erdélyországból kellett nemeseket hívni be. Később aztán megengedettett a polgároknak is, hogy a visszacsatolt megyékben nemesi birtokot szerezzenek és pedig ama kedvezménynyel, hogy a birtokszerzés folytán egyszersmint magyar nemesekké is váltak. Ezek után az idegeneknek a megyei tisztségekre való tömeges beözönlése is megszűnt.

A legnemesebb törekvésektől áthatott, de törvényeinket tiszteletben nem tartó II. József tiz évi uralkodása a délvidéki három megyében is nagy átalakulást idézett elő. Mikor ugyanis 1785-ben a főispánságokat megszüntette s az országot 10 kerületre osztotta, egyik kerület székhelyét Temesvárra helyezte s az egy kerületi főnök alá rendelt három délvidéki megyéhez Bács megyét is hozzácsatolta. A temesvári főnöknek külön útasításokat is adott kerületére vonatkozólag. Ezek szerint a kerület két vidékre volt osztandó: **sikságra**, hova Bácsmegye is sorolandó és hegyvidékre. Előbbiben a ló- és állattenyésztést, utóbbiban a bányászatot és a juhtenyésztést kellett különösen fejleszteni. II. József uralkodása alatt

folylt le a bánsági harmadik nagyobb telepítés 1782—1787-ben, melynek során különösen a felső rajnai kerületekből vándoroltak be nagyobb számban németek.

Uralkodásának két utolsó évében (1788—89.) II. József császár szövetségesének, Katalin cárnőnek támogatására a török ellen háborút kezdett. A 200,000 főnyi császári sereg Belgrádot kezdte ostromolni, de mert a törökök eközben betörték a temesi vidékre s ott több várost bevettek. Fehértemplomot pedig felgyújtották, így a császári seregek Belgrád alól a délvidékre vonultak, hol változó szerencsével harcoltak. Maga a császár is jelen volt a táborban, honnan a Krassó megyei Szákuli ütközet után betegen tért vissza Bécsbe. Végül is a császáriak javára fordult a szerencse s sikerült Belgrádot bevenniök. A háboru azonban súlyos terheket rótt az országra s csupán az első év 40 ezer emberbe, 25 ezer sebesültbe s 70 millió forintba került. A hadi költségek fedezése céljából a kincstár a hivatalnokok fizetéséből 6—12—15%-ot vont le, a földbirtokosok pedig kötelesek voltak a hadsereg részére a szükséges búzát féláron eladni s ez összegnek is csak felét kapták ki azonnal. A magyarországi megyéknek továbbá minden ezredet 400 emberrel kellett kiegészíteniök. Ez intézkedések országszerte nagy elégtelenséget okoztak, kivált mikor a hatósági közegek maguk törték fel az ellenszegülő gazdák magtárait. A megyék is megtagadták a rendeletek végrehajtását.

II. József látva, hogy a törvényhozás, hozzájárulása nélkül életbeléptetett reformjai országszerte mily elégtelenséget keltettek, halála előtt visszavonta rendeleteit s az ország alkotmányát, intézményeit és közigazgatását előbbi alakjában, mint az Mária Terézia alatt volt, visszaállította. Csak a szabad vallásgyakorlatra s a jobbágyság sorsának javítására vonatkozó rendeleteit tartotta fenn, mely utóbbi a Dózsa-féle lázadás óta súlyos elnyoma-

tásban szenvedő jobbágyság helyzetét akarta elviselhetőbbé tenni. E rendelet alapján a jobbágyok visszakapták szabad költözési jogukat s megengedtetett, hogy a földesúr engedélyének kikérése nélkül házasodhassanak, iparosságot tanuljanak s ingó vagyonukat eladhassák stb.

II. Lipót két évig tartó (1790—1792) uralkodása a délvidék történetében azért is emlékezetes marad, mert Temes, Torontál és Krassó megyék, valamint a kevéssel előbb szabad királyi várossá emelt Temesvár ez időben nyertek első ízben országgyűlési ülési- és szavazati jogot. Egy másik nagyjelentőségű esemény a temesvári szerb „**nemzeti kongresszus**“ volt, melynek megtartására a király adott engedélyt. A kongresszusnak Arad, Temes, Torontál és Bács megyéből összegyűlt tagjai kongresszusi határozat alakjában ama kívánságukat terjesztették a kiküldött királyi biztos útján a király elé, hogy a volt temesi bánság megyéi az ország testéből kiszakítva, külön „szerb vajdasággá“ alakíttassanak. Bár az a közhit volt elterjedve, hogy e mozgalmat titokban az udvar támogatta, a király a kérést mégsem teljesítette, sőt a magyar országgyűlés felíratára még a kevéssel előbb felállított „illyr udvari kancelláriát“ is feloszlatta. Ezzel szemben a szerb népnek a törvényhozásba és a közigazgatásba való bevonása céljából több szerb egyházi méltóságnak országgyűlési szavazati jogot adott s a kancelláriánál és a helytartótanácsnál több szerb hivatalnokot alkalmazott. Az országgyűlés pedig a szerbeket, illetve a görög nem egyesült hitfelekezetűeket polgári joggal ruházta fel.

I. Ferencz király uralkodásának második évében (1794) a hó nélküli hideg tél, esőtlen forró nyár s más elemi csapások miatt a délvidéken oly nagy szükség és nyomor köszöntött be, az élelmi cikkek ára pedig oly hihetlenül magasra

emelkedett, hogy a károkat a következő évek bő termései alig tudták kipótolni.

Ferencz király 1792-ben Fehértemplomot, két évvel később Pancsovát katona községekké emelte ama kötelezettséggel, hogy midkettő tartozott a maga köréből egy-egy hadosztályt kiállítani, 1807-ben pedig „**határőrvidéki alaptörvények**“ nevezete alatt az országgyűlés hozzájárulása nélkül a határőrvidéki jogviszonyok rendezése céljából törvényt alkotott, mely aztán 1850-ig érvényben maradt. Ezen alaptörvények szerint a határőrvidéken az összes földbirtokok katonai hűbért képeztek, melyhez a birtoklónak, a császárt illető főtulajdonjog fenntartásával, a határvédelmi kötelezettség teljesítése ellenében öröklésen alapuló haszonélvezeti joga biztosított. Kimondatott továbbá, hogy a fegyverviselésre képes összes határőrvidéki férfiak kötelesek háboru esetében úgy az országban, mint a külföldön hadi szolgálatot teljesíteni. A határőrvidéki lakosok iparral és kereskedelemmel csak szűk korlátok között foglalkozhattak.

I. Ferencz uralkodása alatt Délmagyarországon két ízben is lázadás ütött ki, melyek azonban kellő időben elnyomattak. A szerb lakosok egy része ugyanis neheztelve amiatt, hogy a külön szerb vajdaság felállítása elmaradt, másfelől rossz szemmel nézve a katolikus vallású német lakosság vagyoni gyarapodását, ez utóbbiak leölése, vagy legalábbis a bánágból való kiűzése céljából titkos mozgalmat szervezett, melyet azonban egyik összeesküvő idejében elárult s így a lázadást a pancsovai ezredparancsnok a kitörés előtt elfojtotta. Nehány héttel az összeesküvés után (1807.) Ferencz király Károly főherczeggel együtt látogatást tett a délvidéken, de megjelentése nem csillapította le a kedélyeket. A következő évben ugyanis Scribetie oláh-illyr ezredbeli hadnagy Fehértemplomon szervezett egy újabb szerb föl-

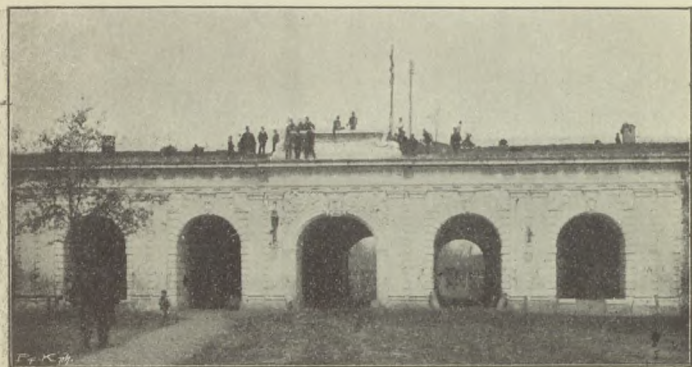
kelést, melyet fegyveres erővel kellett leverni s melynek vezetői aztán kivégeztettek, vagy börtönbe kerültek. Minthogy ez utóbbi lázadás elfojtásánál a kevésből azelőtt szervezett fehértemplomi polgárőrség hasznos szolgálatokat teljesített, ennek folytán a rendek elhatározták, hogy az ország többi városaiban is szerveznek **polgárőrséget**. Így alakult meg a temesvári polgárőrség is, mely aztán 1809-ben, mikor Napoleon diadalmas előnyomulása miatt a kincstár Bécsből Temesvárra szállíttatott, hosszabb ideig a főőrséget is maga látta el.

Ferencz király 1817-ben, mikor nejével együtt Erdélyt, Galicziát és a katonai határőrvidéket beutazta, a volt temesi bánságot ismételten szintén meglátogatta s verseczi tartózkodása alkalmával a várost királyi várossá tette. Ferencz — elődei példáját követve — szintén nagy súlyt fektetett a délvidéki megyék felvirágoztatására, e végből folytatta a telepítési actiót s az időközben megürrült telepeket a francia háborúk elől menekülő német és francia családokkal töltötte be. Mikor a bécsi békekötés értelmében Krajna, Karinthia és Horvátország Franciaországának engedtetett át, ezen tartományokból mintegy 3000 család költözött át jórésztben a temesi vidékre. Míg a korábbi telepítések inkább Temes és Torontál megye sík vidékein eszközöltettek, Ferencz uralkodása alatt a hegyes részek, főként Krassó megye benépesítésére is gondot fordítottak s utóbbi helyekre főként cseh és tiroli gyarmatosokat telepítettek.

Nagy rémületet okozott 1831-ben a délvidéken is a kolera, mely a Lengyelországban harczoló orosz tatár seregek útján észak felől hurczoltatott be Magyarországra. A ragály következtében Temes, Torontál és Krassó megyékben több ezren haltak el. Kisebb mértékben 1836-ban ismételten fellépett a kolera a délvidéken.

I. Ferencz király 1835-ben halt meg s 43 évig tartó hosszú uralkodása nem hagyott kellemes-

emlékeket a magyar nép szívében. Bár tetteit a legnemesebb szándék, népei javának előmozdítása irányította, de az eszközöket és módokat rosszul választotta meg s Metternich jelszavát követve, mindent a népért tett, de semmit se a nép közreműködésével. A francia forradalomból pedig azt a helytelen tanuságot vonta le, hogy a nép szellemi művelődésének s a sajtó és szólásszabadságnak elnyomása által lehet és kell a forradalom pusztításait kikerülni.

A bécsi (mehalai) kapu belső oldala a lebontás előtt Temesváron.

Utódja V. Ferdinánd, mindenható kancellárjának, Metternich herczegnek befolyására hasonló irányban kezdett uralkodni, de a modern korszak lelem diadalra jutását csak ideig-óráig lehetett a cenzurával s a titkos rendőrség segélyével megakadályozni. A vármegyékben kapott először lábra a szabadabb, nemzeti irányzat. A latin nyelv, melyet II. Lipót a német helyébe hivatalos nyelvvé tett, kezdett kiszorulni s már az 1830-as években a megyék tanácskozása s jegyzőkönyvvezetése magyar nyelven történt. A harminczas évek reform

országgyűlései alatt a délvidéki megyék is gróf Széchényi István zászlója alá sorakoztak s követeknek szabadelvű utasításokat adtak a nemzeti nyelv, lelkiismereti szabadság, szabad sajtó s más nemzeti kívánalmak tekintetében. Az országgyűlési követek mellé „kis követeket” küldöttek, kik a pozsonyi országgyűlési ifjuság sorai között jelentékeny szerepet játszottak.

Az 1848 márczius 15-iki eseményekről érkező hírek a délvidéken is nagy örömet és élénkséget okoztak. Nyomban megalakultak a nemzetőrsek s a szabad sajtó első termékei: a hazafias röpiratok, proklamációk gyorsan terjedtek el, Temesváron pedig a polgárság ágyulövések és nagy ünnepélyességek között, örömrivalgva fogadta el a 12 pontot.

De a szép napok lelkes örömét csakhamar dissonáns hangok zavarták meg. A szerbek által lakott Pozsega megye példájára Újvidék és Pancsova városok kimondták, hogy a szerb nyelvet fogadják hivatalos nyelvül s e határozatukat mindjárt életbe is léptették. Az ujonnan kinevezett felelős magyar miniszterium kedvetlenül fogadta a szerbek nemzeti érzületének ily megnyilatkozását, mert a többi nemzetiségek részére kínálkozó veszedelmes precedenst látott benne. Mikor a szerbek küldöttsége a magyar minisztereket felkereste s szónokuk figyelmeztette Kossuth Lajost, hogy amennyiben a szerbek kívánságai nem teljesíttetnek, joguk elismerését másutt fogják keresni, Kossuth kemény szavakkal válaszolt a beszédre.

Ez események következtében a horvátországi lázadás után nyomban kitört a délvidéki szerbek zendülése is. Karlóczán nagy szerb nemzeti gyűlést tartottak, melyen a szomszéd fejedelemség kiküldöttjei is megjelentek s kimondták a **szerb vajdaság** felállítását. A magyar kormány a szerbek által lakott helyeket ostromállapotba helyezte s a lázadás elfojtására Csernovics Pétert küldte ki kormánybiztosul. Mig a Bécsből titokban támoga-

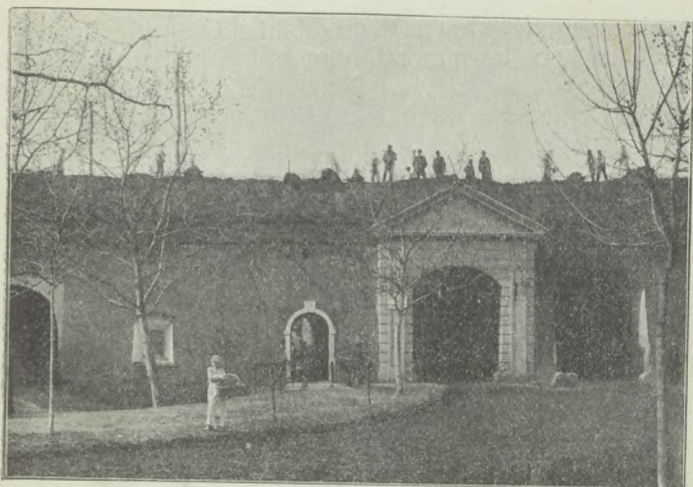
tott szerb felkelő csapatok a Bácskában diadalmasan nyomultak előre, azalatt Temes- és Torontál megyében változó szerencsével operáltak, Fehértemplom alól pedig a város német lakosságának hősiessé ellentállása folytán két ízben is visszaverettek.

E közben a Bécsbe visszatért uralkodó a magyaroknak tett engedményeket megbánva, a szerb és horvát felkelés hatása alatt elfogadta az osztrák kabinet álláspontját és javaslatát egy **egységes osztrák állam** szervezése tárgyában. A lázadó horvát bán visszahelyezése aztán az udvar és a magyar kormány közötti ellentéteket még jobban elmérgesítette s nemsokára megjelent az október 3-iki császári manifestum, mely az országgyűlést feloszlatta, az összes polgári és katonai hatóságokat a bán alá helyezte. Egy héttel a manifestum megjelenése után Rukavina altábornagy, Temesvár főparancsnoka, a várost már ostromállapotba helyezte s a délvidék három megyéje részére Temesvárott, a különböző nemzetiségek osztrák érzelmi tekintélyes férfiainból „**központi bizottságot**” alakított, a megyék élére pedig kormánybiztosokat állított.

V. Ferdinándnak 1848 december 2-án történt lemondása után néhány nap múlva az ifju I. Ferencz József okiratot bocsátott a szerb nemzethez, melyben egyebek között tudatta, hogy Szuplikacz István tábornoknak szerb vajdává történt megválasztását jóváhagyta, Szuplikacz azonban a nagy kitüntetést nem soká élvezhette, mert pár nappal ezután gutaütésben meghalt.

Ugyanezen időben a magyar seregek egy része Kiss Ernő és Damjanich vezetése alatt változó szerencsével küzdött a délvidéki szerb és császári csapatok ellen, de mikor 1849 január 5. herczeg Windischgrätz seregei élén bevonult Buda várába s a Debreczenbe menekült magyar kormány az orosz invázió elleni védekezés céljából a

magyar hadsereg nagy részét a délvidékről visszahívta, most már az osztrák zászlóaljakkal megerősített szerb nemzeti csapatok egymás után szállották meg Versecz, Fehértemplom és Lugos városát s a csekély számú magyar seregeket egész délvidékről viasszaszorították. Ily köztülmények között annál nagyobb örömet okozott a magyarság körében az a hír, hogy gróf Vécsey honvédjeinek kemény ostrom után sikerült Arad várát bevenniök.

Az erdélyi (gyárvárosi) kapu Temesváron a lebontás előtt.

A márczius 15-iki nagyszebeni fényes diadal után pedig Bem tábornok hadtestével Erdélyből a délvidékre vonult, melyet délkelet felől megszállva, Temesvár bevételére indúlt. Április 25-től augusztus 9-ig tartott a város ostroma, melyben gróf Vécsey, majd Perczei Már tábornok is részt vett, miután utóbbi a szerb-osztrák seregeket időközben Szöregnél, Gyulánál, Törökbecsénél, Elemérnél több

izben megverte s Bácskából és Torontál megyéből kiszorította. Augusztus 9-én azonban megérkezett Temesvár alá Haynau felmentő serege s Szent-andrás falu táján, a szomorú emlékü temesvári csatában szétverve a honvéd hadakat, felmentette az ostromolt várost.

A magyarokra nézve oly szerencsétlen kimenetelű temesvári ütközet, mely a szabadságharcz legnagyobb csatája volt, annak sorsát végleg el is döntötte. Kossuth Lajos kormányzó a minisztertanácsban kijelentette, hogy a kormányt lehetetlen továbbra is fenntartani s Görgey Arthur tábornokot Magyarország diktátorává nevezette ki. Görgey a keze alatt levő 24.000 főnyi elszánt sereg erejét lebecsülve, nem mert szembeszállni az orosz és osztrák túlerővel, hanem négy nappal a temesvári csata után, augusztus 13-án, Világosnál gróf Rüdiger orosz lovassági tábornok előtt lerakta a fegyvert. Kevéssel ezután Lázár tábornok 5000 főnyi serege Karánsebesnél ugyanezt tette. A világosi fegyverletétel után Kossuth Lajos, Mészáros Lázár, Perczel s a magyar kormány és a tisztikar több tagja Lugosra s onnan Orsován keresztül, hol a magyar koronát elásták, Törökországba menekültek. Futásuk közben Kmety maroknyi honvéd csapata nyújtott fedezetet s Lugosnál nyílt ütközetet is vívott a menekülők után siető osztrák sereggel.

A szabadságharcz leveretése után a délvidék közállapotaiban is nagy változás történt. Még ugyanazon év (1849) november 18-án császári patens jelent meg, mely szerint a szerbek 1848 május 13-án és 15-én előadott kívánságainak figyelembe vételével az eddigi Bács-Bodrog, Temes, Torontál és Krassó megyék, valamint Szerém megye rumai és illoki kerületei „**Szerb vajdaság és temesi bánság**” néven Magyarországtól független külön tartománnyá alakítottak. Az uralkodó pedig megígérte, hogy a szerb nemzet történelmi

hagyományait tisztelve, császári czime mellé a „szerb vojvodaság Nagyvojvodája“ czimet is fölveszi. E patens által a délvidéki megyék az ország testéből újra kiszakítottak s 1860-ig ily állapotban maradtak. E tizenegy évi időtartam alatt a különálló koronatartomány közigazgatási szervezete több ízben és lényeges változáson ment keresztül. Első, rövid ideig fennálló szervezete szerint a szerb vajdaság élén egy császári tábornok állott **tartomány-főnök** címmel s egy miniszteriális biztos és több előadó rendeltetett alája. Az egyesített koronatartomány a **temes-krassói és bács-torontáli főbiztosságra** osztatott, melyek élén vidéki főispánok állottak. Az egyes megyék élére **kormánybiztosok** kerültek, kik az alájuk rendelt alispán és más tisztviselők közreműködésével vezették a közigazgatást. A megyebizottságok eltöröltettek s a lakosság az ostromállapot következtében a hadi törvények és törvényszékek alá rendeltetett. Ez az állapot egy évig tartott s akkor a II-ik provisorium lépett életbe. A törvénykezést a közigazgatástól elválasztották, Temesvár, Lugos, Nagybecskerek és Zombor székhellyel **tartományi törvényszékeket** s járásonként **járásbíróságokat** szerveztek s a megyék közigazgatása **megyei főnökökre** bízott. Mindezen hatóságok a bécsi császári bel- illetve igazságügyiminiszterium alá tartoztak. A második provisorium alatt léptették életbe a **telekkönyvi** intézményt, a csendőrséget, a dohánygyedárúságot s ugyanekkor állítottak fel megyénként a cs. kir. pénzügyigazgatóságok s járásonként az adóhivatalok is.

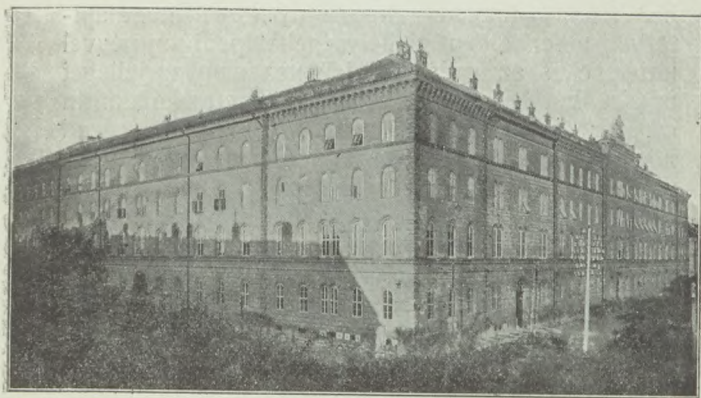
E provisorium 1853-ig tartott, mikor a harmadik, most már végleges szervezetet léptették életbe. E szerint a szerb vajdaság és temesi bánság részére Temesváron cs. kir. **helytartóság** állíttatott egy katonai kormányzóval és egy helyettessel az élén, kik alá helytartósági tanácsosokat és titkárokat osztottak be. A koronatartomány a lugosi,

temesvári, becskerekai, ujvidéki és zombori kerületre osztatott s **kerületi főnökök** alá került. A járások élére **járási főnököket** állítottak. A közigazgatás teljesen bürokratikus jellegűvé vált, a hivatalfőnök maga döntött minden kérdésben s a tanácsosoknak csak tanácsadó szavuk volt. A főbb pénzügyi hatóságok mind Temesváron székeltek.

A bürokratikus rendszer és centralisatio hátrányos oldalai egyre szembetűnőbbé váltak a szerb vajdaság közigazgatásánál. Az írásbelileg tárgyalt s mód nélkül felszaporodott ügyek elintézése végtelen lassúsággal haladt előre, s különösen a gyámügyek évekig elhúzódtak. A tárgyalást megnehezítette a hivatalnokok nyelvismeretének hiánya, s a gyenge javadalmazás miatt általában kevés volt a jóra való tisztviselő.

A Woiwodina nem volt életképes, hiányzott minden nemzeti jellege s csak arra szolgált, hogy részt üssön Magyarország területi épségén. A magyar és német lakosok e miatt visszakivánták az 1848 előtti állapotokat s a szerbek is mind inkább elégedetlenkedtek a fennálló viszonyok miatt. A rossz közigazgatás, a sokféle új adó ép úgy ellenszenvenessé tette a „Bach korszakot“, mint a német nyelv erőszakos alkalmazása. Ezek folytán 1860-ban, mikor Lombardia elvesztése után az udvar Magyarország alkotmányos intézményeinek egy részét visszaállította, Ő felsége gróf Mensdorf-Pouilly altábornagyot a szerb vajdaságba küldte a végből, hogy a lakosság kívánságait hallgassa meg s ily értelemben tegyen jelentést. E kiküldetés eredménye az lett, hogy a király 1860 decz. 27-iki kéziratával eltörölte a tizenegy év óta fennálló „Szerb vajdaság- és Temesi bánságot“ s e területet, — a határőrvidék kivételével — az anyaországhoz visszacsatolva azon újra életbe léptette a megyei rendszert. Ez intézkedés után a megyebizottságok nyomban megalakultak, de működésüket csak a közbejött öt évi provisorikus állapot meg-

szüntével, 1867-ben kezdték meg. 1871-ben a határőrvidék polgárosítása folytán a fehértemplomi járás előbb Krassó megyébe, a károlyfalvi és kubini járások Temes megyébe, a pancsovai, újfalvi, alibunári, antalfalvai és perlaszi járások Torontál megyébe kebleztettek be, a karánsebesi, teregovai, bozovicsi és orsovai járások helyén pedig Szörény megye újra visszaállíttatott, ugyanekkor Pancsova, Fehértemplom és Karánsebes önálló törvényhatóság lett. A törvényhatóságok kikerekítése alkalmával 1876-ban a nagykikindai, mokrini és melenczei szabad kerületek Torontál megyéhez csatolódtak,

A főkörmányszéki (dicasterialis) palota Temesváron.

Karánsebes és Fehértemplom elvesztették törvényhatósági jogukat s utóbbi város Temes megyébe kebeleztetett be. 1881-ben pedig Krassó és Szörény megyék egy törvényhatósággá egyesítettek.

A kiegyezés óta a délvidéki megyék kulturális, közgazdasági és egyéb téren egyaránt nagyarányu fejlődést értek el, ez eseményeket és azok következményeit azonban külön fejezetekben fogjuk ismertetni.

A délmagyarországi telepítések története.

Miután Árpád vezérei Glád bolgár fejedelmet legyőzték s a Temesközt elfoglalták, e termékeny vidék rövid idő alatt magyar lakosokkal népesült be. A honfoglalók csakhamar új községeket alapítottak, a fennálló régi helységeket pedig új névvel látták el, s az egész délvidéknek magyar jelleget adtak. Ezt igazolja Biborban született Konstantin császár feljegyzése is, mely szerint a X. század közepén a magyarság zöme a Temes, Maros, Tisza vidékén lakott. A magyar lakosság a rokon besenyőkkel s a IV. Béla által visszatelepített húnokkal is növekedve, idők folyamán anyira megerősödött, hogy a meghódított népeket, kiknek egy része a magyarokkal rokon hún- és avarokból állott, egészen magába olvasztotta. Az Árpádház kihaltával már alig fordul elő okmányainkban egy-egy idegen hangzású név, vagy község, ellenben sűrűen találkozunk tiszta magyar helynevekkel, minők: Bálványos, Keve, Borzlyuk, Sásvár, Cseri, Sebesvár, Zsidóvár, Csudaháza, Erdőhegy, Faluhely, Kutas, Solymos, Széphely, Ujnép, Besenyő, Hódos, Komját, Csatád, Gyertyámos, Csák, Berény, Vásárhely stb. s általában a régi Temesmegye és szörényi bánság idejéből fennmaradt ezer helységnév kétharmad része ősmagyar hangzású. Még inkább tanuszkodnak a délvidék magyar volta mellett a vegyesházi királyok korában szerepelt nemesek nevei, kiknek sorában az Aba, Buzád, Csanád, Csák, Csolt, Dorosma, Gútheled, Szalók, Tomaj s egyéb

nemzetségek utódai a Pathócsiak, Perényiek, Szilágyiak, Csákyak, Hunyadyak, Himfyek, Dóczyak, Dánfyak s a Rozgonyi, Szentgyörgyi, Pósa, Csornay, Laczkfy, Losonczy, Forgách, Maróthy, Vajdasy, Pekry, Országh, Haraszthy, Hagymásy, Bánffy, Kinizsi, Báthory és sok száz más magyar család fordul elő. A XV-ik század folyamán azonban a Délvidék népvizonyaiban jelentékeny változás történt, amenyiben a török uralom alá került balkáni fejedelemségek lakosai elnyomóik elől menekülve. kisebb-nagyobb rajokban a jobban védett temesi grófságba húzódtak fel. A magyarság szívesen fogadta a jövevényeket s a török beütések következtében elnéptelenedett végvidékre telepítette őket. A szerbek bevándorlása első ízben az 1390-iki rigómezei ütközet után öltött nagyobb mérveket.

Mikor a törökök Szerbiát 1459-ben elfoglalták, a menekülő szerbek Brankovics István vezetése alatt ismételten nagy tömegekben vándoroltak át a Szerémségbe, valamint a temesi grófság déli vidékeire s királyaink úgy őket, mint a később beköltözőket jelentékeny kiváltságokban részesítették, így szabad vallásgyakorlatuk biztosított s a királyi vámok és kamaranyereség fizetése alól felmentettek. 1465-ben Brankovics vezetése alatt megint több ezer szerb család költözött Temes-, Torontál- és Bácsmegyébe, s a harczokban megédzett jövevények csakhamar oly nagy szolgálatokat tettek hazájuknak a török elleni hadjáratok alkalmával, hogy az 1481-iki országgyűlésen a tized fizetése alól is felmentettek. Ugyanezen idő alatt az oláhok is egyre nagyobb csoportokban húzódtak fel, különösen a szörényi bánságba s a török pusztítások folytán gyérülő lakosság helyébe léptek.

A mohácsi vész után, (1526) a másfél századnál hosszabb ideig tartó török uralom alatt, a Délvidék népe s köztük a magyar lakosság is majdnem teljesen kipusztult. Nagy részük elesett az évszázados véres harczokban, s akiket a török

rablánczra nem fűzött, azok az Alföld védettebb helyeire menekültek. Leghamarabb a magyar nemesség hűlt, vagy menekült el, az ellenség prédájául hagyva kúriáit és birtokait, majd a jobbágy is követte urát.

Mikor 1716 körül végre a Délvidék is felszabadult a török uralom alól, az egykor virágzó, népes falvak és várak helyén dűledező romok, felperzselt lakatlan házak, vagy bozóttal, náddal benőtt mocsarak álltak s csak egy-egy faluban lehetett néhány lerongyollott embert találni. A visszafoglaláskor az egész Duna-Tisza-Maros szögén alig találtak 25 ezer lakost s ezek is jórészen a a Krassó szőrényi hegyek között oltalmat talált oláhok, meg a visszafoglalás előtti években (1690.) Csernovics Arzen patriarcha vezetése alatt a Balkánról hazánkba telepített szerbek közül kerültek ki. Az utóbbi alkalommal bevándorolt szerbek egyes csoportjai I. Lipót király rendeletére a Tisza és Maros védettebb vidékeire költöztek s ott megalkották a Tisza-Maros-parti határőrséget.

A török uralom megszűnése után az ország testéből kiszakított temesi bánság nem maradt sokáig ily szánalmas állapotban. A császári kormány nagy gondot fordított és sok millió forint költséget áldozott a termékeny vidék felvirágoztatására és benépesítésére. A tartomány ujjaszervezését és kormányzását kiváló egyénekre bízta, kik az idők folyamán mocsarassá vált vidéket a folyók szabályozása s a vadvizek lecsapolása által lakhatóvá tették s messze idegenből hozott telepesekkel népesítették be. E nagyszabású gyarmatosítási actió azonban a magyar érdekek tekinteten kívül hagyásával vitetett keresztül, amennyiben a kormány inteniója az volt, hogy a délvidéket németté tegye, s így annak lakosságát a szabadságszerető magyar nép fékentartására használhassa fel. Ennélfogva a bánságba tulnyomólag németeket s közéjük elszórtan és kisebb számban más nem-

zetiségüeket, így olasz, francia, cseh, spanyol, oláh, szerb lakosokat telepített, ellenben a magyarságot a vidékről teljesen kizárta. Sőt a török hódoltság előtti magyar nemesi családok utódai is, kik földesúri jóczimüket igazolni tudták, ősi birtokaikat nem kapták vissza, hanem azok helyett a temesi bánságon kívüli megyékben nyertek kárpotlást. Az egykori virágzó magyar falvak helyén az idegen nemzetiségű bevándorlók települtek le s a községek régi nevét vagy elferdítették (így Széphelyből Zsebely, Ujnépből Unip, Kenézből Knéz, Bálványosból Bavaniste, Pogányosból Poganyest, stb. lett) vagy újjal cserélték fel.

Mikor gróf Mercy tábornok a visszafoglalt temesi bánság kormányzóságát átvette, legfelsőbb helyről azt a bizalmas utasítást kapta, hogy a kipusztult vidéket német származású, katolikus telepesekkel népesítse be. A gyarmatosok részére a császár több rendbeli kedvezményt, ingyen háztelket, földbirtokot, pénzsegélyt és több évi adómentességet helyezett kilátásba. Ennek folytán a német birodalomból, nevezetesen a felsőrajnai kerületekből az 1722—26 közötti időben több ezer család vándorolt be, kik részint új helységeket alapítottak, részben pedig a gyér lakosságú régi falvakban telepedtek le s azok lélekszámát szaporították. Ebben az időben keletkeztek Ujbessenyő, Ujpécs, Detta, Bruckenau, Hidegkút (Guttenbrunn), Német-Szentpéter, Zádorlak, Kudricz, Fehértemplom (Weisskirchen) továbbá Merczyfalva, mely utóbbi alapítója nevét vette fel s eredetileg olasz lakosokat kapott, kik idővel elnémetesedtek. Ujarad, Gíroda, Gyarmata, Lugos, Versecz, Karánsebes, Csákovár, Facset, Kis- és Nagy-Becskerek, Szabadfalu (Freidorf), Lippa, Moldova, Orsova, Pancsova, Perjámos, Ujpalánka, Rékás gyér lakossága pedig német s kisebb számban szerb, tót, spanyol telepesekkel egészítettet ki. E gyarmatosok tulnyomó részben földmiveléssel foglalkoztak, de mivel gróf Mercy

az ipar fellendítésére is nagy súlyt fektetett, ezért kérésére az udvari kamara 1718-ban Bécsből mintegy 300 iparost küldött, kiknek nagy része Temesváron települt le. Az elhanyagolt délvidéki bányákat pedig felvidéki, továbbá tiroli, cseh- és szászországi bányászok vették újra művelés alá.

A nagyobb mérvű telepítés rövid ideig szünetelven, 1736-ban újra megindult, de a kiűtött török háború miatt csak 1745-től kezdve vett újból lendületet. Ez alkalommal főleg a hesseni fejedelemségben s a rajnai Pfalz tartományokban gyűjtettek a telepesek, kiket a hatóságok Bécsben pénzzel és utlevéllel láttak el. A gyarmatosok egy részét azonban utközben Pozsony és Pestmegyében a gyéren lakott vidékek földesurai hasonló kedvezmények kilátásba helyezése által feltartóztatták, s uradalmaikra telepítették. Ez időtájt alapították a szerb gyarmatosok részére a Temesvár melletti Mehala, míg Mehádia, Dognácska, Török Becse, Szászka német, Szőreg magyar telepesekkel egészített ki. Amint a bevándorlás csökkenni kezdett, az osztrák kormány erőszakosabb eszközökhöz nyúlt s a kisebb büntettekért elítélt osztrák alattvalókat a bánságba tolonczoltatta, hogy ott megjavuljanak, vagy elpusztuljanak. Ez az eljárás azonban, hátrányos következményei miatt csak pár éven keresztül volt gyakorlatban.

Mikor az oláhországi bolgár családok a törökök elől menekülve Úricz, Islas, és Krajova községekből 1737-ben a Bánságba vándoroltak, a tartományi kormány a nikápolyi püspök vezetése alatt érkező 4600 főnyi bolgárság nagy részét Vingára telepítette, hol Bodrog, Seljos, Lovrin és Óbessený pusztaikon kaptak szállást s ahonnan aztán Bolgártelep Brestye és Kocsorhát községekbe is elszéledtek. A bolgárok másik csoportja a Krassó megyei Krasován, Lupákon, Vodnikon, Nermeten Jabulczán, Klokodián, Ráfnikon és Szemeniken települt meg s ez utóbbiak **krasovánoknak**

neveztetnek. A jómódu, szorgalmas bolgár bevándorlók az Oláhországban élvezett kiváltságaikban meghagyták s minden adó, beszállásolás, fuvarozás alól felmentettek. A Mária Terézia által 1763-ban kiadott „gyarmatosítási patens“ újabb lendületet adott a délvidéki telepítés ügyének. A patens értelmében minden colonista részére, a ki kincstári jószágokon száll meg s ott házat épít, ingyen épület és tűzifa s hat évi adómentesség, iparosok részére pedig tíz évi adómentesség helyeztetett kilátásba. A települni akarók összegyűjtése s elhelyezése céljából 1766-ban „gyarmatosítási bizottság“ állított fel, melynek megbízottjai Ulmban, Kölnben, Regensburgban, Frankfurtban nagyarányu propagandát indítottak a betelepülés érdekében. Ennek következtében 1763-1773 közötti időben Szentpéter, Gyarmata, Rékás, Bruckenau, Szabadfalu (Freidorf), Merczyfalva, Perjámos, Nagyszentmiklós, Lippa, Ujarad, Szépfalu (Schöndorf), Hidegkut (Guttenbrunn) lakossága nagyszámu német települőkkel egészítettett ki, továbbá Zsombolya, Szakálháza, Nagyjécsa, Csatád, Billéd egykori falvak újra felépültek. A németeken kívül francziák is nagyobb számmal települtek, különösen Elzászból és Lotharingiából s Merczyfalva, Szentandrás, Fehértemplom, Ujbessenyő, Szöllős, Szenthubert, Soltour, Charleville, Ostern, Trübswetter, Gottlob községek lakosságát növelték. Egyes általuk megszállott helyeket régi hazájukbeli községükről neveztek el, így Charleville és Szenthubert ma is fennálló lotharingiai helységek. Ugyancsak ezen időszak alatt keletkeztek, vagy építették ujja Grabác, Bogáros, Albrechtfa, Altringen, Buchberg, Blumenthal, Greifenthal, Keresztes, Réthát, Remete és Charlottenburg, míg a határörvidéken Kubin, Szlatina, Jabuka, Homolicz, Glogon, német, szerb, oláh s kis számban magyar lakosokat kapott.

Mária Terézia a betelepülők részére jelentékeny kedvezményeket biztosított és több rendbeli

segélyt nyújtott, de egyúttal a „benépesítési fő-utasításban“ pontosan körvonalazta a telepesek kötelességeit is. Előírta, hogy a falvak mily helyeken alapíthatók és a házak, utcák hogyan építendőek. A falu közepére helyezendő a templom, papilak, iskola és korcsma, a fő utcák 18-20, a mellékutcák 6-8 öl szélességre szabandók s minden utcában közös kutak építendőek. Minden telepes köteles udvarán, vagy háza előtt legalább 20 jegenye s 12 eperfát, ezenkívül kertjébe gyümölcsfákat ültetni. Minden nagyobb községben orvos alkalmazandó s kórház építendő. A betelepülők 6-10 évi adómentességen, ingyen földbirtokon és házhelyen kívül jelentékeny összegű pénzsegélyt is kaptak az utazásra s az első berendezkedésre. A földek egész, fél és negyed telkenként osztattak ki. Az egész telkek 24 h. szántó, 6 h. kaszáló, 6 h. legelő s 1 h. belsőségből, a féltelkek 21, a negyedtelkek 13 holdból állottak. A telepítés költségeire a kormány évenként 400.000 koronát irányzott elő, de egyes években a nagy arányokat öltött gyarmatosítás kiadásai ez összeget jóval túlhaladták. Minthogy 1763-1773 között több, mint 4 millió koronába került a telepítés, az utóbbi években már csak azon bevándorlókat vették fel, kik a megkivántató gazdasági felszereléssel rendelkeztek és saját költségükön utazhattak. A segélypénzek megvonása után a bevándorlás tetemesen csökkent s inkább csak a ragály, vagy elköltözés folytán megürült telkek betöltésére szorítkozott. Az 1778-ban megtartott népszámlálás szerint, a határőrvidék számításán kívül hagyásával, a bánságban már 317 ezer ember lakott, köztük 43 ezer német, franczia, olasz, 181 ezer oláh, 78 ezer szerb, 8 ezer bolgár, 5 ezer cigány s néhány száz zsidó. A határőrvidék lakosságának hozzászámításával e szám 450 ezerre tehető.

A délvidéki telepítés II. József uralkodása alatt újra nagyobb arányokat öltött. Az 1782-ben

e tárgyban kiadott felhívás a bevándorlók részére teljes vallásszabadságot, 10-15 évi adómentességet biztosított s az utiköltségek, valamint az építéssel s első beruházással járó kiadások megtérítését helyezte kilátásba. Ennek következtében 1787-ig, míg a kedvezményes település tartott, mintegy 38.000 lélek vándorolt be, főként a felső rajnai német kerületekből s az ezekre fordított költség 700.000 koronára rugott. II. József uralkodása alatt keletkeztek az alábbi német községek u. m.: Torzsa, Cservenka, Ujverbász, Kiskér, Szeghegy, Bulkesz, Jarek, Orczyfalva, Gyertyámos, Niczkyfalva, Köveres, Bakovár, Liebling, Traunau, Daruvár, Herrendinst, Margitta, Moriczföld, Gladna, Eberndorf, továbbá hozzátelepítés által megnagyobbítottak: Kisbecskerek, Szentandrás, Módos, Szakálháza, Temesrékás, Szabadfalu, Lovrin, Merczyfalva, Csakova, Moravicza, Versecz, Lugos, Nagyszentmiklós, Nagybecskerek, Facset, Csanád, Palánka, Bezdán, Almás, Ó-Béba, Bresztovác, Nagyzsám. A telepések tulnyomó részben németek (főként sváb törzseliek) kisebb számban tótok, bolgárok, horvátok, és magyarok voltak. II. József halála után a telepítési actió hosszabb ideig szünetelt, legfeljebb a megürült telkek töltettek be belföldiekkel, avagy a lakosság egyik helyről más, kedvezőbb fekvésű községbe vándorolt. Így mikor az 1786-ban alapított Rittberg (a későbbi Végvár) község német lakói a szomszéd falvak oláh lakóinak garázdálkodását megunva, pár év múlva Vecseházára, Daruvárra és Moraviczára költöztek át, a kormányhatóság az oláh lakosság megfélemezésére Daruvárról s az Alföldről református vallású magyarokat telepített Végvárra.

I. Ferencz uralkodása elején az a kedvezmény adatott a bántási telepítvényeseknek, hogy telkeiket az adómentes évek letelte előtt is eladhatták. Ennek daczára, részben a lakosság kihalása, részben elszegényedése és kivándorlása következtében

a kincstári falvakban számos telek és ház üresen állott. Így 1794-ben egymagában Temesmegyében 250 egész, 600 fél, 1030 negyed és 660 nyolczad telek állt gazdátlanul. E telkeket később a szomszédos községekből átköltözők, részben pedig az újabb bevándorlók szállták meg. A francia forradalom után 4—500 emigrans, majd 1802 körül 2—3000 sváb törzsbeli jómódu gyarmatos jött a Bánságba, kiket a háboruk által sújtott osztrák nyugati vidékekről, s a francia uralom alá jutott „Illyr tartományokból“ számos német, horvát s francia család követett. A XVIII. század végén egy virágzó magyar község is alakult, Torontál-vásárhely, melynek lakói jórészen Szentés, Makó és Hódmezővásárhely vidékéről költöztek át. Míg azonban ezidőig jobbra a bánság sík területét szállták meg a telepések, I. Ferencz különösen a krassói hegyvidék benépesítésére törekedett. Evégből tirolai családokat költöztetett a Krassó megyei Királykegye (Königsgnad) községbe. A tiroliak, bár rendkívüli kedvezményekben részesültek s a kormányhatóság csupán Királykegye felépítésére 520.000 koronát áldozott, mégis csakhamar visszatértek ősi hazájukba s így üresen hagyott községüket württembergiekkel kellett benépesíteni. A krassói hegyvidékre I. Ferencz nagyobb számban cseheket is telepített, így Szent-Helena, Weizenried, Schnellersruhe, Ravenszka, Eibenthal, Sumicza, Weidenthal, Wolfswiese, Wolfsberg stb. községekbe mintegy 3500—4000 lelket. A csehek különösen erdő és famunkákkal, bányászattal és kertészkezéssel foglalkoztak.

Az 1824—29 közötti időben keletkezett Szécsánfalva, Knéz, Ujvár, Jánosföld, Ernesztháza, Magyar-Csernya, Maleniczfalva, melyek tulnyomó részben németekkel s egy-két torontálmegyei község magyarokkal népesült be. A németiség bevándorlása idővel oly nagy arányokat öltött, hogy részükre üres telket nem lehetett találni, ennélfogva 1829-ben

az osztrák tartományok főnökségei azt az utasítást kapták, hogy a birodalom határain csak azon bevándorlókat bocsássák át, kik legalább 300 ezüst forintnyi vagyont hoznak magukkal.

V. Ferdinánd uralkodása alatt 1835-ben Csősztelek, 1837-ben Duguszelo, 1845-ben Liebling német, Nermete bolgár, Oravicza elmagyarosodott cseh, Resicza tót telepésekkel gyarapodott, 1839-ben pedig Dolácza-Kavos, Cservena-Medja, Németszentmihály községek alapítottak német, magyar és bolgár gyarmatosok által. 1840—47 között a délvidéken több kincstári dohánytelep is keletkezett, melyek segélyével a kincstár a dohánytermelést és nemesítést óhajtotta előmozdítani. Így alakultak az alábbi községek u. m.: Majlátfalva, Keglevichháza, Kübekháza, Kovácsii, Kistelep, Kisszentpéter, Ujháza, Aurélháza, Oszentiván sziget, Vedresháza, Ürményháza, Szitás, Magyarszentmárton, Zimánd, melyekbe jórészen magyar, kisebb számban pedig német és tót ültetvényesek települtek. A kincstár e telepéseket nem jobbágyoknak, hanem bérlőknek tekintette s holdankinti 2—3 ezüst forint évi bér ellenében mindenikük részére 10—20 holdat engedett át oly kikötéssel, hogy legalább 4-4 holdat dohánynyal kellett beültetniök.

A temesi bánság és szerb vajdaság fennállása idejében, 1858-ban a császári kormány újabb „telepítési törvényt” adott ki s abban 15 évi adómentességen kívül többféle kedvezményt helyezett kilátásba, ennek dacára az absolutistikus kormányrendszertől idegenkedve, senki se volt hajlandó a betelepülésre. E törvény alapján a délvidéken csupán a határörvidéki Coronini nevű falu keletkezett, de ennek lakói is csak egy közeli faluból költöztek át.

Az alkotmány visszaállítása utáni legújabb korszakban megint élénk telepítési mozgalom indult meg Délmagyarországon, de míg a korábbi gyarmatosításoknál a hatósági intézkedések az

idegen nemzetiségűeknek kedveztek s a magyar elemet teljesen mellőzték, vagy háttérbe szorították, addig a magyar kormány telepítési actiójának az a célja, hogy az Alföld gyorsan szaporodó magyarságának rajait a Délvidékre visszatelepítse s a magyaságot a különböző nemzetiségek közé új küzdőtársúl ékelje be. Az alkotmányos korszak első telepítései ama községek, melyek a közalapítványi uradalmakon keletkeztek, így az 1869—70-ben alapított Józsefszállás, Ötvösfalva, temesmegyei bértelepek s Puszta Keresztes torontálmegyei község, míg a Krassó-Szörény megyei Izgár községben 1888-ban s Jerszegen 1894-ben az oláh lakossághoz magyarok telepítették. A telepítésre vonatkozó 1868. évi XXV.-tcz. és 1875. é. VII.-tcz. alapján az állam a telepeseknek kezdetben alig nyújtott egyéb kedvezményt mint a 3, illetve 6 évi adómentességet, de mivel a telepesek a váltság összegeknek azonnal, vagy rövid időn belül való lefizetésére képtelenek voltak, olcsó kölcsönhöz pedig nem igen juthattak, ezért a törvényhozás az 1883. évi XLI. tcz.-ben felhatalmazta a pénzügyminisztert, hogy a telepváltság tartozások kiegyenlítése végett 13.600.000 kor. záloglevél kölcsönt vegyen fel. Ez utóbbi intézkedés tetemesen megkönnyítette a telepesek helyzetét, mert most már az állam a váltságtőke lefizetésére 42 évi időtartamot engedélyezett. Ennek folytán a telepítés a Délvidéken újra fellendült s főleg Torontál megyében egész sereg új magyar község keletkezett. E törvény alapján települtek be a nyolczvanas évek végén a társadalom kezdeményezésére s az állam támogatása mellett a bukovinai csángók is, kik a Duna mentén Torontál megyében Hertelendyfalva és Sándoregyháza, Temes megyében pedig Székely-Keve községeket alapították. Ugyanezen időben keletkeztek, vagy népesültek be magyar telepesekkel többek között Keresztes, Tamásfalva, Ótelek, Klárafalva, Porgány stb. Torontál megyei, Bethlenháza,

Istvánfalva, Szapárfalva Krassó-Szörény megyei és Vadászerdő Temes megyei magyar községek, ellenben Krassó-Szörény megyében Vermes, Bukovecz, Imrefalva, Istvánfalva, Brezonfalva, Temes megyében Keped, Gizellafalva, Józseffalva, Mészdorgos, Offélia, Torontál megyében pedig T.-Muzslya, Erzsébetlak. Uj-bolgártelep és Rudolfsnad községekbe idegen anyanyelvűek telepítették.

Még nagyobb lendületet adott az ügynek az 1894. évi V. t.-cikk, melylyel a törvényhozás a telepítéseket a földmivelési ministerium hatáskörébe útalta s 6 millió koronát bocsátott rendelkezésre oly célból, hogy annak terhére birtokokat vásároljon. E jelenleg is érvényben levő törvény részletesen körvonalazza a telepes községek alapításának előfeltételeit, a kihasítható birtokok s a közczélokra és utakra átengedendő területek nagyságát s a váltságtőke törlesztésének módzatait. Legújabb telepes községeink e törvény alapján létesültek, így Temesmegyében Újmosnicza és Sztancsófalva, míg Temesrékás szerb-német lakosságához jelentékeny számu magyarság települt hozzá. Torontál megyében újabban csak egy-két község keletkezett, ellenben Krassó Szörény megye északi lapályos vidékén utóbbi időben a magyar telepes községeknek egész láncolata indult meg, mely hivatva lesz arra, hogy megbontsa az oláhság egységes tömegét. A korábbi keletkezésű Szapárfalván és Bethlenházán kívül Bodófalva és Igazfalva szintén elsőosztályu nagyközségek, másfelől Bálincz, Facset, Tergovest, Monostor, Klicsova, Valea-Lunga régebbi községek a magyarság hozzátelepítése folytán elvesztették oláh jellegüket.

A magyar kormány délmagyarországi telepítési actiója még nagyobb arányokat fog ölteni akkor, ha az 1894. V. t.-cz. tervbe vett revisiója folytán a telepítési alap kellő mértékben felemel-tetik. Akkor az alföldi magyarság is nagyobb

rajokban térhet vissza egykori lakóhelyére, a temes-torontáli gazdag sikságra s oly számarányban léphet ott fel, hogy a sokféle nemzetiség között hegemoniát gyakorolhat. Akkor majd az idegen ajku lakosságnak is módja lesz arra, hogy a közéje ékelt magyarsággal érintkezve, megtanulja az állam nyelvét.

A Szentgyörgy-tér Temesváron.

A népfajok számaránya.

A török uralom megszűnte után a legkülönbözőbb népfajok rajai lepték el a termékeny temes-torontáli síkságot s az érczekben gazdag krassó-szörényi hegyvidéket. Bár egyes kisebb népfajok idők folyamán beleolvadtak az őket körülfogó más nemzetiségüekbe s a letelt 200 év alatt a nyelvhatárok lényeges változást szenvedtek, mégis Dél-magyarország ma is a legpolyglottabb országrészünk, melyben kisebb-nagyobb számmal hazánk mindenféle népfaja képviselve van.

A török uralom előtti és alatti időben Krassó-Szörény és Temes megyékbe s kisebb számban Torontál megyébe felhúzódott oláhok, továbbá a 17-ik század végén a Duna-Tisza-Maros vidékére bevándorolt szerbek egységes tömegén hatalmas rést ütöttek a kormányhatóság által közéjük telepített német kolóniák, újabban pedig a gyorsan szaporodó alföldi és felső-torontáli magyarság rajai lépnek fel egyre tömegesebben a három főbb népfaj küzdőterén. E tarka képet a néhány községben elszigetelten élő, vagy a más nemzetiségüek között elszórt bolgárok, csehek, tótok, horvátok, cigányok teszik még változatosabbá, míg a kétszáz év előtt kisebb számban betelepített olaszok, spanyolok és francziák már csaknem teljesen beolvadtak a körülöttük lakó németek, vagy szlávok tengerébe.

A népfajok sokféleségében és kevertségében

rejlík annak a magyarázata, hogy a legtöbb megye-járásban egyikök sem bír abszolút többséggel s így az államalkotó magyarság a sokféle népfaj feletti hegemoniáját helyes politikával könnyen fenntart-hatja. Legegységesebbek Krassó-Szörény megye néprajzi viszonyai, amennyiben az oláhság a járá-sok nagy részében 80—90 %-os többségben van s csak a resiczai, oraviczai és lugosi járásokban ellensúlyozza számerejüket a németek 20—25 %-os tömör kisebbsége s a moldovai járásban a szerbek 40 %-os számaránya. Temes megyében az oláhság csak a buzíási, rékási és lippai járásban van 60—65 %-os többségben, a többiekben rendszerint 20—30 %-kal van képviselve. A némettség az uj-aradi s a központi járásban 53—59 %-os többség-ben, a lippai, csakovai, vingai, dettai, verseczi, kubini és fehértemplomi járásokban 20—30—35 %-os számottevő kisebbségben van. Legkisebb az arány-számuk (16 %) a rékási járásban. A temesmegyei szerbek csak a fehértemplomi járásban vannak 50 %-on felül, a verseczi járásban 21, a kubiniban 48% a számarányuk, jelentékenyebb (10—13 %-os) töredékeik találhatók a rékási és vingai járásban. Torontál megyében az oláhok csak az alibunári járásban vannak 50 %-on felüli többségben, a nagyszentmiklósi, perjámosi, bánlaki járásban már csak 20—24 % a számarányuk, mely a nagykikindai járásban 1 %-ra, a török becseiben 0,2 %-ra csökken. Torontálmegyében a németek a temes-megyei német nyelvterületekkel szomszédos per-jámosi, zsombolyai, csenei járásokban még 60—62 %-os abszolút többségben, a nagyszentmiklósi, nagybecskereki, bánlaki, módosi pancsovai kerü-letekben 35—40 %-os relatív többségben vannak, legkisebb (4 és 7 %) a számarányuk a szerbek lakta alibunári, antalfalvi és törökbecsei s a magyarok és szerbek által lakott törökkanizsai járásokban. A szerbek a törökbecsei, nagykikindai és antalfalvi járásokban 62, 54, 52 %-kal abszolút,

a párdányi, nagybecskereki, törökkanizsai, módosi, pancsovai és alibunári járásokban 25—37 %-kal relativ többségben, vagy számottevő kisebbségben vannak, legkisebb (7%) az arányszámuk a németek és magyarok által lakott zsombolyai járásban.

Egyéb nemzetiségűek közül a tótok Torontálmegyében 4 községben laknak tömörebben, úgyhogy az antalfalvai járásban számarányuk a 17 %-ot meghaladja, Temesmegyében egy községben vannak többségben s több helyen jelentéktelen kisebbségben, Krassó-Szörény megyében elszórtan élnek. A csehek Krassó-Szörény megye 10 s Temes megye 1 községében találhatók, főként a moldovai és resiczai járásban. A bolgárok Torontálmegyében 4, Temesben 2 községben, (a vingai és dettai járásban) egy tömegben, míg Krassó-Szörény megyében a resiczai járásban egyéb népekkel keverten laknak. A horvátok Krassó-Szörény megye resiczai járásában 4 községben, Torontál megye módosi és csenei járásában 4 községben vannak abszolút többségben.

A magyarság számaránya legkedvezőtlenebb Krassó-Szörény megyében, hol a legtöbb járásban 1,2%-kal van képviselve s csak a begai és lugosi járásban haladja meg a 7—8%-ot. Temes megye fehértemplomi járásában csak 2%, a központi, a buzíási és dettaiban 14—16%, a többiekben 5—8% a magyarság számaránya. Legkedvezőbbek a viszonyok Torontál megyében, hol a törökkanizsai járás lakosságának több mint fele, a nagyszentmiklósinak, törökbecseinek, zsombolyainak, a nagy-kikindai, párdányi és bánlakinak csaknem egy negyede magyar, ezenkívül jelentékeny számaránnyal van képviselve a magyar elem a nagybecskereki, módosi és antalfalvai járásban. Legkevesebben (2%) az alibunáriban találhatók.

A különböző népfajok számarányát törvényhatóságokonként az alábbi táblázat tünteti fel az 1900 évi népszámlálás adatai alapján.

Törvényhatóság	Magyar	Német	Szerb	Oláh	Tót	Orosz	Horvát	Egyéb: oszeb, czi- gány, bolgár	Összesen
	szám ‰	szám ‰	szám ‰	szám ‰	szám ‰	szám ‰	szám ‰	szám ‰	szám ‰
Krassó-Szörény vm.	21.079 48	54.833 124	13.001 29	327.603 742	3 812 09	802 02	273. 12	19.863 34	441.266
Temes vármegye	36.161 91	130.293 329	54.758 138	162.560 416	2.382 06	42 —	235 01	9.973 25	396.404
Temesvár tj. v.	17.864 36	25.673 517	1423 29	3.440 69	233 05	9 —	104 02	878 18	49.624
Versecz tj. v.	2.527 102	13.242 335	8 061 325	642 26	101 04	22 01	15 01	160 06	24.770
Torontál vármegye	111.229 189	176.255 299	183.771 312	87.565 149	14.761 25	27 —	3.947 07	11.471 19	589.026
Pancsova tj. v.	2.627 142	7.363 398	7.770 42	332 18	178 1	3 —	138 07	101 05	18.512
Összesen . .	191.487 127	407.659 269	268.784 177	582.142 385	21.467 14	905 —	4.712 —	42.446 28	1,519.602 100

Örvendetes jelenség, hogy a magyar anyanyelvűek száma részben a magyar lakosság jelentékeny természetes szaporodása, részben a hivatalnok elem és a telepesek bevándorlása következtében rohamosan emelkedik. Az 1890 és 1900 évi népszámlálás eredményeit összehasonlítva, a magyar anyanyelvűek százaléka ezen idő alatt Krassó-Szörény megyében 2·7-ről 4·8-ra, Temesben 7%-ról 9·1-re, Torontálban 16·8-ról 18·9-re, Temesvár városában 26·7-ről 36%-ra, Verseczen 5·7-ről 10·2-re, Pancsován 11·5-ről 14·2%-ra emelkedett. Hasonlóképpen jelentékenyen növekedett a magyarul beszélő idegen ajkúak százaléka is, így Krassó-Szörény megyében 2·6%-ról 4·2-re, Temesben 4·7-ről 8·5-re, Torontálban 8·5-ről 12·6-ra, Temesvár városban 37·7-ről 47·7%-ra.

Losonczy-tér és a szerb püspöki templom Temesváron.

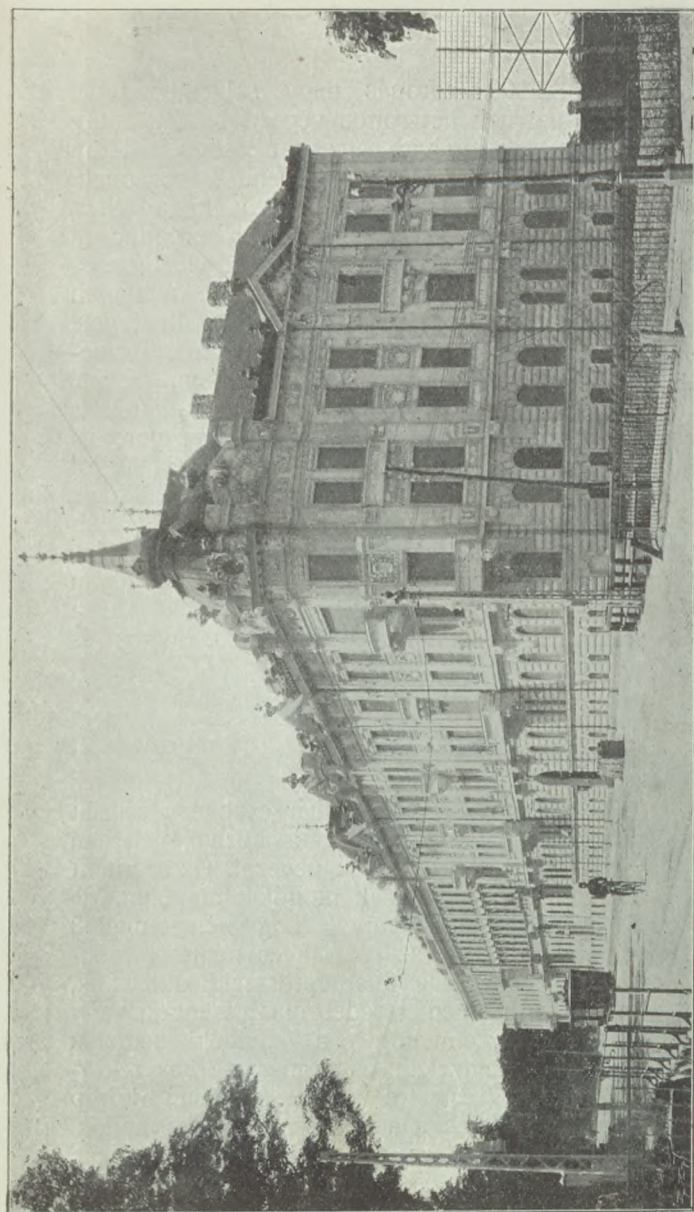
A délmagyarországi népfajok jellemzése.

Magyarok.

A délvidéki magyar lakosság, mely a törökuralom megszűnte után jórésztben az alföldről vándorolt, vagy telepített be, viselet és népszokások tekintetében nagyjában ma is megegyezik a vele contactusban álló alföldi magyarsággal, bár egyes dolgokban a körülötte lakó nemzetiségek hatása is észlelhető.

A férfiak nagyobb részt zömők, közép termetűek, koponyájuk erős csontozatu, arcuk értelmes, szemeik élénk tekintetűek. Hajuk színe többnyire gesztenyés, bajuszt s ritkábban szakált is viselnek. A nők arcza kerekded és rózsáspiros.

A férfiak viselete magyaros. Többnyire fekete kerek kalapot s fekete, vagy sötét színű posztóruhát hordanak, melyen a sujtás is gyakori. Csizmában járnak, melyet egyes vidékeken nyáron bőrpapucscsal cserélnek fel. Télen sötét színű, belül szőrmével bélelt bundát, vagy bekecsét hordanak, a nők ruházata kevésbé egységes. Egyes vidékeken, különösen a németek közelében egyszerű sötétes színű pruszlikot, ez alatt fehér ingvállat, továbbá ránczos, bő szoknyát viselnek s egyetlen diszük a színes, olykor selyemből való kendő. Másutt, különösen a szerbek közelében a magyar nők is igen czifrán öltözködnek s szárránczu virágos selyemszoknya suhog rajtuk a többi hat-hét felett. Az élénk színű pruszlikot

A Liget út Temesvár-Győr városban.

drága, 80—100 koronás nagy selyemkendővel kötik át, melynek két rojtos vége a bokáig csüng le. A menyecskék rövid selyem ujjast s fejükön drága, virágos mintájú selyemkendőt hordanak. Hosszu szoknyájuk alól alig látszik ki a fehér, vagy színes harisnya s lábukon piros bőrpapucsot, egyes vidékeken czipőt, vagy csizmát viselnek.

A délvidéki magyar nép jelleme általában nemes. Nem igen közlékenyek, inkább hallgatagok, de igazmondók, jószívűek, igazságszeretők. Természetük szívós, de nem makacs. Idegen emberekkel és új intézményekkel szemben bizalmatlanok s általában conservativak. Felfogásuk nem gyors, de logikájuk helyes. Munkabírásuk páratlan s bár jól táplálkoznak s a nők költségesen öltözködnek, egyebekben igen takarékosak. Legkölségesebb mulatságaik a lakodalmak, melyeket nagy vendégséggel tartanak meg. A legény rendszeren olyan leányt keres, aki vagyoniilag hozzá való, de a szegény leányt is megbecsüli, ha erős, dolgoz és jó gazdasszonyt néz ki belőle.

Németek.

A délvidéki németeket, bár csak egy részük tartozik a sváb néptörzshöz, a köznapi életben általában sváboknak szokták nevezni. Ők azonban következetesen németeknek mondják magukat, de azt is gyakran hangsúlyozzák, hogy német nyelvű magyarok. Minthogy az osztrák és német birodalom különböző vidékeiről s néptörzsei közül valók, sőt egy részük elnémetesedett olasz, francia, vagy spanyol telepes, ennél fogva a délvidéki németek nyelvjárása, népviselete és természete sok tekintetben eltérő. Termetre nézve általában közép magasságú emberek s a jólétben elhízásra hajlók. Az öregebb férfiak arcukat többnyire borotválják, de a fiatalabb nemzedék már bajuszt visel. Hajuk

szőke, vagy barna, de legtöbb esetben gesztenye színű. A férfiak ünnepi öltözete zsinór nélküli fekete posztókabát, hosszú nadrág és cipő, vidéken kint azonban rövid nadrágot és csizmát viselnek. Munka idején ingre, mellényre vetkőznek, gyapju-harisnyát, bőrpapucsot és kék kötényt hordanak. A nők öltözködése az egyes vidékek szerint még eltérőbb. Legtöbbnyire sötét színű és sajátságos szabásu ujjast s kisebb selyem, vagy atlasz vállkendőt és bőven ránczolt aljat, felette kék, vagy fehér ráncznélküli kötényt viselnek. Hajviseletük, kontyrakásuk vidékenként különböző, a lányok hajadon fővel járnak s hajukat egy tincsre fonva fésűvel tűzik fel. Az asszonyok fejét fekete, vagy kék kendő takarja s a jegygyűrűn, kereszten kívül más ékszert nem igen viselnek. A nők lábbelije bőr, vagy bársony cipő, harisnyájuk tarka, többnyire sötétkék. A lányok arcza hamvaspiros, telt és tojásdad, melyet azonban az asszonyi évek csakhamar fakóvá, ránczossá tesznek.

A németek általában igen szorgalmas, takarékos, józan életű emberek. Kötünő gazdák, kiknek legnagyobb büszkeségük szép vetésük és állataik, s legfőbb törekvésük, hogy földjeik számát szaporítsák s ha elegendő földdel nem bírnak, másót is bérelnek. Szorgalmuk, kitartásuk példás s szorgos, munkaidőben alig pihennek éjjel néhány órát. Fösvénységbe menő takarékoságuk daczára jól táplálkoznak s étkezés közben saját termésű kenyű bort isznak. Becsületességük, szavatartásuk közismertes, de perlekedni szeretnek. A szülők, mihelyt legidősebb fiuk megházasodott, a házat és az egész birtokot annak adják át s nyugalomba vonulva, a telek kisebb lakóházába, vagy a lakás hátsó szobájába költöznek át. Maguk részére szerződésileg bizonyos évi járadékot s eltartást kötnek ki, de a birtokban ülő fiu szülőivel szemben nem mindig teljesíti hiven elvállalt kötelezettségeit.

Ha több gyermek is van, akkor az első-

szülött fiu a birtok átvételekor minden egyes egész-telek után (34 hold) felesége hozományából 6—8000 koronát tartozik fizetni szüleinek, kik e pénzből többi gyermekeik részére ismét földet vásárolnak, vagy leányukat házasítják ki. A házasságkötésnél sok tekintetben az anyagi szempontok irányadók, s a leánynyal legalább félanyi hozományt kell adni, mint amennyi vagyonnal a vőlegény rendelkezik. Ha a vőlegény elsőszülött fiu, ki a szülők egész vagyonát kapja, úgy e hozományból elégti ki testvéreit. A házasságot rendszerint a szülők beszélik meg s a fiataloknak, különösen a leány érzelmeinek kevés beleszólása van. Ennek daczára példás családi életet élnek s maguknak is minden törekvésük oda irányúl, hogy minél több vagyont szerezzenek s gyermekeiket jól házassítsák ki, illetve adják férjhez. Gyermekeik nevelésére nagy gondot fordítanak, alig akad közöttük írástudatlan, de felsőbb iskolákat is többen végeznek. Maguk a felnőttek is szeretnek tanulni s majdnem minden német községben vannak olvasó és gazdakörök, melyek könyvtárt, lapokat tartanak s téli előadásokat rendeznek. A délvidéki német higgadt, komoly természetű, a törvényeket tiszteli, politikai tekintetben opportunus és tetteit számítás vezérli. Szívesen tanul magyarul s a pángermán törekvések e vidéken nem igen tudnak gyökeret verni. Vallási tekintetben kétkedésre hajló, de a külső szertartásokat megtartja. A papnak korántsincs akkora befolyása és tekintélye mint a szerbeknél és románoknál. Régi hagyományaikhoz, szokásaikhoz hiven ragaszkodnak s minden józanságuk daczára sok tekintetben babonások. Különösen a betegség és halál van sokféle tévhittel összekapcsolva. A szerdát szerencsétlen napnak tartják, a boszorkányoktól félnek s a ráolvasásban, igézésben hisznek.

Népszokásaik közül érdekesebbek a lakodalmi czeremóniák, a halotti tor s a Szent-János napi

áldomás-ivás. Husvétkor korán reggel szótlanul kimennek a szabad ég alá s égre emelt kezekkel imádkoznak, hogy szabadítsa meg Isten őket a hetvenhét láztól. Ez imádság bizonyára abból az időből maradt fenn, mikor a mocsaras vidéken a láz pusztított. Kedves népszokásuk még egyes helyeken a májusfa állítás, vagyis május elseje előtti este egy-egy magyar nemzeti színre festett, galyakkal feldiszitett fenyőrúdat állítanak a pap, tanító, jegyző háza elé, s május végéig ott hagyják. Legnagyobb mulatságuk a bucsú, melyet minden faluban évről évre megtartanak. Táncmulatságaikon a keringő, a polka, s néhol a csárdás járja s a zenét fuvó hangszeres saját zenekaruk szolgáltatja.

Szerbek.

A szerbek hazánk legszebb népfajai közé tartoznak. Többnyire sötétbarna színűek, szőke csak elvétve akad köztük, de kék szem fekete haj mellett is gyakran előfordúl, ami arczuknak különös érdekességet kölcsönöz. A férfiak arcvonásai markánsak, azzá teszi a rendszerint erős hajlású széles sasorr s a kemény, fölfelé csapott áll. Homlokuk széles és magas, szemeik távol állók. Termetük magas, erős kötésű. A nők arcza tojásdad alaku, finom metszésű, szemük élénk, tüzes tekintetű, arczbőrük halvány, gyorsan piruló, vagy barnapiros, dús hajuk fénylő fekete, kezük, lábuk kicsiny, termetük karcsu. A nők nagy hibája azonban, hogy természetes szépségük dacára sokan fiatal koruktól kezdve festik magukat, ami arczbőrüket rövid idő alatt tönkre teszi s vénülésüket sietteti.

A szerb általában nyilt, egyenes és bátor, hamar barátkozik, de gyorsan haragra lobban, jólelkű, nemesszívű, ámde szenvedélyein nehezen tud uralkodni s szeretetben, gyűlöletben egyaránt a

végletekre hajlik. Igen vendégszerető és pompa-kedvelő, ősi jó és rossz szokásaihoz, viseletéhez állhatatosan ragaszkodik.

A házban a férfi az úr, a feleség alázatos és engedelmes. A szerbek, mint a többi szláv népek, bizonyos tekintetben házközösségben élnek s míg a családfő él, a fiuk és unokák házasságuk után is rendszerint annak családi kötelékében s házában maradnak.

A szerbek a keleti egyházhoz tartoznak s igen vallásosak, papjukat nagyon megbecsülik s minden tekintetben hajtanak a szavára. Sokféle ünnepük van, melyeket szigorúan megtartanak. Híven ragaszkodnak népszokásaikhoz, melyek részben a pogány korból maradtak fenn, de még inkább vallásukkal összefüggők s forma érzékükről és babonára hajló gyermekies kedélyvilágukról tesznek tanúságot. Egyes helyeken szokásban van még a leányvásár (jabuka), mikor a szent rózsafüzér ünnepén összegyűlő s kólót tánczó leányok közül a házasulandó legények szülői kiválasztják s fiuk részére eljegyzik a jövődöbelit. A leányok általában igen korán mennek férjhez s nem érzelmeiket, hanem szülőik akaratát követik. A leányrablás (otmicza) mikor a szerelmes legény barátaival összebeszélve tánczközben elrabolja imádottját, ma már csak ritka esetben fordul elő. Ma inkább akkor van szokásban, ha a leány szülei szegények s a lakodalmi költségeket meg akarják kimélni. A leányrablás, ha abba a nő vagy szülői utólagosan nem egyeztek bele, sok esetben vérboszút vont maga után.

Az esküvő nagy ünnepélyességek, czeremoniák között, sokszor egy hétig is eltart s egy kis vagyongra kerül. Ilyenkor különös lakodalmi tánczok, énekek és ételek vannak szokásban. A keresztlő szintén hosszadalmas szertartások között megy végbe, melyekben tág tere nyílik a babonának. Temetéséknél szokásban vannak a pénzen fogadott

sírató asszonyok s elmaradhatlan a halotti tor. A temetés utáni napon ételt, italt visznek a temetőbe, ott a szegények között kiosztják s a sirt borral öntözik meg.

Népszokásaik között említésre méltó még az aratási ünnep, kalász játék, a fonó, a pünkösdi királynők járása, mikor a leányok felbokrétázva s dalolva járnak házról házra s vezetőjük a leg szebb leány, a királyné s a király, kinek kezében kard van. Szent Iván napkor a legények a leányokat pásztortűz felett ugratják át s aki sértetlenül tette meg az ugrást, azt farsagon feleségül veszik. Érdekes népalak a dodola, egy ingre vetkőzött s falevelekbe, virágokba öltöztetett leány, ki szárazság idejében sorra járja a házakat, hol aztán mindenki leöntözi. A néphit szerint a dodola esőt hoz.

Minden szerb családnak van egy védszentje, kinek nevenapján a család nagy vendégséget rendez s imádkozás, ének és pohárköszöntés közben töltik az éjszakát. Ez ünnepen a pap is megszokott jelenni a háznál.

A szerbek nagyon kedvelik a zenét és tánczot. Nemzeti hangszerük a mandolinhoz hasonló guszlá, továbbá a tambura, zenészük a guszlár, ki hosszan elnyúló bús melódiákkal, vagy szilaj szenvedélyes nótákkal mulattatja a hallgatókat. Nemzeti tánczuk a kóló, melyet férfiak és nők körbe összefogózva, rendszerint a szabadban járnak. Egyszerű táncz, melyben dudaszó mellett dalokat énekelve háromszor balra, egyszer jobbra lépnek. Eleinte lassan, majd egyre tüzesebben s gyorsabb ütemben tánczolnak körben.

A szerb nép öltözködésben is szereti a pompát s különösen a nők fejtenek ki nagy fényűzést. Arany és ezüst ékszereken kívül ünnepkor pénzdarabokból álló füzért hordoznak nyakukon s a tehetősebbek nyakláncza egész vagyont ér. Ünnepi ruházatuk aranynyal és selyemmel gazdagon him-

zett fehér ing, házi szőttes, vagy selyem szoknya, diszes rojtokkal szegett kötény, melyet a virággal és gyöngyökkel ékesített fejdísz egészít ki. Öltözetük nagy részét, különösen a himzéseket, jukatos szegőket, (subrika) csipkéket nagy gondal és izléssel maguk készítik. Háziiparuk általában magas fokon áll a szőttesek, arany- és selyemszálakból varrott csipkéik, áttetsző finom fátolszerű u. n. szerb vásznaik helyes forma- és színérzékről tesznek tanúságot.

Oláhok.

A délvidéki népfajok között lélekszám szerint első helyen, de kultura és vagyoni erő tekintetében csaknem utolsó helyen állanak az oláhok. Egyébként életviszonyaik vidékenként különbözők, így a sík földön fekvő községeik eléggé rendezettek, szabályosak a lakói műveltebbek és vagyonosabbak, mint a hegyes vidéken, a havasok alján, hol rendetlenül épített apró falvakban, a vasutttól a civilizációtól távol élnek a jobbára pásztorkodással, állattenyésztéssel és favágással foglalkoznak.

Ruházatuk csekély eltéréssel minden vidéken ugyanaz, legfenebb a vagyonosabbak több ékszert és diszítést, finomabb szöveteket s ünnepeken diszesebb ruhákat hordanak. A férfiak nyáron hosszú és bő vászoninget, gatyát, lábukon bocskort (síkidéken olykor csizmát) derekukon bőrtüszőt viselnek. Télen darócz nadrágot, újjatlan báránybőr mellényt, kalap helyett bőrkucsmát s felül szürke, kék vagy zöld daróczszürt hordanak. Havasi vidéken nyáron is daróczruha a mellény járja. A nők hosszú vászoninget viselnek, melyet derékon szőrszállaggal szorítanak le a melyre elől-hátul lelógó, házilag szőtt, színes katrinczát kötnek. Lábbelijük cipő, csizma a hegyvidéken bocskor. Télen újjatlan a báránybőrrel bélelt himzett ködmönt és bundát

hordanak. Ünnepeken arany és ezüstpénzekből összerakott nyakék s diszesen kivarrott ing szokásos.

Ruházatuk nagy részét házilag font gyapjuból és gyapotszálból maguk szövik. Különösen szépek a férfiak fehér vagy fekete himzésű subrikás ünneplő ingei s a nők katrinczái, melyeket saját összeállítású minták szerint az asszonyok készítenek s nagy gondot fordítanak arra, hogy élénk, színes szöttesmintájuk másokétól eltérő legyen. Egyébként a háziipari foglalkozások iránt nagy hajlamuk van s nemcsak ruházatukat, de házieszközeik nagy részét is maguk állítják elő s hegyvidéken különösen a fafaragás igen elterjedt mellékfoglalkozásuk.

Az oláh általában fajához, nyelvéhez, szokásaihoz és viseletéhez ragaszkodó nép, egymás között összetartó, jószívű, de boszuálló, az idegenek iránt többnyire bizalmatlan. A felebbvalókkal szemben alázatos, a büntetéstől fél, s jó szóval sok mindenre rávehető. Igen vallásos, papját mindenben vakon követi, a vallási szertartásokat s a bűjtőt szigorúan megtartja. Az oláh paraszt átlag 200 napon keresztül bűjtől egy évben s ezek nagyrésze szigorú bűjt, mikor csak kenyéren és vízen él. Szeszese itala a pálinka, melynek mérgező hatása az újabb nemzedék elkorcsosodásában szomorúan tapasztalható. Az oláh népnek élénk fantáziája és naiv kedélyvilága van. Erről tanuskodnak dalai, népmondái, sokféle babonája és tévhite, melyek egyes napokkal, tárgyakkal, madarak és növényekkel vannak vonatkozásban. A kedd és péntek napot szerencsétlennek tartják, az ördögtől és rossz szellemektől félnek, a ráolvasásban hisznek. Keresztelők, lakodalmi és temetési szokásaik szintén igen érdekesesek és jellegzetesek. Nemzeti tánczaik a kalugyer, ardeleana, hora stb. A házasság alapját rendszerint a fiatalok egymáshoz való vonzalma képezi, a családban a férj a korlátlan úr, étkezés közben az asztalfőn ül, az asszony rendszerint

állva eszik; utcán a feleség csak pár lépés távolban követi urát. Egyes helyeken, főként a volt határőrvidéken a családok ma is bizonyos mértékben házközösségben élnek s a közös szerzeményen osztozkodnak.

Bolgárok.

A csekély számu bolgárság délmagyarország egyik legérdekesebb s legértékesebb népfaja. Közülök többen a német, szerb és román községekben elszórtan élnek, tiszta bolgár község csak a Torontál megyei Óbessenyő, a Temes megyei Vinga és Brestye, hol az ugynevezett sik földi bolgárok laknak, továbbá a Krassó megyei Krassova s néhány ezzel szomszédos falu, mely utóbbiak lakói krassován, vagy hegyvidéki bolgároknak, neveztetnek. Mig a krassovánok a szerbek és románok nyelvét, ruházatát, szokásait sok tekintetben átvették, addig a síkföldi bolgár inkább megőrizte faji jellegét. A síkföldi bolgár barna típusu, közepesnél magasabb izmos termetű, a hegyvidékiek színe különböző aszerint, hogy mely fajjal keveredtek. A nők csinosak, de hamar vénülnek s elrutúlnak. A rónán lakó bolgár általában intelligensebb és jobb módu. A férfiak ruházata kivarott ing, pitykés mellény, sujtásos nadrág, csizma és posztókalap, melyhez télen térdigérő prémes juhbőr ködmön járul, a krassován férfi bőrvet is visel, melyben csontnyelű hosszú kést hord. A nők diszesen kivarrott csipkés inget, sujtásos kék ujjatlan kabátot, sűrű ránczokba szedett szoknyát s himzett cipőt, vagy csizmát viselnek. Legfőbb díszük azonban a házilag szőtt tarka kötény, mely arany himzéssel, szallag rátéttel van gazdagon ékesítve. A Krassován nők öltözete hosszú, himzett fehér ing, amely fölött szűk, fekete és csak térdig érő gyapju szoknyát viselnek. Lábszárukat harisnya helyett

darócza burkolják s többnyire bocskorban járnak.

A bolgár általában nyugodt, békés természetű, igen vallásos, papját felette tiszteli, szorgalmas, takarékos. A sváb után a legjobb gazda s a kertészkedésre nagy hajlama van. Földszerzési vágya oly nagy, hogy ha a közelben nem tud vásárolni, kivándorol, vagy más vidékre költözik. Nyelveket gyorsan tanul, az idegen nemzetiségekkel szívesen házasodik össze s ilyenkor rendszerint beolvad az illető népfajba. A sík földön lakók nagy része tud magyarul s általában jó hazafiak.

A népesség száma, szaporodása és foglalkozása.

Délmagyarország három megyéjének az 1900. évi összeírás szerint mástól milliót meghaladó lakos sága az ország népének csaknem egy tized részét képezi, amint a három megye kiterjedése is megfelel a szorosabb értelemben vett Magyarország területe egytized részének. Egy négyzetkilométerre 53·5 lakos esik, ami az országos átlagnál (59·6) sokkal kedvezőtlenebb. Minthogy a gazdagon termő Temes és Torontál megyékben is, — hol terméketlen terület, vagy erdő alig van, — egy-egy négyzet kilométerre csak 55·3, illetve 59·4, tehát az országos átlagnál kevesebb lakos jut, nyilvánvaló, hogy e vidék aránylag a leggyérebben lakott országrészek közé tartozik. E jelenség oka egyfelől az, hogy a születések száma az országos átlag alatt marad, a halálázásoké pedig felülhaladja azt másfelől, hogy a kivándorlás egyre nagyobb mérveket ölt. A lakosság számának szaporodását az alábbi táblázat tünteti fel:

	A polgári népesség volt		10 év alatt szaporodás százaléka	1906-ban 1000 lakóra esett születési többlet	a katonai népesség 1900-ban
	1890-ben	1900-ban			
Krassó-Szörénymegyében	407635	441266	8·3	5·6	1735
Temesmegyében	375296	396404	5·6	7·3	1606
Temesvár t. h. j. városban	39884	49624	24·4	0·8	3409
Versecz t. h. j. városban	21859	24770	13·3	2·5	429
Torontálmegyében	570802	589026	3·2	10·	1292
Pancsova t. h. j. városban	17948	18512	3·1	1·	532
Összesen . .	1433324	1519602	6·7		9003

A lakosság tehát az utóbbi 10 év alatt csak 6·7%-kal szaporodott, míg az ország népe átlag 10·3%-kal, továbbá 1906-ban az egész országban 1000 lélekre 11 születési többlet esett, melyet a délvidék egyetlen megyéje sem ért el, sőt Temesvár város alig tudott valamelyes születési többletet felmutatni. Hogy az utóbbi város lakossága ennek daczára 10 év alatt 24·4%-kal szaporodott, ez a gyárakban s egyebütt munkát kereső vidéki lakosság nagyarányu bevándorlásának tulajdonítható. Míg az utóbbi 10 évben Temesvár lakossága 24·4%-kal gyarapodott, az ország többi törvényhatósági városai közül csak hat tud nagyobb szaporodást felmutatni u. m.: Arad 28·2, Budapest 45·6, Debreczen 27·1, Fiume 2·9, Kolozsvár 30·2 és Szathmár-Németi 26·3%-ot. Temesvár lakossága egyébként 1869 óta, mikor száma 32.223-at tett, 31 év alatt 54 százalékkal emelkedett s ezen idő alatt csak 8 törvényhatósági város népe gyarapodott nagyobb arányban.

A délvidéki törvényhatósági városok közül

Th. város neve	A polgári népesség száma volt		10 évi szaporodás szá- zálékában
	1890-ben	1900-ban	
Karánsebesen	5464	6116	11·9
Fehértemplomon	9041	9695	7·2
Lugoson	12489	15457	23·8
Nagybecskereken	21934	25953	18·3
Nagykikindán	22768	24419	7·3

A népesség foglalkozását az alábbi táblázat tünteti fel százalékokban az 1900 évi népszámlálás alapján.

	Östermelés	Bányászat, kohászat	Ipar	Kereskedelem és hitel	Közlekedés	Közfoglalkozás és szabad foglalkozás	Véderő	Napszámosok	Nyugdíjasok, tőkésék	Egyéb foglalkozások	Házi cselédek
Krassó-Szörény m.	74.3	3.8	10.3	1.4	2.	1.8	0.5	2.3	1.8	0.7	1.1
Temes megye	77.7	—	10.7	1.8	1.3	2.1	0.4	2.6	1.6	0.5	1.3
Temesvár t. h. j. v.	2.8	—	33.7	10.1	8.1	8.2	7.3	12.9	5.7	5.4	5.8
Vercs t. város	40.8	—	24.4	7.	5.	5.5	2.2	7.1	3.2	2.	2.8
Torontál megye	74.8	—	10.8	2.1	1.2	2.6	0.2	4.3	1.6	0.8	1.6
Pancsova város	21.8	—	26.4	10.3	4.6	8.1	3.1	14.6	4.2	3.4	3.5
Országos átlagban	66.5	1.	14.2	3.1	2.4	3.1	0.8	3.6	1.5	1.4	2.4

Kivándorlás.

Az a mozgalom, mely a népnek, jövedelmezőbb munka keresése céljából, külföldre vándorlásában nyilvánul, a délvidéken is egyre nagyobb mérvet ölt. Ez annál megdöbbentőbb jelenség, mert ország-résziink a leggazdagabb vidékek közé tartozik a természeti kincsekben, valamint munkára való alkalmakban bővelkedik. A mozgalom okait és tüneteit vizsgálva úgy találjuk, hogy a délvidéknek nem a szegényebb, terméketlenebb Krassó-Szörény megyei részében, hanem a termékeny Torontál jómódu német lakosai körében öltött legnagyobb arányokat a kivándorlás s ennek nem annyira a nyomor, mint inkább a gyors meggazdagodás utáni vágy a rugója. S épen ezért, bár elszomorító az a hatalmas vérveszteség, melyet az országrész ipara, mezőgazdasága annyi ezer kéz elvesztése által szenved, mégis a mozgalomnak jelentékeny anyagi előnyei is észlelhetők. A kivándorlók nagy része ugyanis itthon hagyja családját, keresményét hazaküldi s pár év múlva maga is visszatér. És alig akad köztük olyan, aki megfeszített munka és nélkülözések mellett bár, de évenként legalább 1—2000 koronát félre ne tenne, vagy haza ne hozna, úgyhogy az utóbbi években a kivándorlás révén egymagában a délvidékre tízmilliók folytak be a külföldről. E hatalmas pénzüsszegek jelentős hatást gyakoroltak közigazdasági viszonyainkra s egyfelől lehetővé tették, hogy a gazdaosztály terhes adósságait kifizesse, sőt haszonhajtó beruházásokat

tehessen, másfelől a földbirtokok vásárlása iránti kedvet fokozva, azok árát tetemesen emelték. A kivándorlás mérvét és rohamos növekedését az alábbi táblázat tünteti fel.

Törvényhatóság	1903-ban	1905-ben	1906-ban	1906-ban vissza-vándorolt
	kivándorolt			
Krassó-Szörény-megyéből	295	1692	2278	112
Temes-megyéből . . .	1647	7494	5358	697
Torontál-megyéből . .	2778	10348	11498	1576
Temesvár sz. kir. városból	73	645	868	3
Versecz sz. kir. városból	32	55	113	—
Pancsova sz. kir. városból	126	129	213	—
Összesen	4951	20363	20328	2388

Az utolsó év adatait véve számítás alapjául Krassó-Szörény megyéből a lakosságnak évenként alig 0·51%-a vándorol ki, míg Temes megyéből 1·3%, Torontálból éppen 1·9%. Mintegy 10%-uk Németországba, Romániába vagy Szerbiába, 90%-uk pedig Amerikába utazik. A visszavándorlók ugyan 1906-ban alig haladták felül az ugyanazon évben kivándoroltak 10%-át, de számuk 1907—1908-ban már tetemesen növekedett.

Egyházi állapotok.

A Szent-István uralkodása alatt — főként Szent Gellért első csanádi püspök buzgólkodása folytán — keresztény hitre tért délvidéki lakosság lelki vezetéséről a nagy király által alapított aradi, kevei (később torontáli) csanádi, temesi, sebesi, krassói és központi főesperességek s az ezek alá rendelt egyházak gondoskodtak. István király intézkedése folytán minden tiz községnek templomot kelle építenie s lelkészt kellett tartania, míg a szükséges egyházi szerekkel, ruhákkal a püspök látta el a plébániákat. A különféle szerzetes rendek által alapított zárdák is nagyban elősegítették a keresztény hit terjesztését és megszilárdítását, amire annyival nagyobb szükség volt, mert a magyarságnak a régi hithez ragaszkodó csoportjai s az István által betelepített pogányhitű besenyők több ízben komoly veszedelemmel fenyegették a még zsenge keresztény egyházat. Maga a lánglelkű Szent Gellért püspök is egy ily pogánylázadás alkalmával szenvedett mátyrhálált.

A csanádi egyházmegye úgy az Árpád-, mint a vegyes házbeli királyok alatt nagyjában megtartotta eredeti alakját és szervezetét. Hét főesperessége a török uralom kezdetéig fennállott s csak a kevei alakult át a XIV. században, Torontál megye megalapítása után, torontáli főesperességgé. Ugyanezen időben az egyházmegyében már 212 plébánia állott, melyből a temesi főesperességre 84, az aradira 45, a csanádira 40, a torontálira 25, a krassóira 11, a sebesire 7 plébánia jutott.

A keleti egyház hivei csak a tatárjárás utáni időben kezdenek a Délvidéken tömegesebben fellépni, mikor a IV. Béla király által a Szörényi bánság megoltalmazására behívott Szent János lovagrend a kipusztult Krassó-Szörényi hegyvidéket oláh telepésekkel népesítette be. Majd két évszázaddal később Hunyady János kormányzósága s I. Mátyás uralkodása alatt oly nagyarányu szerb telepítések mentek végbe, hogy a keleti egyház hivei csakhamar többségre jutottak.

A reformatio korszaka még inkább átalakította a délvidék egyházi viszonyait. Az új hit ugyanis kedvező talajra talált itt s különösen a protestáns János Zsigmond uralkodása idejében a hivek tömegesen tértek át Luther és Kálvin vallására. Maga Petrovics Péter temesi gróf is kálvinistává lett s ő hívta Szegedi Kiss István hitszónokot Temesvárra. Kivüle a temesi grófok közül Perényi Péter és Török Bálint is protestánsok voltak. E két protestáns felekezeten kívül az unitárizmus is erősen terjedett s a mozgalommal szemben a katolikus egyház nem tudott erélyesebben fellépni. Csak akkor fordult rosszabbra a protestánsok ügye, mikor 1551-ben Ferdinánd Losonczy Istvánt nevezte ki temesi gróffá. Losonczy ugyanis a protestáns lelkészeket kiűzte s temesvári iskolájukat bezáratta.

Következő évben azonban Temesvár s a délvidék nagy része török fennhatóság alá kerülve, a 164 évig tartó önkényuralom alatt a katolikusok és protestánsok egyházai egyaránt pusztulásnak indultak. Csanád vára 1551-ben elesvén, a csanádi püspökség kénytelen volt a Maroson túli területre tenni át székhelyét, a káptalani levéltár pedig Gyulafehérvárra szállíttatott. Az egyházi intézmények idővel egészen megszűntek s a főesperességek és lelkészségek teendőit jobbára ferenczrendű és jezsuita atyák látták el. A katolikus egyházak

szomorú állapotára élénk világot vet a temesvári polgároknak 1582-ben a pápához intézett levele, melyben arról panaszkodnak, hogy egyházukat a protestantizmus végveszedelemmel fenyegeti, mert nincsenek tanítók és papjaik, vagy azok nem tudnak magyarul. 1625-ben a pápa az elnéptelenedett csanádi egyházmegye csekély számú katolikusainak lelki gondozását a szendrői püspökre bízta, de eredménytelenül. Majd a református Bethlen Gábor erdélyi fejedelem küldött a temesi tartományba néhány jezsuita atyát, kik a ferenczrendiekkel együtt igyekeztek a legszükségesebb egyházi teendőket ellátni. Az 1690 táján Csernovics Arzen patriarka vezetése alatt betelepített szerbek egyházi viszonyai némileg kedvezőbbek voltak, amennyiben az I. Lipóttól nyert kiváltságuk alapján Temesváron és Verseczen felállított püspökségeik valahogyan gondoskodtak a papi állások betöltéséről.

Mikor a császári és királyi seregek 1716 körül a Délvidéket visszafoglalták, e területen csak Oraviczán állott még fenn katolikus lelkészség. A tartományi kormány s annak vezetője, gróf Mercy azonban a visszafoglalt terület egyházi ügyeinek rendezésére is nagy gondot fordított. Készközölte III. Károly királynál, hogy a csanádi püspökség székhelyét (1724-ben) Szegedről Temesvárra helyezze át. Temesváron és a környéken templomokat építtetett, a délvidékre jezsuitákat hívott s a megszűnt egyházakat új életre támasztotta, hiveik számát gyarmatosítás által növelte. De az új irányzat csak a katolicizmusnak kedvezett, amennyiben felülről nyert utasításuk értelmében Mercy és utódai csupán katolikus s szorványosan keleti vallásu gyarmatosokat telepíthettek a temesi bánságba. Csak a vallási téren türelmes II. József engedte meg később, hogy protestánsok is betelepüljenek. 1791-ben a törvényhozás a görög keleti vallásuak részére is polgárjogot,

a következő évi országgyűlés pedig a metropolitának és püspököknek országgyűlési ülési és szervezeti jogot adott. A görög keleti oláhok karánsebesi püspöksége 1864-ben alapított, míg a görög katolikusok lugosi püspökségét a király 1850-ben állította fel. Ezen idő előtt a görög katolikusok jobbra a csanádi püspök főpásztorsága alá tartoztak.

Délmagyarország jelenlegi vallási viszonyait, illetve a különböző hitfelekezetűek számarányát — százalékokban kifejezve — az alábbi kimutatás tünteti fel az 1900 évi népszámlálás alapján:

	Rom.-kath.	Gör.-kath.	Református	Evangelikus	Gör.-keleti	Izraelita	Egyéb
Krassó-Szörény megyében	19·1	4·1	1·7	0·4	73·7	1·	—
Temes megyében	39·6	2·9	1·5	2·6	52·5	0·8	0·1
Temesvár t. h. j. városban	71·5	1·	3·4	2·1	10·1	11·7	0·1
Versecz t. h. j. városban	59·	0·4	0·9	1·	35·2	3·5	—
Torontál megyében	47·	0·6	1·9	3·5	45·7	1·	0·3
Pancsova t. h. j. városban	38·6	0·2	4·4	9·2	43·3	4·	0·3
Országos átlagban	48·7	10·9	14·4	7·5	13·1	4·9	0·1

A tuloldali számadatokat az 1890 évekkel összehasonlítva kiderül, hogy az utóbbi tíz év alatt a római katolikusok és reformátusok arányszáma minden törvényhatóságban jelentékenyen, az evangélikusoké pedig egyes helyeken növekedett, ellenben a görög katolikusok és görög keletiek arányszáma mindenhol csökkent, az izraelitáké pedig változatlan maradt. E jelenség abban leli magyarázatát, hogy a túlnyomóan kath. vallású németek és magyarok természetes szaporodása nagyobb a görög keleti szerb és román népekenél, másfelől az állami telepítési actió folytán a délvidékre bevándorlók túlnyomó részben reformátusok és római katolikusok, kik aztán saját hitfelekezetük számarányát jelentékenyen növelik. Anyanyelvre nézve a görög katolikusok csaknem mindnyájan s a görög keletiek nagyobb részt oláhok, a görög keletiek többi része szerb. A katolikusok közé tartoznak a csehek, horvátok, tótok s nagy részben a magyarok és németek is, a magyarok kisebb része református s jobbára a németek közül kerülnek ki az evangélikusok. Az izraeliták többnyire magyar, kisebb számban német anyanyelvűek.

Egyházi szervezet tekintetében a Temesváron székelő római katolikus csanádi püspökség fennhatósága a délmagyarországi három megye területén kívül Arad, Csongrád, Csanád megyék róm. kath. egyházaira is kiterjed. A hat főesperesség közül a székesegyházi főesperességhez tartozik a temesi középső, a felsőtemesi, alsótemesi és billédi alesperesség, az aradi főesperességhez van beosztva többek között az újaradi és lippai alesperesség, a torontáli főesperesség alatt áll a zsombolyai, nagyikindai, torontáli közép alesperesség, a karánsebesi főesperesség alá tartozik a karánsebesi, fehértemplomi, pancsovai és oraviczi alesperesség, a krassói főesperességhez a krassói, verseczi és torontáli alsó alesperesség, míg a ma-

Rom.-kath. Millenniumi templom Temesvár-Gyárvárosban.

rosontúli alesperesség egészen Csongrád, Csanád és Arad megyék területén fekszik. A püspökség mellett egy káptalan áll 8 valóságos és 6 címzetes kanonokkal. A címzetes apátságok száma 8, a c. prépostságoké 3, a valóságosé 1. A 6 fő- és 24 alesperesség alá 237 anyaegyház, 228 nagy- és 1971 kis leányegyház tartozik.

A római katolikus szerzet rendek közül a Kegyes tanítórendnek Temesváron és Nagybecskerekén, a Minoritáknak Lugoson és Pancsován, az Irgalmasrendnek Temesváron, a Salvatorianusoknak Mehalán van rendházuk. A Szent keresztről nevezett nővéreknek Temesváron, Zsombolyán és Németczernyán, az Irgalmas nővéreknek Resiczbányán, Aninán, Nagykomlóson, Pancsován és Nagybecskerekén, a Szent ferenczrendi nővéreknek Nagyszentmiklóson van zárdájuk, a Miasszonyunkról nevezett iskolanővéreknek Temesváron van az anyaintézetiük s fiókéntézeik Temesváron, Perjámoson, Lippán, Verseczen, Oraviczán, Lugoson, Nagybecskerekén, Dettán, Csakován, Ujaradon, Nagyszentmiklóson s az Alföld több városában működnek.

A Lugoson székelő görög katolikus püspökség mellett egy káptalan működik 6 valóságos és 6 címzetes kanonokkal. Van egy valóságos prépostsága, 5 főesperessége és 16 alesperessége (temesvári, lugosi, buziási, vermesi, csakovári, torontáli, oraviczai, bogsáni, váradiai, hátszegi, vajdahunyadi, ulpia trajanai, zsilvölgyi, bábolnai, kudzsiri, halmágyi járások) 163 anyaegyházzal s 49 nagyobb, 211 kis leányegyházzal.

A görög keleti szerbeknek a délvidéken két püspökségük van. A temesvári püspökségnek 4 főesperessége (temesvári, aradi, nagyikindai, nagybecskereki) 80 anya-, 3 leányegyháza s 1 férfiszerzete van, melynek 2 rendházában 17 szerzetes él. A verseczi püspökség 3 főesperességből (verseczi, fehértemplomi, pancsovai) s 75 anya-

egyházból áll. Egy férfiszervezete négy rendházában 6 szerzetes él.

A karánsebesi görög keleti oláh püspökség 11 főesperességből (fehértemplomi, németbogsáni, buziási, karánsebesi, csákovári, facseti, lugosi, mehádiai, oraviczabányai, pancsovai, és verseczi) s 320 anya- és 41 leányegyházból áll, melyeknek egy része Hunyad s a szomszédos megyékben fekszik. Egy szervezete van 4 rendtaggal.

A délmagyarországi reformátusok a tiszántúli egyházkerülethez és a békés-bánáti egyházmegyéhez tartoznak. Az ágostai evangélikusok a Pilisen székelő bányai ág. ev. egyházkerület kötelékében állanak s bányási főesperességük Temesváron székel.

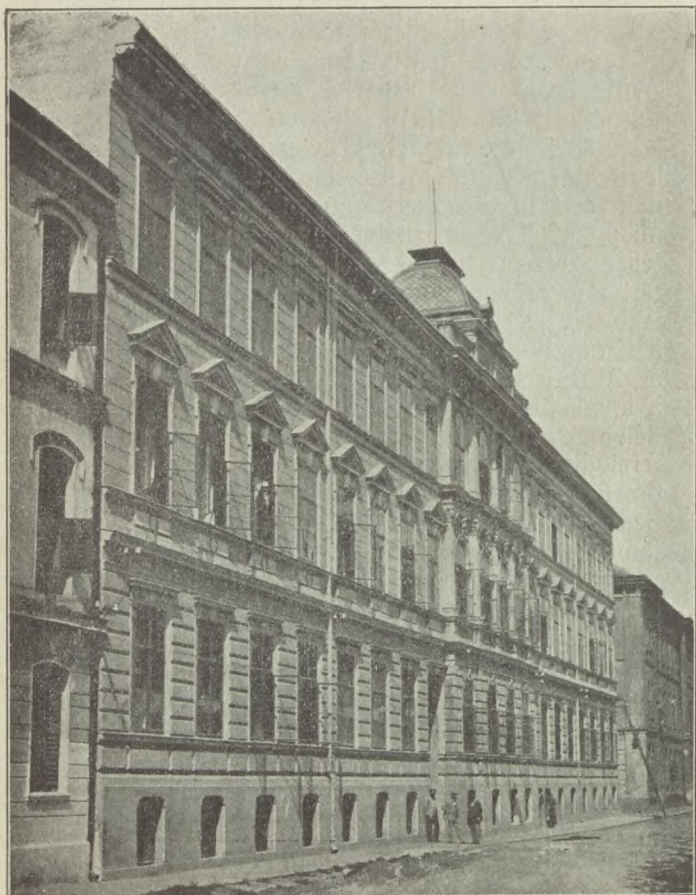
Az izraeliták a Temes- és Krassó-Szörény megyei XXIII-ik izraelita községkerülethez tartoznak, melynek központja Temesváron van, a Torontál megyeiek pedig a XXII-ik kerülethez.

Tanügy.

A Délvidék tanügyi viszonyaira vonatkozó legrégibb adataink Szent István király uralkodásának idejéből maradtak fenn, mikor Szent Gellért püspök Csanádon iskolát alapított s annak vezetését szerzetesekre bízta. Idők folyamán a temesi tartomány többi nagyobb községeiben is keletkeztek iskolák s ezek közt különösen jó hírnévnek örvendett a ferenczrendű barátok temesvári intézete, melyben a XV-ik század közepén Temesvári Pelbárt barát, a kiváló író és szónok is tanított egy ideig. A délvidék súlypontja mind jobban Temesvár felé terelődve, idővel tanügyi téren is e város lett az országrész irányító központja. A reformatió idejében a protestánsok itt állították fel első délvidéki tanintézetüket, melynek Szegedi Kiss István református prédikátor volt az igazgatója. Kevéssel ezután Lippán lutheránus gymnasium létesült s a török pusztítások idejében is hosszabb ideig fennállott. A temesvári református iskolát 1551-ben Losonczy István temesi gróf záratta be, de a kevéssel ezután a török uralom alá került délvidék többi iskolái is pusztulásnak indultak.

Az országrész visszafoglalása után a tartományi kormány a tanügyre is kiterjesztette figyelmét. Az ifjúság oktatására a francziskánus barátok s a temesi bánságba 1718-ban beköltözött jezsuiták vállalkoztak. Utóbbiak 1726-ban Temesváron gymnasiumot is nyitottak s ez intézet 1778-ig, a rendház feloszlatásáig működött, majd 1789-ben az arad-

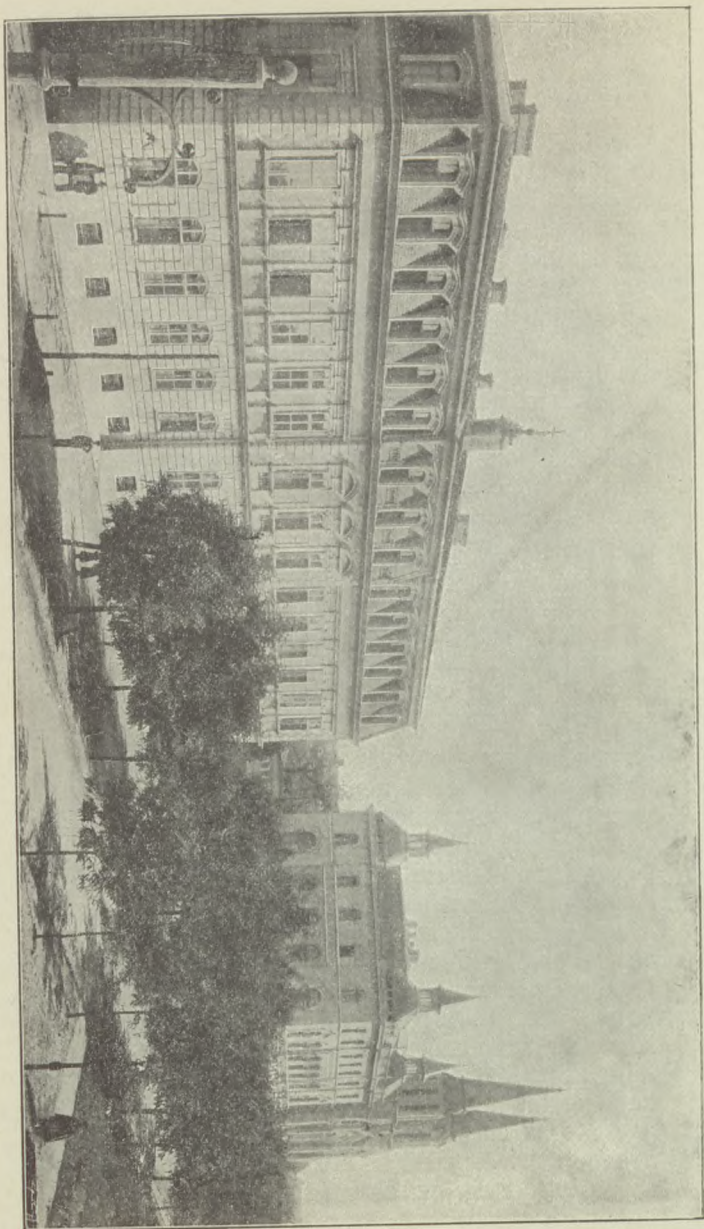
megyei Szent-Annáról átjövő kegyesrendiek alapítottak Temesváron a ferenczrendiek által átadott kolostorban gymnasiumot, mely mai napig is fennáll.

Városi iskolaépület Temesvár-Belvárosban.

A temesi bánság korszakában a népnevelés ügye a délvidéken sok kívánni valót hagyott hátra. Sok községben hiányzott az iskola, másutt az ellenség és a ragályok által fenyegetett vidékekre nem vállalkoztak alkalmas tanerők. A szerb és román nép nyelvét nem értő német tanítók pedig az iskolát a germanizálás eszközévé tették. Csak 1774 után történt e téren jelentős változás, mikor Mária Terézia a szerb és román elemi oktatás rendezése céljából az illyr deputatio meghallgatása után elrendelte, hogy 373 új iskola emeltessék s a szláv községekben a nép nyelvét is értő német tanítók alkalmazzanak. Az 1724-ben Temesvárra áthelyezett csanádi püspökségnek jó ideig nem volt papnevelő intézete s világi papok hiányában az egyházakban hosszú ideig szerzeteseket kellett alkalmazni. A délvidéki papnövendékek a budai központi, majd ennek eltörlése után az egri, pozsonyi, nagyszombati intézetekben neveltettek, mignem az állandóan érzett papszükséglet kielégítése végett a csanádi püspökség 1806-ban Temesváron papnevelő intézetet alapított, amely jelenleg is működik.

A múlt század negyvenes éveiben megindult nemzeti és kulturális föllendülés a Délvidék életében is mélyebb nyomokat hagyott. Számos új iskola létesült s ez időre esik a temesvári jogakadémia megalapítása is. A Lonovits József csanádi püspök kezdeményezésére gyűjtött „lyceumi alap”-ból 1846-ban felállított püspöki jellegű jogakadémia működése azonban csak két évre terjedt s az 1848-iki események folytán megszűnt. A csanádi káptalan által kezelt „lyceumi alap” ma több mint 200 ezer koronát tesz ki s kamatait a kath. gymnasium céljaira fordítják. Ugyancsak az 1848-as események miatt kellett megszüntetni a bánati ev. esperesség által 1846-ban Temesváron alapított ág. ev. algymnasiumot is.

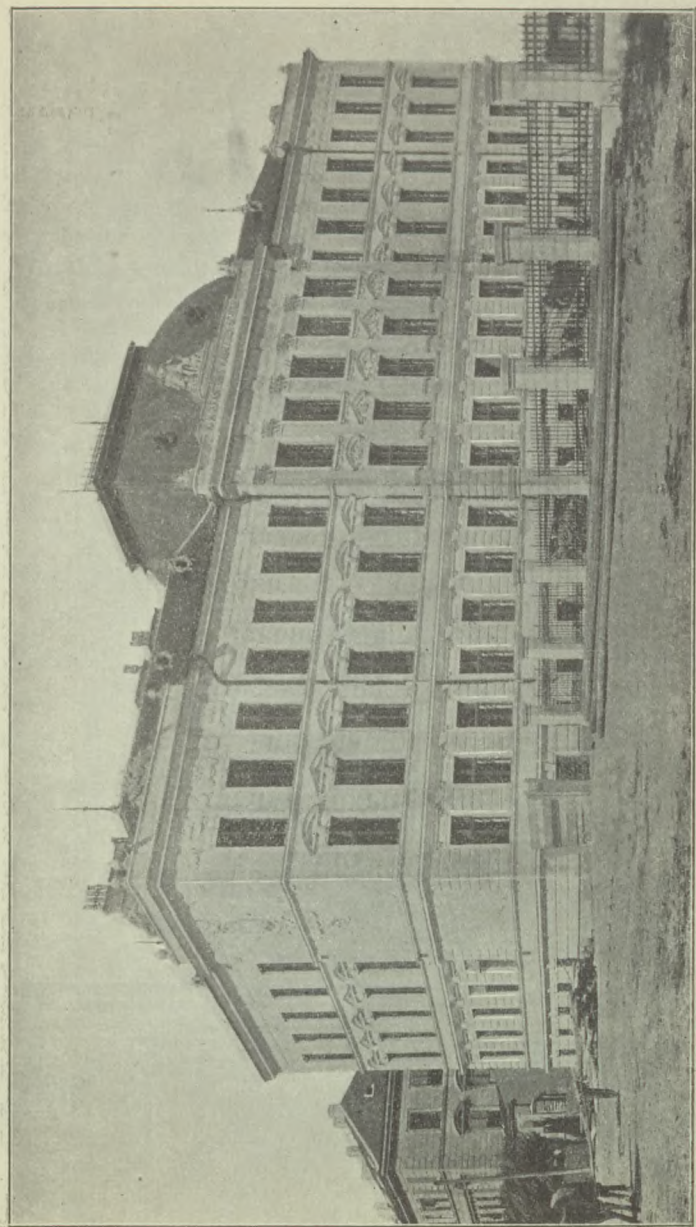
A „Masszonyunk”-ról nevezett nővérek zárdája, temploma és iskolája Temesváron.

Az absolutismus korszakában a tartományi kormány „Landes-Schulbehörde“-t állított fel, de ennek működése alatt új iskolák nem igen keletkeztek, sőt a régebbiek közül is több megszűnt. Ez időszak nevezetesebb tanügyi eseménye a „Miasszonyunk“-ról nevezett iskolanővéreknek Temesvárra települése. A nővérek 1858 óta működnek a délvidéken s a leánynevelés céljaira a legalacsonyabbtól a legmagasabb fokozatig mindenféle iskolát szerveztek, így Temesváron tanítónő-, polgári iskolai tanítónő- és óvónőképző intézetet, felsőbb-, polgári és elemi leányiskolákat, óvodákat, Délmagyarország többi nagyobb városaiban és községeiben pedig többnyire polgári- és elemi leányiskolákat. Anyaintézetük Temesváron van, míg Lippán, Csakován, Verseczen, Oraviczán, Lugoson, Nagybecskerekén, Dettán, Ujaradon, Nagyszentmiklóson, Perjámoson s több alföldi városban fiókinézetek működnek.

A múlt század utolsó tizedeiben még nagyobb haladást tett Délmagyarország tanügye. A községek és városok, a felekezetek s legfőképp az állam egymás után állította fel az elemi-, közép- és szakiskolákat, melyek közül a magasabb rendű intézetek nagy része, minő a főreáliskola, állami főgymnasium, állami felsőbb leányiskola, cs. és kir. hadapródiskola, állami tanítóképző, fa- és fémipari szakiskola, kereskedelmi felső iskola Temesváron nyert elhelyezést, de a többi városok is jelentékeny áldozatok árán igyekeztek különféle tanintézetek felállítása, vagy támogatása által a magyar kultúra terjesztése érdekében tevékenykedni.

A délmagyarországi tanintézetek működését (a külön fejezetben méltatott temesvári intézetek kivételével) az 1905/6. évi adatok alapján következőkben ismertetjük:

	Ovodák		Elemi iskolák					Ismétlő- és inasiskolák	
	száma	növendé- keinek sz.	száma : állami	száma : közégsi	száma : fele- kezeti és egyéb	tanulói- nak sz.	száma	tanulóinak száma	
Krassó-Szörény megye	15	1.186	57	116	253	39.669	382	14.156	
Temes megye	38	3775	67	63	224	43.169	341	16.323	
Vercs t. h. város	4	339	—	2	3	2.722	4	991	
Torontál megye	108	11.000	72	112	167	62.581	317	19.247	
Pancsova t. h. város	4	370	9	—	-	1.711	3	341	
Összesen	169	16,670	205	293	647	149,852	1.047	51.028	

Cs. és kir. hadapród iskola Temesváron

A tanköteles gyermekek közül iskolába járt Krassó-Szörény megyében 72·8%, Temesben 88·2%, Torontálban 77·1%, míg az országos átlag e tekintetben 79·5% volt.

Polgári fiúiskolák az alábbi községekben vannak u. m. Karánsebes, Lippa, Nagybecskerek, Orsova, Pancsova, Nagyszentmiklós, Temeskubin (államiak), Oraviczábánya, Resiczabánya, Zsombolya (községek) polgári leányiskolák a következő helyeken u. m. Fehértemplom, Karánsebes, Nagyikinda, Pancsova (államiak), Csakova, Versecz (községek), Lippa, Lugos, Nagybecskerek, Oraviczábánya, Perjámos, Nagyszentmiklós, Zsombolya (róm. kath.), Pancsova (szerb), Lugos, Nagybecskerek, Orsova, Versecz (magán jellegűek). A polgári fiú- és leányiskolák száma a 3 temesvári intézetén kívül 28, melyekbe 3517 növendék jár.

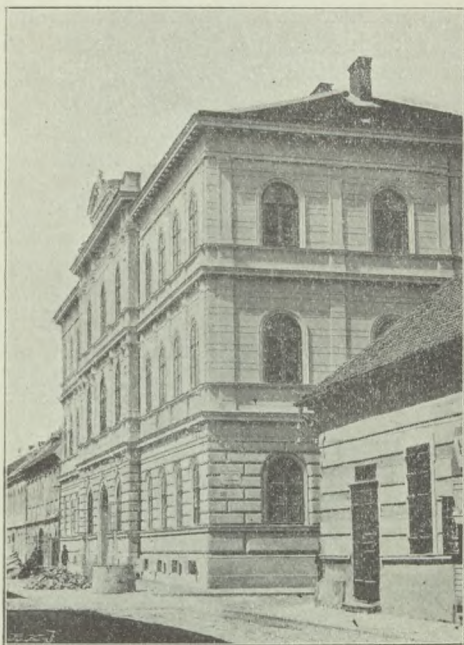
A temesvári tanító- és tanítónő képzőn kívül Karánsebesen görög keleti oláh tanítóképző működik 46 növendékkel.

A temesvári szakiskolákon kívül kereskedelmi középiskola van Lippán, Nagybecskereken és Pancsován összesen 290 növendékkel, földmives iskola Csakován, Lugoson és Nagyszentmiklóson, gazdasági iskola Bavanistén összesen 163 tanulóval, községi tanfolyam Nagybecskereken 63 hallgatóval, erdőőri szakiskola Vadászerdőn 38 növendékkel.

A két temesvári felsőbb leányiskolán kívül több ily intézet nincs a délvidéki három megye területén. A három temesvári középiskola mellett az alábbi középiskolák működnek:

	tanárok száma	tanulók száma év v.	tanulók közül magyar
állami főgymnasiumok:			
Fehértemplom	23	252	41
Lugos	21	285	148
Nagyikinda	22	211	129
Pancsova	22	202	72
községi főgymnasium;			
Nagybecskerek	20	247	143
főreáliskola:			
Versecz	22	283	76
Összesen :	130	1477	609

A 3 temesvári középiskolát is számításba véve, a délmagyarországi főgymnasiumokba és főreáliskolákba járó ifjúság 50%-a magyar anyanyelvű, ami annál öröndetesebb jelenség, mert a három megye összes lakosságának csak 12·7%-a magyar.

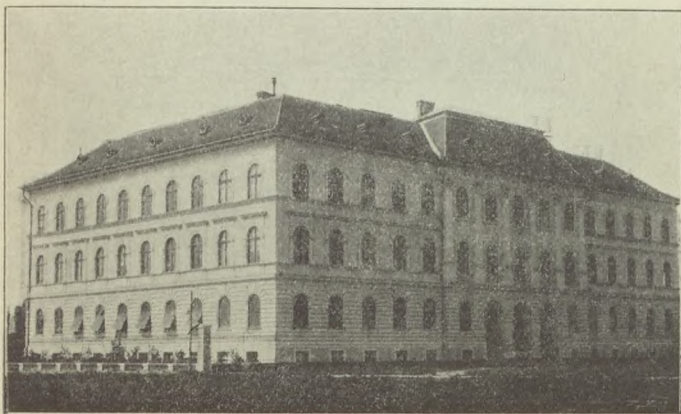
Állami főreáliskola Temesváron.

A temesvári róm. kath. papnevelő intézeten kívül csak egy felső tanintézet működik a Délvidéken, u. m. a karánsebesi görög keleti papnövelde 37 növendékkel.

A tanintézetek hazánkban talán sehol sem töltenek be oly nagyfontosságú kulturális és nem-

zeti hivatást s nem érnek el oly szép eredményeket, mint éppen a Délvidéken, hol a különböző nemzetiségek között a magyar szellem és kultúra legfőbb s egyes vidékeken egyedüli terjesztői. Itt ahol a sokféle nemzetiség maga is érzi, hogy az egymással való érintkezés céljából egy közös nyelvre van szükség, a magyar nyelv tanulását elősegítő iskolák első sorban arra vannak hivatva, hogy a különböző népfajok közötti összekötő kapcsolatokat erősítsék s az államnyelv terjedését elősegítsék.

A Délvidék ifjuságát még közelebb hozná egymáshoz és a magyar kultúrához a Temesvárra tervezett harmadik egyetem, illetve a második műegyetem, melynek felállítása rég érzett hiányt pótolna. A Délvidék ugyanis hazánkban azon országrésze, hol a két hittani intézettől eltekintve, e fejlett kulturájú, gazdag és nagy kiterjedésű területen egyetlen egyetem, vagy jogakadémia sem működik, mi miatt ifjainknak a távoli budapesti, vagy kolozsvári egyetemre kell járniok, vagy le kell mondaniok magasabb rendű kiképeztetésükről. Remélni lehet azonban, hogy a temesvári egyetem kérdése a közel jövőben megoldást nyer s akkor Délmagyarország kulturális és tanügyi viszonyai még hatalmasabban fellendülnek.

Állami fa- és fémipari szakiskola Temesváron.

Közgazdaság.

Délmagyarország első századainak közgazdasági állapotairól csak töredékes adataink maradtak fenn. Anyit tudunk, hogy ipart a városi polgárság egy része üzött, kereskedést pedig néhány örmény, görög, vagy izmaelita folytatott, míg a lakosság túlnyomó többsége mezőgazdasággal foglalkozott. A földmivelés, mely a jobbágyi intézményen alapúlt, egyes korszakokban aszerint virágzott fel, vagy hanyatlott alá, amint a jobbágyság helyzete kedvezőbb, avagy rosszabb volt. Az ellenség pusztításai, vagy a földesúr túlkapásai miatt elcsigázott, állattaitól, forgó tőkéjétől megfosztott paraszt csak silányul művelte a maga és a földesúr földjét, míg a Szent László, Nagy Lajos és Mátyás király által megoltalmazott jobbágyság hiven teljesítette nemcsak ura, de az egyház és a haza iránti kötelességeit is. Általában Magyarországnak a mohácsi vész előtti története gazdasági téren is a bámulatos emelkedések és hanyatlások gyors váltakozásából áll. Alig néhány évvel az „igazságos“ Mátyás király halála után már oly kétségbeejtővé vált a földesurak által elnyomott jobbágyság helyzete, hogy a nép elégtelenségének az 1514-iki Dózsa féle pórlázadásban kellett kitörnie. Ez agrárlázadás kegyetlen leverése után, a szigorú rendszabályok miatt, a jobbágyság helyzete még türehtetlenebbé vált, ami aztán a mezőgazdaság rohamos hanyatlását vonta maga után. Az elcsigázott nép néhány évvel később egykedvűen nézte, hogy az ütközet-

ben elesett, vagy más vidékre menekült földesura helyébe a török lépett. Ezzel szemben történelmi adatokkal bizonyítható, hogy a török hódoltság idejében egyes parancsnokoló pasák messzemenő védelemben részesítették alattvaló jobbágyaikat, sőt a mezőgazdaság fejlesztése érdekében is buzgolkodtak. E törekvések azonban a nép tétlenségén hajótörést szenvedtek. Mert ahol két-három úrnak kellett adózni s hol minden vagyon, állat a török és a császári seregek állandó prédájául szolgált, ott kiveszett a jobbágyból minden takarékosság, előrelátás, munkakedv.

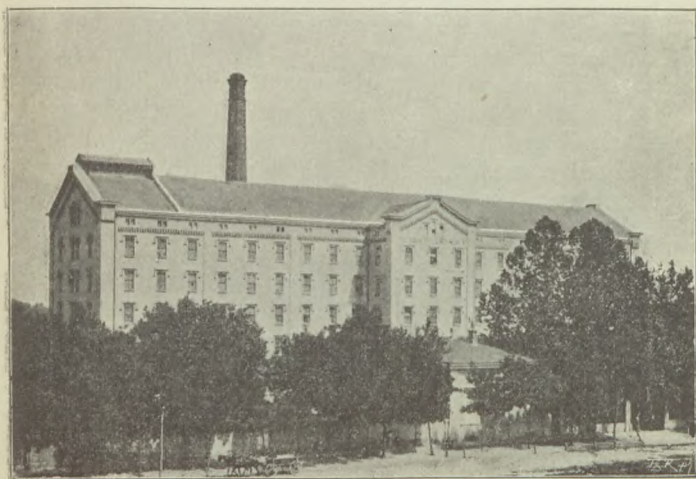
És így volt ez az iparosokkal és kereskedőkkel is. Mialatt a többi európai államok a béke áldásait élvezve hatalmas iparuk s kereskedelmük segélyével vagyont gyűjtöttek s szakképzett munkás osztályt neveltek, addig Délmagyarország iparát néhány oláh háziiparos, kereskedelmét pedig egy pár örmény és görög házalo képviselte.

A visszafoglalás után az országrész ujjátremtője, gróf Mercy tábornok a temesi bánóság gazdasági fellendítésére is különös gondot fordított. Utak és csatornák építése által a kereskedelem, gyárak felállítása s külföldi iparosok betelepítése által az ipar felvirágoztatására törekedett. A földmivelés érdekeit a mocsarak lecsapolása, szakértő külföldi földmives gyarmatosok behívása, gyümölcsfák, jó vetőmag és fajállatok szétosztása által igyekezett előmozdítani. A selyembogár tenyésztés érdekében a települőket eperfák ültetésére kötelezte s ez ültetvényeket halálbüntetéssel védelmezte. A mocsaras vidéket a rizstermelésre alkalmasnak találván, Milanó környékéről olaszokat telepített Temesvár vidékére, különösen Girodára. (Utóda gróf Perlas elnök azonban betiltotta Temesvár környékén a rizstermelést, mert azt az egészségre ártalmasnak találta. Erre az olaszok Omorra költöztek, de ott pár évi kísérlet után felhagytak a rizstermeléssel. Később Bergavánál és Gattaján

találkozunk jelentékenyebb mérvű rizstermeléssel.) Mercy Temesváron, a mai Gyárkövárosban a kormányhatóság költségén gyárakat létesített, így posztógyárat, papírmalmot, selyem-, sodrony- és téglagyárat, olajsajtókat, kovácműhelyeket stb. E gyárak nagy része azonban egy-két évtized múlva, a háborús idők miatt megszűnt. Ettől kezdve hosszú ideig nem találkozunk a délvidéken gyár-alapítással, e helyett a céhekben tömörült kézműiparosok kezdenek egyre élénkebb ipari tevékenységet kifejteni. A földmivelés terén fontos szerepet játszott az 1780-iki új urbéri törvény, majd II. Józsefnek a földesurak és jobbágyok közti viszonyt szabályozó 1785-iki rendelete, mely az 1514 óta földhöz kötött jobbágyok részére szabad költözési jogot s egyéb kedvezményeket biztosított. Részben e humánus intézkedések, másfelől a Délvidékre betelepített külföldi lakosság szorgalma folytán a múlt század első évtizedeiben a mezőgazdaság jelentékeny virágzásnak indult. Föllendült az állattenyésztés, főként a juhtenyésztés, továbbá a bortermelés, mely utóbbinak Versecz és Fehértemplom vált főhelyévé. A negyvenes évek reformtörekvései a mezőgazdaság terén szintén mély nyomokat hagytak s egyebek között sietteték a belterjes gazdálkodást gátló jobbágyi intézmény eltörlését. A negyvenes évekre esik a délvidéki dohánytermelés fellendülése s a kincstári dohánytelepek létesítése is. A reformkorszakban az ipar szintén újra virágzásnak indult, a védegyleti mozgalom hatása alatt a Délvidéken s főként Temesváron új gyárak keletkeztek u. m. bőrgyár, likőr-, gyertya-, keményítő- és kártya-gyár stb., melyek azonban az 1848/9-es események folytán, vagy az absolutismus ideje alatt csakhamar megszűntek.

Az 1867-iki kiegyezés óta az ipar, kereskedelem és mezőgazdaság újra fellendült. A kiépült vasútak, vizicsatornák az áruk szállítását könnyebbé,

olcsóbbá tették, minélfogva a földművelés terén az intensív, okszerű gazdálkodás és állattenyésztés honosodott meg, a kereskedelem pedig a külföldi gyártmányok s a belföldi termények kicserélése által egyre élénkebb lendületet nyert. Igaz ugyan, hogy a külföld fejlett gyáriparának beözönlő, olcsó productumai egyre jobban háttérbe szorították a kisipart, de a magyar államnak a legutóbbi években megindított iparfejlesztő actiója folytán emelt nagyszabású s modern berendezésű gyárak, máris sikerrel veszik fel a versenyt a külföld nagyiparával szemben.

„Erzsébet“ gőzmalom Temesváron.

Mezőgazdaság.

A temes-torontáli síkvidék termékeny homokos talaja, mely az őskori tenger dilluviális üledékéből s a medrüket évezredek folyamán változtató folyók alluvialis áradmányaiból, valamint a növényzet és az erdők évezredek vegetációja folytán képződött, e helyenkint 1—2 méter mélységű, kitűnő minőségű fekete termőföld a mezőgazdálkodásra különösen alkalmas. Krassó-Szörény megyének a folyók mentén elterülő völgyes síkföldjei szintén igen termékenyek, de már a hegyes vidékeken humusban szegényebb, közép kötöttségű talajokkal találkozunk, melyek termékenység tekintetében a síkfölddel korántsem versenyezhetnek. A magasabb régiókban, a kristályos pala, jura és granit hegyeken képződött máladék földben pedig már csak az erdő fái diszlenek. Itt-ott kopasz hegyhátaikat is látunk, melyeken a fű se tud gyökeret verni, de nemcsak a hegyvidéken, hanem a síkságon is akadunk terméketlen talajra, minő az alibunári mocsártól Pancsováig terjedő deliblái homokpuszta, melynek egyes részein a finom futóhomokot csak a legújabb időben kezd megkötni s művelés alá fogni az emberi szorgalom és leleményesség. E részeken most főleg szőlőt termelnek. A Délmagyarország három megyéjében fekvő ingatlanok művelési ágak szerint való megoszlását százalékokban kifejezve, az 1895. évi mezőgazdasági statisztika alapján a túloldali táblázat tünteti fel.

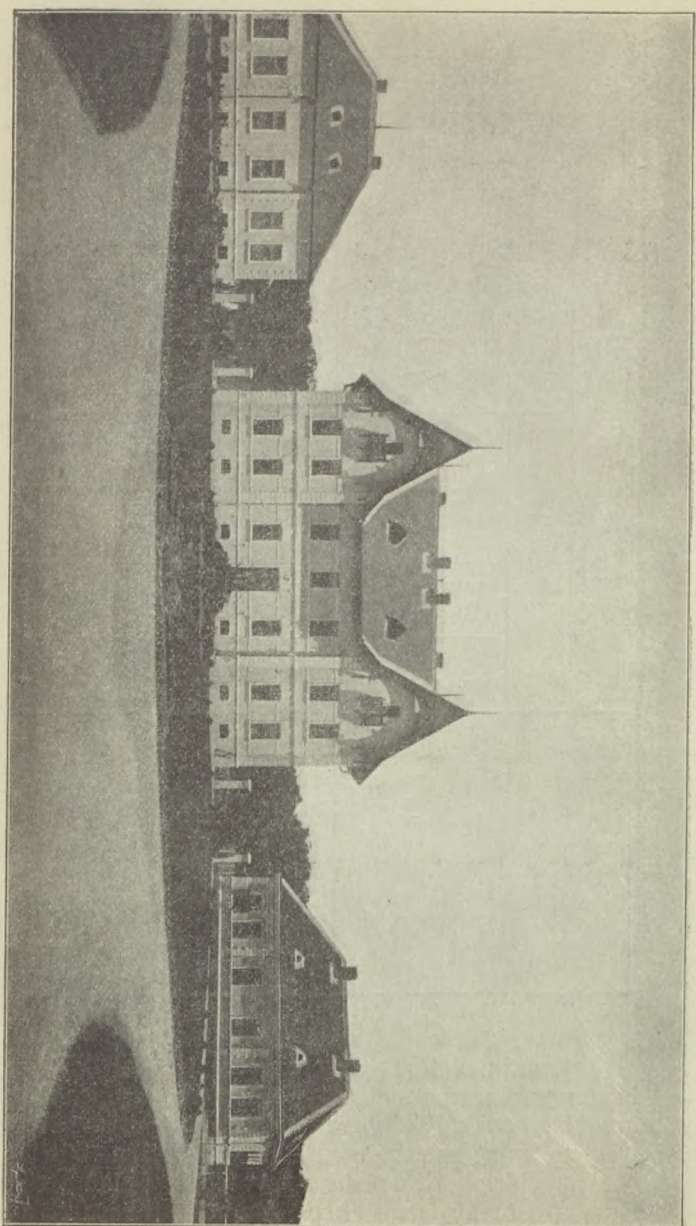
Az összes ingatlanok területéből	Krassó-Szörény m.	Temes megyében	Torontál megyében	Országos átlagban
	1.919 ezer cat. holdból %	1.277 ezer cat. holdból %	1.743 ezer cat. holdból %	
Szántó . . .	19·	60·	71·	43·
Kert	3·	2·	1·	1·
Rét	8·	8·	5·	10·
Szőlő . . .	—	1·	1·	1·
Legelő . . .	15·	12·	14·	13·
Erdő	51·	11·	1·	27·
Terméketlen .	4·	6·	7·	5·

Mig tehát Krassó-Szörény megyében a földterületnek több mint fele erdő s nem egészen egy ötöde szántó, addig Torontál megyének több, mint kétharmada szántó s csak egyszázadrésze erdő. Temes megye e tekintetben a középén áll, de az országos átlagnál itt is sokkal több a szántó s kevesebb az erdő.

A földbirtokok nagyság szerint való megoszlását vizsgálva, százalékokban kifejezve esett

az összes gazdaságok									
	számból				területéből				
	0—5 holdas törpe	5—100 holdas kis	100—1000 holdas közép	1000 holdas felüli nagy	törpe	kis	közép	nagy	
gazdaságra %-okban									
Krassó-Szörény megyében	45'15	54'64	0'14	0'07	9'25	64'66	5'85	20'24	
Temes megyében . . .	47'43	51'79	0'66	0'12	5'18	60'59	13'80	20'43	
Torontál megyében . .	48'25	50'83	0'82	0'10	4'63	60'73	11'79	22'85	
Országos átlagban . .	52'23	46'89	0'74	0'14	6'15	48'44	14'22	31'19	

E számadatokat az országos átlaggal összehasonlítva szembeütnik, hogy a délvidéki megyékben aránylag sokkal több a kisbirtokok száma és területe, mint az ország többi vidékén, a közép és nagybirtokoké pedig kevesebb. Különösen Krassó-Szörény megyében csaknem hiányzik a

Állami erdőőri szakiskola Vadszerdén (Temes megye).

birtokos középosztály s itt a nagybirtokok is kevés kézben vannak, amennyiben a megye összes területének több, mint egytized része, vagyis a nagybirtokokra eső ingatlanok fele az osztrák-magyar vasúttársaság tulajdona. Aránylag csekély a délvidéken a törpe birtokok száma és területe, ezzel szemben igen jelentékeny a nemzet zömét alkotó kisbirtokosok száma és anyagi ereje. A délvidéken már azért is csekély a közép- és nagybirtokosok száma, mert az ingatlanok s különösen a közép- és nagygazdaságok jelentékeny része korlátolt forgalmu, vagyis kincstári, alapítványi, községi vagy egyházi birtok. Így Krassó-Szörény megyében az összes ingatlanok 63·5%-a, (ebből az erdő 85%-a,) Temesben 30%-a, (ebből az erdő 54·6%-a) és Torontálban a terület 21%-a korlátolt forgalmu birtok, tehát nem élő személy kezében van. Krassó-Szörény és Temes megyében a korlátolt forgalmu ingatlanoknak csaknem $\frac{1}{3}$ része a kincstáré s $\frac{1}{3}$ -a községi birtok, (Torontál megyében ennél is több a községeké.) Aránylag csekély a délvidéken a közbirtokossági, egyházi és hitbizományi birtok. A fontosabb mezőgazdasági termények 1906 évi terméseredményeit a következő táblázat tünteti föl:

	Búza	Róz	Árpa	Zab	Tengeri	Burgonya
	ezer métermázsákban					
Krassó-Szörény m.	939'	34'	26'	223'	1.514'	409'
Temes megye	3.333'	145'	179'	410'	2.746'	370'
Temesvár város	9'	—	4'	4'	12'	4'
Versecz város	82'	—	3'	3'	148'	8'
Torontál megye	5.859'	126'	365'	624'	4.406'	695'
Pancsova város	47'	—	13'	3'	71'	8'
Összesen	10.269'	305'	590'	1.267'	8.897'	1.494'

	Búza	Rozs	Árpa	Zab	Tengeri	Burgo- nya
	átlagos termés cat. holdankint, métermázsákban					
Krassó-Szörény m.	7'5	7'3	7'6	6'4	10'	41'
Temes megye	9'	8'6	10'5	9'5	11'5	57'
Temesvár város	8'7	10'5	9'7	9'5	12'	56'5
Versecz város	10'	—	9'	9'5	14'5	71'7
Torontál megye	10'	8'8	10'5	10'	11'2	58'
Pancsova város	10'5	—	14'	10'5	12'5	50'5
Országos átlagban	8'8	7'5	8'6	7'4	11'1	50'5

Bár Délmagyarország három megyéjének szántóföldjei az egész országnak körülbelül egy tized részét teszik, mégis hazánk összes búzatermésének majdnem $\frac{1}{3}$ része, tengeri termésének pedig több, mint $\frac{1}{3}$ része innen kerül ki. Tehát csaknem kétszer nagyobb mértékben üzik a délvidéken a buza és a tengeri termelést, mint más vidékeken, ezzel szemben a rozs, árpa és burgonya háttérbe van szorítva. A takarmányok közül legkedveltebb a muhar, (18 ezer kat. holdon), mely főként Torontál megyében van elterjedve, a lóhere (39 ezer c. hold,) luczerna (22 ezer c. holdon,) a takarmányrépa (10 ezer c. holdon,) bükköny (32 ezer c. hold) A kereskedelmi növények és hüvelyesek kevésbbé termeltetnek, mint az ország többi részén, holott erre az éghajlat és a föld igen alkalmas. A cukorrépa termelés Torontál megyében kezd csak gyökeret verni, a más két megyében azonban még jelentéktelen. A dohány nem egészen két ezer holdon, kender Torontál és Krassó-Szörény megyében 5 ezer holdon fordul elő. Újabb időben a czirok termelés kezd élénken fellendülni s tekintve azt, hogy az olaszczirok már az alföld klimája mellett sem tud elkészülni, e jövedelmező kereskedelmi növény termelésének még nagyobb arányokat kellene öltenie a délvidéken.

A Mercy tábornok által meghonosított rizstermelés még mindig igen szűk keretek között mozog. Egykori telepei mind megszűntek s jelenleg csupán a Temes megyei Denta községben, a gróf Karácsonyi féle rizstelepen fordul elő, hol 160 holdon átlag 1600—1800 (holdankint 12—15) métermázsa terem. Ára csiszolva és fényezve métermázskánt 44 korona.

Délmagyarország gyümölcstermelése jelentékeny, bár a föld és az éghajlat előnyei e téren sincsenek még kellően kihasználva. Krassó-Szörény megyében az alma és a szilva fordul elő, melyből a külföldre is jelentékeny a kivitel. Főtelepe a Temes folyó jobb partja, a Porta Orientalistól Ruszkabányaig, vagyis Karánsebes vidéke. Lugos és Facset környékén jó cseresnye terem. Temes megyében a szilva és a szőlő a leggyakoribb. Előbbi különösen a megye keleti dombos részén, Lippától Verseczig, utóbbi főként Versecz és Fehértemplom vidékén. Ujabban a delibláti homokpusztán is nagy szőlőtelepek létesültek. Alma kisebb mennyiségben Verseczen fordul elő. Torontál megyében igen jelentékeny a meggy (főként Török-Becse körül), aztán az alma (különösen Nagyikinda vidékén) és a körte (Pancsova és Nagybecskerek körül) termelése. De számottevő a kivitel szőlőből, dnyéből és barackból is. Nagyobb faiskolák vannak Nagykomlóson, Nagyikindán, Temesváron, Lugoson (utóbbi állami faiskola). Jelentékeny külföldi kivitelre dolgozó gyümölcsészetek a gróf Csekonics-féle zsombolyai, a Rohonczy féle török-becsei s a gróf Nákó Sándor féle nagyszentmiklósi telep. A szőlőültetvények területe Krassó-Szörény megyében 1700 hold, Temesben 22 ezer, Torontálban 16 ezer cat. hold. Ebből 6 ezer hold immunis homoktalaju, 10 ezer hold amerikai szőlővel beültetett hegyi talaj, 7 ezer cat. hold amerikai alanyu siktalaj, 12 ezer hold siktalaj pedig európai vesszővel van beültetve. A

szőlőtermés jelentékeny része, mint csemege-szőlő kerül eladásra. A három megye bortermelése évenként átlag 300 ezer hektoliter (ebből Versecz városra 52 ezer esik), az eladott szőlőmennyiség 13 ezer métermázsa s ezek értéke együttvéve 9 millió korona. Az átlagos bortermés cat. holdankint Krassó-Szörény megyében $4\frac{1}{2}$, Temesben és Torontálban $7\frac{1}{2}$, Versecz városban $12\frac{1}{2}$ hektoliter, tehát az országos átlagnál ($6\frac{1}{2}$ hliternél) sokkal jobb.

A délmagyarországi megyék állattenyésztése magas színvonalon áll. A szarvasmarha létszám legnagyobb Krassó-Szörény megyében, hol a lakosság a mezőgazdasági üzemből tulnyomólag ökörről és tehénigát használ, míg Temes és Torontál megyében főleg az újabb időben kezd a szarvasmarha tenyésztés és ezzel együtt a tejgazdaság élénkebben fellendülni. Utóbbi két megyében az igavonó állatok tulnyomó részben lovak, különösen a magyar, szerb és német lakosságnál, az oláhok részben tehénnel dolgoztatnak. A juhtenyésztés főként Krassó-Szörény megyében, a sertésenyésztés Torontál és Temes megyében jelentékeny.

Délmagyarország állatvásárai közül legforgalmasabbak a temesvári, hova 1906-ban 27 ezer szarvasmarha, 35 ezer ló, 3 ezer juh, 20 ezer sertés hajtattott fel s ennek körülbelül $\frac{1}{3}$ -része került eladásra, (állatvásárja Gyula után az egész országban legforgalmasabb) aztán a nagybecskereki (szarvasmarha 15, ló 12, juh 4, sertés 5 ezer) csakovai (szarvasmarha 13, ló 14, juh 2, sertés 3 ezer), a lugosi, verseczi, karánsebesi, facseti, nagyikikindai, pancsovai, torontálvásárhelyi, zsombolyai. E piacokra, 58 vásárra, összesen felhajtottak 123 ezer szarvasmarhát, 99 e. lovat, 49 e. juhot, 58 e. sertést, melyeknek mintegy 50 százaléka került eladásra. Délmagyarország lótenyésztését jelentékenyen fokozza az a körülmény, hogy több balkáni állam s főként Románia, lószükségletét a délvidékről vásárolt lovakkal fedezi, de

nagymérvű lókivitelünk van Francia- és Németországba is. A délmagyarországi ménteleposztály Verseczen van elhelyezve s 84 állomásán 258 ménlő áll rendelkezésre.

A pirostarka fajtehenek fokozottabb mérvű tenyésztése folytán újabb időben a délvidék tej- és vaj termelése is kezd fellendülni. E tekintetben elől járnak a tejtermelő szövetkezetek (Krassó-Szörény megyében 1, Temesben 23, Torontálban 27.) melyek 1906-ban 632 ezer korona értékű tejet termeltek. Még nagyobb lendületet fog adni az ügynek a gazdasági egyletek kezdeményezésére 1907-ben Temesvár székhelylyel alapított „Délmagyarországi tejszövetkezetek szövetsége“, amely a Hungária részvénytársaság temesvári vajgyárát is átveszi.

A selyemtenyésztés, melynek fejlesztésére egykor gróf Mercy tábornok kormányzó és utódai oly nagy gondot fordítottak, a délvidéken ma is jelentékeny mellékkeresetet biztosít, főként a szegényebb lakósságnak. A termelt selyemgubók árában 1906-ban Krassó-Szörény megye 246 községe 211 ezer kor., Temes megye 220 községe 427 ezer kor., Torontál megye 208 községe 534 ezer kor., a 3 megye összesen 1.172.000 koronát szerzett, ami az egész ország évi termelésének (2.643 m. kor.) csaknem a fele. Délmagyarország méhészete már jelentéktelenebb, amennyiben a három megyében 42 ezer méhcsalád 165 ezer kor. értékű mézet produkált, (az ország termelésének $\frac{1}{18}$ -ad részét.)

Újabb időben a baromfi tenyésztés, főként a földmivelésügyi ministerium s a gazdasági egyletek tevékenysége folytán, fajbaromfiak és költető gépek szétosztása folytán jelentékenyen fellendült s hús és tojás kivitelünk egyre emelkedik. Haltenyésztésünk is fejlődik, így Écskán gróf Harnoncourt 1000 holdas tavat rendezett be tenyésztésre, Dragsinán a temesvizi halászati

társulat ivadéknevelő telepet állított fel s a gróf Karácsonyi-féle dentai halastavak is 180 hold területet foglalnak el.

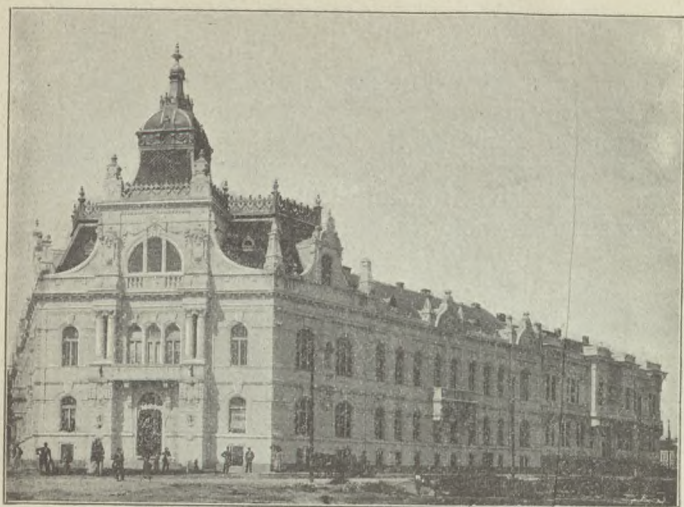
Délmagyarország három megyéjének erdőségei egy millió holdnál nagyobb területet foglalnak el, amiből Torontál megye 17 ezer, Temes megye 120 ezer c. holdnyi erdejét leszámítva, a többi Krassó-Szörény megyében fekszik. Fanemek szerint 30%-uk tölgy, 2%-uk fenyő, a további 68%-uk bükk- és más lomberdő. Tervszerű kezelés alatt van 80%-uk s ugyanakkora százalékuk áll feltétlen erdőtalajon, 5%-uk véderdő, 1%-uk pedig futóhomokon áll. A lugosi m. kir. erdőigazgatóság, a lippai főerdőhivatal és az orsovai erdőhivatal alá tartozó kincstári erdők területe 433 ezer cat. hold, melyből 1906-ban kihasználás alatt volt 27 ezer cat. hold s ezen termeltetett 69 ezer köbméter épületfa és 286 ezer köbméter tűzifa. Az állami és magánerdők felújítása s a kopár területek befasítása céljából a temesvári erdőhivatal 6 csemete kertjéből 1906-ban két millió darab csemete osztott ki. Jelentékeny csemetekertje van a vadász-erdei erdőőri szakiskolának is.

A kir. kincstár után a legnagyobb erdőbirtokos a szab. Osztrák-Magyar államvasúttársaság, melynek Krassó-Szörény megye déli részén egy tömegben fekvő hatalmas erdőbirtokai 156 ezer cat. hold területet foglalnak el. A társulat erdőgazdasága két eltérően kezelt területre oszlik. A lankás területen főként tölgy erdők kerülnek 40—80 éves fordulóiban vágásra, a hegyes vidéken pedig különösen vörös bükk és fenyő erdők vágatnak 80—120 éves fordulóiban. A társaság erdőüzeme céljaira nagyszerű műveket, kötélpályákat, utakat, csúsztatókat létesített. A Berzava vízére s annak mellékágaira 14 km. hosszú csatornát telepített, mely fausztatásra szolgál, emellett a Resicza melletti elektromos telep turbináit hajtja. A társulat évenként 500 ezer köbméter fát

termel, melynek 30%-a tűzi-, 50%-a szenítő, 10%-a bányafa s 10%-a műfa. A tűzifát az uradalom részben elhasználja, a fennmaradó részt pedig eladja, a szenitőfát Resiczán és Szászkán szene-síti (évi termelés 1.500 ezer hectoliter,) a műfát a ferenczfalvi, románbogsáni, aninai, oravicai, szászkai és moldovai fűrésztelepei dolgozzák fel.

Temesvár-Gyárvárosi zsinagóga.

Temes-Bega vízszabályozási társulat palotája Temesváron.

Ármentesítő társulatok.

Amily megbecsülhetlen a Délmagyarországot körülfogó, vagy átszelő folyók vizi ereje, époly kiszámíthatlanok ama károk, melyeket e folyók kiáradása okozhat. Épen ezért az érdekelteket rég idő óta foglalkoztatja a folyóparti vidékeknek az áradások ellen való megvédése s ez okból a munkálatokhoz szükséges szakértelem, egyöntetű eljárás és főként a tetemes költségek fedezése érdekében kisebb nagyobb vidékenként már régebb idő óta ármentesítő társulatokban tömörültek. E törvényhozás által szabályozott társulatok a tagjaikra aránylagosan kivetett díjakból, az állami hozzájárulásokból és a felvett kölcsönökből fedezik ama költségeket, melyeket vidékük folyóinak szabályozása s a belvizek levezetése okoznak. A délvidék jelentékenyebb ármentesítő társulatainak tevékenységét a tuloldali kimutatás ismerteti.

A társulat neve, székhelye, alakulásának ideje	Az ártér ezer kataszteri holdjában	A töltések hossza kilo- méterekben	Az alakulás tól 1905 vé- gig beru- házatott ezer kör.	1905 évi összes ki- adások ezer koronákban	Átlagos víz- szabályozási díj 1 holdra k. f.	Társulati kölesznők ezer koro- náiban
Arankavideki ármentesítő társulat (Nagyszentmiklós) 1898	141	39	2.478	123	1 52	2 850
Bács-Torontáli á. t. (Óbecse) 1907	10	17	—	—	12 —	4.660
Felsőtorontáli á. t. (Nagykikinda) 1904	558	180	20.572	432	— 47	10.240
Nagybecskerek tiszai t. (u. o.)	35	70	4.416	74	3 91	2 760
Óbecse-Arács-Péterrévi társulat (Óbecse) 1905	3	7	510	39	3 —	—
Pancsova Kubini ármentesítő társulat (Pancsova) 1887	32	60	6 448	99	8 —	5.536
Rudolfignadi á. t. (u. o.) 1895	14	26	1.935	198	9 60	2.040
Törökbecsei á. t. (Törökbecse) 1899	42	18	2.419	48	2 34	2.095
Temes Begavölgyi vízzs.-társaság (Temesvár) 1872	400	705	27.510	2.055	3 —	33 800
Tamásáczszabályozó társulat (Párdány) 1887	15	19	372	20	2 80	410
Temeskubin-Dubováci társulat	15	—	—	—	— —	—

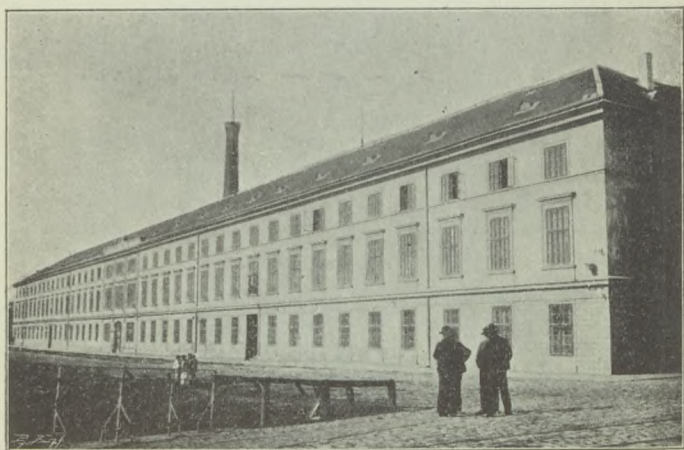
Ipar.

Délmagyarország közgazdasági fejlődésének ismertetése során leírtuk, hogy a gróf Mercy kormányzó által, majd később a múlt század negyvenes éveinek iparpártoló mozgalma folytán Temesváron s más városokban alapított gyárakat mint semmisítették meg a háborus idők, a hetvenes évek pénzügyi válsága s a külföld fejlettebb gyáriparának növekvő versenye. De a délvidék szorgalmas, értelmes lakosságának ipari rátermettsége s a magyar kormány legújabbán megindított iparfejlesztési actiója országrészünk iparát ujjalag jelentékenyen fellendítette. Kézműiparunk ugyan, a megfelelő tőke és szervezettség hiányában, még mindig válsággal küzd, de az egymásután létesülő hatalmas gyári vállalatok ipari termelésünket máris jelentékenyen fokozták s ma már legtöbb gyárunk nemcsak a belföldi fogyasztásra, de számottevő külföldi kivitelre is dolgozik.

Mint minden téren, úgy az iparban is Temesvár város ragadta magához a délvidéken a vezető szerepet. Itt létesültek a legnagyobb gyárak, melyek közül egyik másik az ország elsőrangú vállalatai közt foglal helyet, de kivüle Versecz, Pancsova, Nagybecskerek, Nagyikinda, Lugos stb. városok s a krassó-szörényi bányavidék szintén jelentékeny ipari góczpontokká fejlődtek.

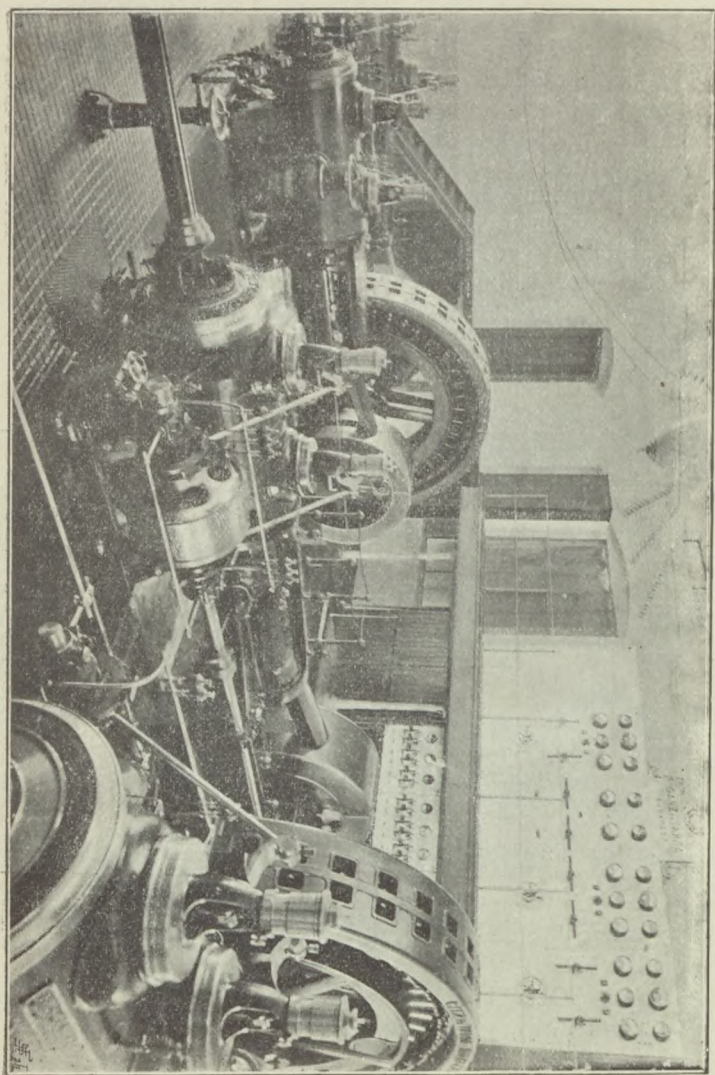
Délmagyarország nagy-, illetve gyáriparának jelen helyzetét vizsgálva, a vasipar terén az Osztrák-magyar államvasutársaság tulajdonában levő s a

Kohászat czimű fejezetben részletesen ismertetett resiczai, bogsáni és aninai nagyszabású vas- és aczélöntődék, gép- és egyéb vasgyárak vizzik a vezető szerepet. Kivülök említésre méltó Schramm N. János topleczi mezőgazdasági gépgyára, továbbá jelentékeny külföldi kivitelre dolgozik a temesvári „Első magyar pénzszekrény- és gépgyár Anheuer J.” vállalat. A kisipar körét csak részben haladják túl az egyes városokban működő épület- és mülakatosok, bádigosok, harangöntők, rézművesek és gépjavító műhelyek, az öt reszelővágó műhely, a temesvári vasbutor- és gyermekkocsigyár, a temesvári czimbalom-, orgona és zongoragyár stb.

M. kir. dohánygyár Temesvár-Józsefvárosban.

A villamossági ipar terén jelentékenyek a temesvári, pancsovai, verseczi, nagybecskereki, dettai, nagykikindai, karánsebesi és lugosi stb. villamos művek, melyek a világításhoz és motorhajtáshoz szükséges áram előállításával foglalkoz-

A városi villanytelep gépháza Temeşváron.

nak, továbbá az Osztrák-Magyar államvasutttársaság bányá- és kohóműveit hajtóerővel ellátó resiczabányai és aninai áramfejlesztő telepek. Temesváron a villamos erő a város tulajdonában levő közúti vasut kocsijainak hajtására is szolgál.

Czementgyártással az Osztrák-Magyar államvasutttársaság oraviczai gyára foglalkozik s évenként 2000—2500 tonnányit állít elő. Czementárukat az Első temesvári czement- mozaikárugyár és betonépítkezési vállalat, továbbá Arnoul Károly temesvári gyára s az Első lugosi magyar czementárugyár és betonépítkezési vállalat produkál nagyobb mennyiségben. Kőszörűkőgyártással és palatáblakészítéssel Guttman Jakabné és fiai nagybecskereki műkögyára foglalkozik, ugyanez nagy mennyiségű agyag játékgolyócskát állít elő. Dél-magyarország egyetlen üveggyára a Losch József tulajdonát képező tomesi üveggyár, mely készítményeinek jelentékeny részét a balkáni államokba exportálja. Az egyes nagyobb városokban és községekben szép sikerrel működő téglagyárak közt különösen jó hírnévnek örvendenek a zombolyai gőztéglagyár, a Hungária gőztéglagyár Zombolyán, a Bohn M. és társai zombolyai, lugosi és nagykikindai gyarai, Temesvár sz. kir. város téglagyára, Tégla és czementáruk gyári r.-t. Temesvárrott, az Osztrák-Magyar államvasutttársaság román-bogsáni és resiczai gyarai, (utóbbi tűzálló téglák készítésére berendezve) továbbá az Első gyertyamosi, a temes-rékási, nagyszentmiklósi, temes-sághi, karánsebesi, verseczi stb. téglagyár részvénytársaságok.

A faipar terén az Osztrák-Magyar államvasutttársaság Krassó-Szörény megyei hatalmas fűrészmalmai jelentékeny külföldi kivitelre dolgoznak. Ugyancsak számottevő a parketta- és hordógyártás, valamint a butorgyártás, mely utóbbinak főhelye Temesvár és Versecz. A keztyüipar terén jelentékeny külföldi kivitelre dolgozik a Hinterseer

Ulrich-féle temesvári Első délmagyarországi keztyűgyár, a nemezgyártás terén hasonlóképen a Hungária nemezgyár Temesváron. Általában a hazánkban legujabban élénk fellendülésnek induló fonó-, szövő- és ruházati ipar számos elsőrendű vállalata Temesváron nyert elhelyezést. Így többek között a Magyar gypjufonalgyár r.-t. az első Gyulai kötött és szövött ipararugyár r.-t. temesvári gyártelepe a Turul cipőgyár r.-t., az Első délmagyarországi kalapgyár r.-t., az Első délmagyarországi mechanikai szövőgyár Weisz József, az Első temesvári textilipar részvénytársaság, a Ladstätter testvérek szalmakalapgyára stb. Ez iparágak jelentékeny képviselői továbbá a lugosi szövőgyár, a lugosi m. kir. selyemfonóda, s a pancsovai állami selyemfonógyár, valamint az Első magyar torontáli szőnyeg- és butorszővetgyár Nagybecskerekén.

Délmagyarország malomipara igen magas színvonalon áll s az országrész búzatermésének legnagyobb része az itteni gőzmalmokban kerül feldolgozásra. Míg Krassó-Szörény megyében tulajdonképpen vízi erő által hajtott malmok, addig Temes és Torontálban gőzmalmok állanak üzemben. Jelentékenyebbek közülök Temesváron az Első t. mőmalom r.-t., Temesvár sz. kir. város két malma, az Erzsébet gőzmalomtársaság, temesvári Pannonia gőzmalomtársaság, Verseczen a délmagyarországi kiviteli gőzmalom r.-t. s az Adler Vilmos és fia-féle, továbbá az Első pancsovai hengermalom r.-t. s ugyanott még 3 malom, a nagyikindai gőzmalom r.-t. s ugyanott még 3 malom, az Első nagybecskereki gőzmalom r.-t., az Első nagybecskereki hengermalom r.-t. Ezekén kívül van Lugoson 4, Karánsebesen 1, Zsombolyán 2, Fehértemplomon 2, Oraviczábányán 2, Németbogsánban 1, (utóbbi két helyen egy-egy az Osztrák-Magyar államvasutttársaság tulajdona) Lovrinban, Módoson, Nagyőszön, Ócsanádon, Pancsován, Rudolfsgnadon, Temesságon, Zsombolyán és még

számos helyen részvénytársulati, vagy magán műmalom.

A délvidéken két nagyobb czukorkagyár működik, az egyik a Latter M.-féle temesvári, másik az első nagybecskereki jegeczes czukor- és czukorkagyár.

Sörgyáraink száma 12, u. m. Hackl és Hild fehértemplomi, Bondy és társa lippai, Gyártelep sörfőzde r.-t. temesvári, gróf Zselénszky Róbert újaradi, Zoffmann Sándor verseczi, Panajoth Mihály németbogsáni, Fischer M. G. utódai csiklovabányai, Reichl Sándor orsovai, Dungyerszky Lázár nagybecskereki, Sörfőzde és malátagyár r.-t. nagyszentmiklósi, Weifert J. M. pancsovai, Herp Adolf aracsi sörfőzdéje, melyek 1906-ban összesen 128 ezer hectoliter sört termeltek. E mennyiség $\frac{1}{3}$ részét a temesvári Gyártelep sörfőzde r.-t. állította elő. A négy legnagyobb budapesti sörgyár termelésének leszámításával az ország többi gyárai által előállított sör $\frac{1}{3}$ része a délmagyarországi sörfőzdekre esik.

Délmagyarország 16 szeszgyára 1906-ban 6.380 ezer hectoliter fokot termelt, melynek 77%-át a három ipari szeszgyár u. m. az Első temesvári szeszégető és finomító r.-t. (3.420 ezer hl. fok) a Blau Testvérek (1.087 ezer hl. fok) temesvári és Frisch Gyula verseczi főzdéje állította elő. Mezőgazdasági szeszgyarak Rósa Béla aranyági, Brück Simon temesvári, Gyárfás és társa, Hiller József és fia nagybecskereki, Rónay Ernő és Jenő kizombori, gróf Karácsonyi Jenő bánlaki, Friedmann M. és Kohn M. pészaki, Lederer Arthur és Károly csókai 4, Keil Viktor és Mautner Mária nagyszurduki, Hatieg Titusz zoldi szeszfőzdéje. Cognac gyártással Lengauer testvérek első délmagyarországi cognacfőzdéje (Versecz), mustárgyártással Reinfeld S. verseczi czég foglalkozik, ezzel szemben vidékünk szilvórium és eczetgyártása legtöbb esetben a kisipar keretei között mozog.

A vegyészeti ipar terén kiváló helyet foglal el az Osztrák-magyar államvasutársaság oraviczabányai s az Orsovai petroleumgyári r.-t. orsovai kőolajfinomító- és kenőolaj gyára s utóbbinak benzíngyára. Az oraviczabányai gyár termékeinek nagy részét a belföldön értékesíti, míg az orsovai vállalatnak Franciaországba és a Balkánra jelentékeny kivitele van. Ország részünk egyetlen gyűjtő gyára a Temesvári első gyufa-, kocsikenőcs- és vegytechnikai gyár, mely hazánk legnagyobb ilyenmű vállalatai közé tartozik s melynek a Balkán államokba és Kisázsiaiba is jelentékeny kivitele

Első délmagyarországi kalapgyár Temesváron.

van. Említésre méltó Mayer Viktor verseczi fény-
máz- és vegytechnikai cikk gyártó, ki külföldi
kivitelre is dolgozik. Sósborszeszgyártással egy-
lugosi gyógyszerész foglalkozik szép eredmén-
nyel. Ország részünk szappangyárai alig haladják

főül a kisipar körét. Délmagyarország egyetlen műjéggyára Temesvár szab. kir. város tulajdonában van.

A nyomdaipar terén első helyen állanak a temesvári nyomdák, melyek közül nem egy sikerrel versenyez ár és kiállítás tekintetében az elsőrangú fővárosi vállalatokkal. Ezeken kívül modern berendezésű nyomdákat találunk Versecz, Lugos, Pancsova és Nagybecskerek városokban is. A nyomdák száma összesen 74. Dohány és szivar gyártással a temesvári állami dohánygyár foglalkozik, mely hazánk legrégibb ilyenmű ipartelepe.

Első temesvári mű-
malom
Temesvár-Gyárváros-
ban.

Délmagyarország kis- és kézműiparosainak száma meghaladja a 30 ezeret. A 4600 vas- és fémiparos tulnyomó része kovács (3450), lakatos (461), bádogos (371). A 2464 fa- és csontiparos közül csaknem 2000 asztalos, 350 hordógyáros, 109 esztergályos. A kocsigyártók száma kétezer,

az órásoké 167. Téglagyártó van 214 s valamivel több fazekas, bőrgyártó 300, szijgyártó ugyanannyi, len-, kenderkikészítő s kötélgyáros 248, lenkenderszövő 150, kékfestő 200, kárpitos 100, gyapjuiparos 66, harisnyakötő 53, szabó 2000, szűcs 936, kalapos 188, csizmadia és cipész 2722, borbély 2282, könyvkötő 50, malomiparos 1653, sütő 610, cukrász, cukorkakészítő 300, mézeskalácsos 146, hentes 1365, mészáros 900, szikvizgyártó 200, olajgyártó 200, építész 85, kőműves 1536, ács 1113, szobafestő 237, kéményseprő 135, fényképész 81, vendéglős, szállodás, korcsmáros 3544, és kávé 145.

Az összes délmagyarországi kereskedők száma 12.433, a közlekedési csoportba tartozóké 1904.

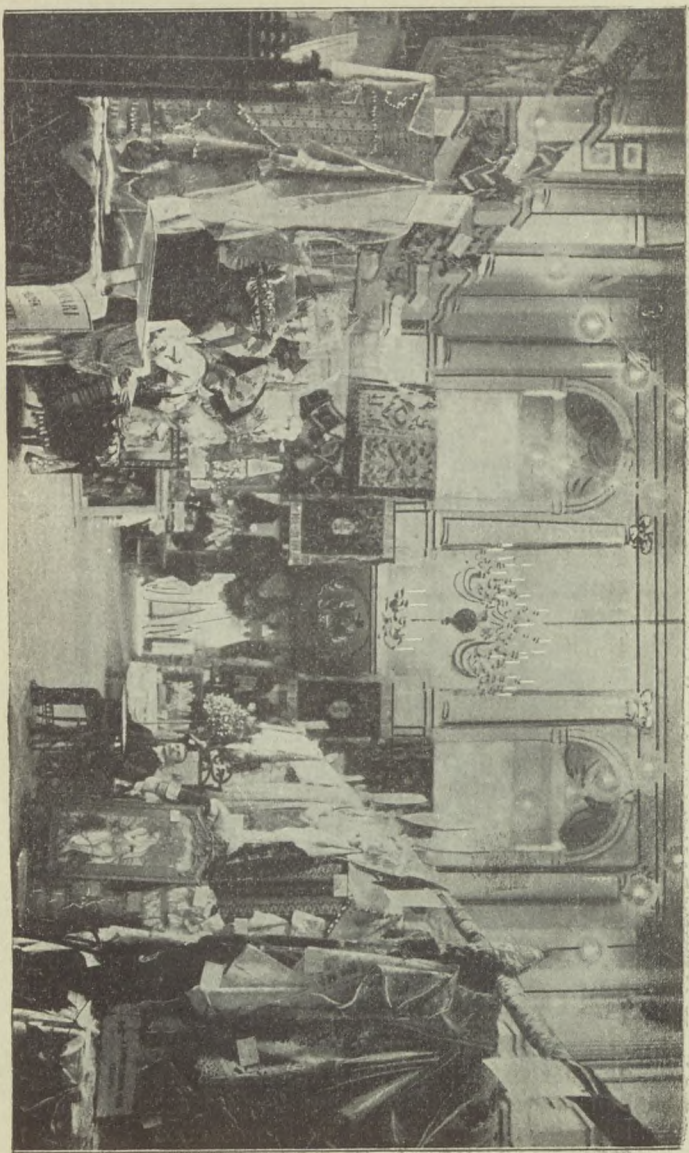

Városi nyúgdijalap bérpalotája Temesvár-Józsefvárosban.

Háziipar.

A háziipar egyes ágai a délvidéken igen magas fokon állanak s annyira el vannak terjedve, hogy a téli munkahiány idejében a földmives lakosság jelentékeny részét tisztességes mellékkeresethez juttatják. Különösen a szerb és oláh nép foglalkozik előszeretettel a háziiparral. A Krassó-Szörény megyei oláhság s kisebb mérvben a németiség a fafaragást, szerszámkészítést s újabban a kosárfonást űzi, a női lakosság pedig mindhárom megyében a szövés, fonás, himzés és szőnyeg készítés terén tűnik ki. A szerb, oláh és bolgár nő nemcsak maga készíti az egész család ruházatát, de népiparának sajátos motivumu, gazdag színpompájú productumaiból az ország távolibb vidékeire s külföldre is egyre nagyobb mennyiség kerül. A délvidék háziiparának felvirágzása részben annak köszönhető, hogy az intelligencia köréből egyes vidékeken vezetők akadtak, kik a népies motívumok felhasználásával a vásárló nagyközönség izlésének megfelelő mintákat terveztek s a készítmények tömeges értékesítéséről gondoskodtak.

A szőnyegszövés főként Torontál megyében áll magas fokon s a törökbecsei, németeleméri s a nagybecskereki nagyobb telepek készítményei az u. n. „torontáli szőnyegek” nemcsak hazánkban, de Ausztriában, Német-, Francia- és Angolországban is keresettek. Mintegy 4—500 szerb nő foglalkozik e telepeken s a szomszédos falvakban szőnyeg készítéssel. Himzőmunkákkal a Zsebely,

— Az 1907-iki temesvári orsz. háziipari kiállítás egyik terme a városi vigadóban.

Temesvár és Nagytopolovecz vidéki telepek oláh munkásnői, mintegy 4—500-an foglalkoznak nagyobb mérvben. Itt is egyes vállalkozók részére s azok vezetése mellett dolgoznak s az innen kikerülő himzett ruhák, zubbonyok, ágyneműek, függönyök, zsebkendők az ország határain kívül is kelendők. Az u. n. „szerb csipke“ főtelepe Nagyikinda, a legszebb bolgár kivarrott kötények a Temes megyei Brestye s Vinga községből kerülnek ki, a hertelendyfalvi csángók pedig erős, csinos szötteseikről híresek. A kosárfonás különösen Szépfalu községben virágzik, hol évenként sok ezer korona hasznot hajt. A faipar fő helye pedig a Krassó-Szörény megyei Weidenthal nevű községben van.

Az állam újabb időben egyik-másik háziipari telepet jelentékeny támogatásban részesíti, de még mindig csak a kezdetnél van az a mozgalom, mely arra van hivatva, hogy délmagyarország sokoldalú s mély gyökerekkel bíró háziiparát a lakosság jelentékeny részének biztos keresetforrásává tegye. Az 1907. évi temesvári országos háziipari kiállítás csak rövid időre tárta fel azt a mérhetetlen kincset, mely a délvidéki népek szín- és formaérzékében s a háziiparra való hajlamában rejlik, de a nép izlésének fejlesztése, munkásságának irányítása, s háziiparosainknak értékesítő szövetkezetekben való tömörítése még mindig a jövő nagy feladatai közé tartozik.

Bányászat, kohászat.

A gazdag ércztartalmu krassó - szörényi hegyek között már a rómaiak idejében is voltak művelés alatt álló bányák, sziklák között nyitott tárnák, melyeknek maradványai Ujmoldovánál, Oraviczán, Eibenthalon, Tinkován és Szászkabányánál napjainkban is láthatók. Később, a magyar királyok alatt, e tárnákat külföldről betelepített német bányász családok művelték, de a török pusztítások idejében, a XVI—XVII. században, az egykor virágzó vas-, réz- és ólombányászat szintén aláhanyatlott.

A délvidék visszafoglalása után gróf Merczy kormányzó a bánsági hegyvidék bányászatának fellendítése érdekében is nagy buzgóságot fejtett ki s több vas-, réz- és ólomkohót állíttatva, az elhanyagolt tárnákat művelés alá vette. De a kormány a kezelése alatt álló bányákra állandóan reáfizetett, miért is azokat 1734-ben magán vállalkozóknak adta el. A moldovai, szászkai, csiklovai, oraviczai, dognácskai, bogsáni és resiczai bányák eként magánosok kezébe kerültek, kik azokat külön-külön művelték, de közös érdekeik megvédése céljából községenként „bánya-társulatok”-ban egyesültek s az egész bányakerület egy „általános bánsági bányatársulatot” alkotott. Közigazgatásilag az egész bányavidék az oraviczai, dognácskai, szászkai és moldovai bányahivatalok alá volt rendelve, ezek felett állott az oraviczai bányanagy s a temesvári bányabizottság. Az állam teljesen díjtalanul adta át a tárnákat a magánosoknak.

csupán a termelt réz $7\frac{1}{2}\%$ -át, mint bányavámost és azt kötötte ki, hogy az összes rezet tartoztak a forgalmi értéknél valamivel olcsóbb áron, az állam részére eladni. Ez intézkedés következtében a magánosok által termelt rézmennyiség rövid idő alatt évi 5000 mázsára emelkedett s e révén a vidék lakossága jóléthez, az állam pedig a réz árkülönbségén évenként 60.000 ezüst forint haszonhoz jutott. Eleinte csak a vas- és rézbányászat karoltatott fel, 1790-ben azonban egy stájerlaki szénégető „fekete köre” bukkanva, nemsokára hozzá kezdtek a stájerlak-aninai medencze kőszéntelepeinek kiaknázásához is.

Amint a könnyen hozzáférhető gazdagabb érczerek kimerültek, a bányászat jövedelmezősége is csökkenni kezdett. Emiatt az 1800-as évek elején egyre sűrűbben érkeztek a krassó-szörényi magánbányatársulatoktól a császári kormányhoz panaszok, melyek arról szóltak, hogy a réznek kedvezményes áron való átengedése mellett a bányauzemekre reá kell fizetniök. I. Ferencz király a panaszok és az állapotok megvizsgálására 1802-ben bizottságot küldött ki, mely aztán mérlegelve a helyzetet, az itteni társulatokkal szerződést kötött. A Reichenstein-féle szerződés feltételeinek megállapításánál a kincstár arra az álláspontra helyezkedett, hogy a bányauzemek fenntartása állami érdek, s ha a költségek a bányák összes jövedelmét fel is emésztik, a kitermelt ércznek értéke ez esetben is jelentősen gyarapítja a nemzetvagyon s a nép e révén munkához jut. Ennélfogva a bányatársulatok részére szerződésileg bizonyos kedvezményeket s a kitermelés alatt álló érczre adandó kamatnélküli előlegeket biztosított, s mert ezen előlegezések a bányauzemek állami ellenőrzését tették szükségessé, ennélfogva e bányák a királyi bányahivatalok vezetése alá rendeltettek.

E rendszer azonban nem vált be s az ellenőrzést gyakorló állami bányahivatalnokok vissza-

élései s a kezelés nehézségei miatt a magántársulatok s a hatóságok között mindegyre surlódások támadtak. Amikor a kincstár 1846-ban Resiczán, Steierdorfon és Oraviczán maga is hatalmas bányaműveket létesített, az ezeket kezelő s a magántársulatok bányáit ellenőrző királyi hivatalok s a magánbányák tulajdonosai között az érdekellentétek, surlódások még jobban kiélesedtek. A bányagazgatóság végül is azt a javaslatot tette a kormánynak, hogy az állam az érczbányákat váltsa meg a magántársulatoktól és saját költségén maga műveltesse. Ez 1851-ben meg is történt, de a korábban haszonnal dolgozó bányák az állami kezelés alatt jelentékeny veszteséget okoztak a kincstárnak. Az állam végül is úgy oldotta meg a kérdést, hogy a tulajdonába került összes ércz- és szénbányákat s azok nagyszerű berendezéseit, építményeit, kohóit, továbbá a Krassó és Szörény-megyében fekvő 156.604 hold erdőt és 56.861 hold földesuri földet 1855-ben 22 millió koronáért eladta a szab. osztrák-magyar államvasutttársaságnak (egykori neve Francia-osztrák v. társ.) mely azokat mai napig is bírja és műveli.

Az oraviczai bányakapitányság alá tartozó délvidéken 1906-ban a magán zárkutatmányok száma 5021-et tett ki s ez 115 magánkutató között oszlott meg. A magánkutatók részére arany-, ezüst- és réz kiaknázására adományozott vájnatelkek nagysága 495 hektárt, vasérczre 1.550 hektárt, kőszénre 7.356 hektárt, egyéb ásványok kiaknázására 947 hektárt tett ki, míg a kincstár a kőszén bányászatra 77 hektárnyi vájnatelket kapott. Az összes magánbányákban 1906-ban 6.138 férfi, 230 nő és 1.021 gyermek, összesen tehát 7.389 munkás nyert alkalmazást és pedig a férfiak átlagos 160—330 fillér, a nők 80—140, a gyermekek 80—160 fillér napi bér mellett.

Az üzemben levő délmagyarországi bányák tulnyomó részben a szab. osztrák magyar állam-

vasúttársaság tulajdonában vannak. A társaság jelenleg Vakó Dognácska vidékén a Vatopege és az Erzsébet csúcs közötti ca. 9 kilométer hosszúságú területen újí a vasércbányászatot. A vasérc itt tömzsőkben és telepekben, trachit- és csillámpala rétegek közé ágyazva fordul elő s fekvésének mélysége szerint részben kül- részben bányafejtés útján kerül elő. A feltárásnál nagy szerepe van a villamos erőnek, melyet a Berzava folyóra épített vízmű állít elő s melynek 300 lóerejű elektromos árama 25 fűrógépet hajt. A villamos erő által hajtott osztályozó telep és zúzómű nemrégiben készült el Vaskón. A bányafejtésnél nyert érczet fékagnak emelik ki a tárnákból s iparvasút viszi Resiczára, vagy Német-Bogsánon keresztül az államvasútak szállítják a másik feldolgozó helyre: Aninára. Az évi vasérctermelés ca. 200.000 tonna. A nyersvas előállításánál használt magánérczet Delinyesten termeli a vállalat s jórészen külfejtéssel. Évi termelés ca. 10.000 tonna. A Dognácskai hegyvidék déli részén kénkovand telepek, Csiklova vidékén pedig rézércbányák műveltetnek. A krassó-szörényi hegyvidék gazdag kőszénrétegeit a társaság ezidő szerint Resicza és Anina vidékén tárja fel. A resiczavidéki medenczében kristályos pala kőzeten s dyas vöröshomokkővel borítva fekszenek a széntelepek 0.9—3 méter vastagságú rétegekben. Kölnik, Klokodics, Nermet, Szekul és Domán községek határán műveltetnek a tárnák, melyek közül a két utóbbi helyen 500 méteres szállító akna emeli fel a kifejtett kőszén. E vidék évi széntermelése 100—120 ezer tonna. Az aninai szénbányák még régebb idő óta állanak művelés alatt. Itt 4—500 méter mélységben fekszenek a tárnák, melyek közül jelenleg Kűbek, Gusztáv, Thinfeld II, Ronna, Frigyes és Kolowrat vannak üzemben. A rétegek vastagsága 1.5—6 méter között váltakozik. A kitermelt szén a fejtőhelyen, részben pedig a Thinfeld és Ronna aknák nagyobb-

szabásu separáló telepein kerül osztályozás alá. Az Anina vidéki Lyas szén fő előnye, hogy kokszolható. A 300 ezer tonna évi széntermés nagy részét a vállalat kohói használják el, a fennmaradó mennyiség eladásra kerül. A szekuli carbon- és az aninai lyas-szén kokszolására Resiczán 60, Aninán 84 kokszkemence szolgál, továbbá mindkét helyen szénmosó s a mellékterményeket feldolgozó telep működik. Resiczán évenként 30 ezer, Aninán 80 ezer tonna kokszot termelnek. A dognácskai bányákból Resiczára szállított vasérczet egy faszén- és két kokszolvasztó dolgozza fel, melyek évenként 100 ezer tonna vasérczet állítanak elő. Aninán két olvasztó évi 30—35 ezer tonna nyersvasat termel. A resiczai olvasztók hevítésére 4 Withwell és 4 Cowper, Aninán pedig 6 Withwell készülék szolgál. A hajtó erő nagy részét villamos erő szolgáltatja. Így Resiczán a Berzava folyó turbinái ca. 10—12 ezer lóerjű áramot fejlesztenek. A resiczai kohók szürke bessemer, feles és fehér martin nyersvasat, az aninaiak szürke öntődei és fehér kavaró nyersvasat állítanak elő, melynek egy részét a resiczai bessemer-, martin- és tégelykohó s az aninai kavarómű finomítják meg. A bessemer mű évenként 20—25 ezer tonna sínnek való aczelt termel, a martinmű nyersvas tuskókat állít elő, melyek az öntés utáni meleg állapotban kerülnek a hengerlőműbe. A tégelykohó évi 800—1000 tonna, kerékabroncs, páncéllemez stb. készítésére való tégelyaczelt termel. Az aninai kavaróműnél 8 kavarókemence dolgozik két bocskalapáccsal és egy nyers sínsorral. A resiczai aczelöntődében az éjjel-nappal működésben levő három martinkemence évenként ca. 6000 tonna aczelöntvényt állít elő. Ezzel kapcsolatosan vasöntőde is működik egy kúpolókemencével s évi 3000 tonna termeléssel. Az eladásra kerülő vasöntvények fő gyártóhelye azonban Anina, hol három kúpolókemence, egy

lángpest s egy elektromos darukkal ellátott öntőműhely dolgozik évi 12—15 ezer tonna eredménnyel. Ezen öntőde működése a legfinomabb diszöntvénytől kezdve a legnehezebb gépöntésig, a vasöntészet majdnem minden ágára kiterjed s egy emaillozó műhelylyel van kapcsolatban. Az aninai hengerlőművek nagyobbrészt nyerssint, a resiczaiak folytatást és aczélt állítanak elő és pedig évenként ca. 80—100 ezer tonnányit, melynek 25%-a vasúti sín. Az aninai kavaró és hengerlő művek egyébként közelebbről Resiczára telepítettnek át.

A mechanikai üzemek évi termése kovácsolt árukban, vasúti kerekben, hid- és vasszerkezetekben, aczéöntvényekben, lövedékekben és gépekben ca. 15—20 ezer tonna. Az egyes osztályok közül Resiczán működik a kovácműhely, a gépgyár, a lövedékgyár és a hidgyár, Aninán a szeg- és csavargyár, végül Román-Bogsánban a mezőgazdasági gépgyár, melyek a szakba vágó legtekintélyesebb gyártmányokat állítják elő. Az osztrák magyar államvasúttársaság bánya-, kohó és mechanikai üzemeinek termékei általában minden téren annyira kiválnak s oly jó hírnévnek örvendenek, hogy gyártányaik a Monarchia határain túl, Angol-, Olasz- és Oroszországban is igen keresettek.

A Krassó-Szörény megyei bánya és kohó művek közül említésre méltók még a Nadrági vasipar társaság nadrági bányái és a Kaláni bánya- és kohó részvénytársaság ruszkbányái, ruszkcizai és nándorhegyi üzemei.

Ruszkiczán fehérmárványbánya és csiszológyár is van (Bibel János czég tulajdona), melynek termékei külföldön is keresettek s a carrarai márvánnyal versenyeznek. Ugyanezen czégnek Oraviczán nagyobb arányu kőbányái is vannak.

Közlekedés.

A Duna-Tisza-Maros közötti vidéknek, kedvező fekvésénél fogva, már az ókor történelmében jelentékeny szerep jutott. Különös jelentőségre a római uralom idejében emelkedett, mikor a birodalom és annak északi tartományai között összekötő kapcsul szolgált. A rómaiak igen nagy gondot fordítottak e meghódított vidékre, melyen coloniákat alapítottak s azokat kitünően épített, jó karban tartott műutakkal kapcsolták egymáshoz és a birodalomhoz. E téglából és kőből épített utak a római uralom megszűnése után még hosszú ideig fennállottak, sőt maradványaikban itt-ott ma is láthatók, így többek között a Duna mellett, a Kazán szorosba vágott sziklaút is. A római világ emlékei közé tartozik továbbá az a romjaiban is nagyszerű kőhid, melyet Traján császár a mai Turn-Severin táján a Dunán keresztül emeltetett.

Az Árpádház kihalása után, a vegyes házbeli királyok alatt a Délvidék újra nagy jelentőségre emelkedett. Az egyre fenyegetőbbben előrenyomuló törökség ellen vezetett királyi seregek többnyire erre felé vették útjokat, a temesi grófok már ezért is különös gondot fordítottak a főbb utak fenntartására. A török uralom alatt azonban ezen utak is elpusztultak s a kiöntött folyók mocsarai helyüket is felismerhetlenné tették, úgyhogy a szomszédos községekbe is csak életveszélyek között, ingoványokon keresztül lehetett átmenni.

Az országrész visszafoglalása után a tartományi kormányzóság a közlekedési viszonyok javítása érdekében is sokat tett s a mocsarak kiszáritása, a vadvizek lecsapolása által a bajokon részben segített is. De az utak építése kő hiányában nagy nehézségekbe ütközött s az országutak legtöbb esetben a két oldalon kiásott árok földjével töltettek fel, ami miatt nyáron porfelhőben, esős időben sártengerben jártak a kocsik. II. József császár még 1768-iki bánsági utazása után is azt írja az itteni utakról, hogy azokat maga a természet alkotta. A határőrvidéki utak némileg kivételt képeztek, amennyiben a katonai parancsnokok a határőrök ingyen munkaerejét s a közelben található kőanyagot az utak jó karban tartására fordíthatták.

A XVIII. században s a mult század első felében, míg a vasutak kiépültek, a közlekedés a Dunán és Tiszán hajókon, a szárazföldön pedig különféle társaskocsikon történt. A nagyurak saját fogatukon jártak, s ki ilyennel nem birt, de kényelmesen akart utazni, postakocsira ült. Ennek segélyével 4—5 nap alatt Budapestről Temesvárra lehetett jutni, de utközben mindegyre lovakat kellett váltani, miért az utazás 30—40 forintba is belekerült. A fontosabb utvonalakon havonként 1—2-szer gyorskocsik is közlekedtek, melyek váltott lovakkal éjjel-nappal uton voltak. A társaskocsikon 7—8 ember foglalt helyet s ezen már több ideig tartott az utazás. Legolcsóbb jármű volt a cambiatur, vagyis a hivatalos előfogat, a melyen való utazásra a hatóságtól kellett utalványt kérni.

A mult század harminczas negyvenes éveiben kulturális és gazdasági téren mutatkozó hatalmas fellendülés a Délvidék közlekedési viszonyaira is előnyös hatást gyakorolt. A gróf Széchényi István kezdeményezésére szabályozás alá vett Duna, Tisza s a megelőző évszázadban kiépített Bega csatorna,

valamint az ujabban épített, avagy megfelelő gondozásba vett országutak és megyei közutak a vízen és a szárazon való közlekedést, személy és teher szállítást egyaránt jelentékenyen megkönnyítették.

De forgalmi viszonyaink gyors fellendülése és gyökeres átalakulása csak a vasúti hálózat kiépülése után következett be. Délmagyarország első vasúti vonalát 1846—47-ben kezdte az állam Oraviczától Rakasdián, Jaszenován és Fehértemplomon keresztül Báziásig kiépíttetni oly czélból, hogy azon az aninai és steierdorfi bányák kőszénét Báziásra, a dunai hajók rakodó helyére lehessen szállítani. Az építkezés, melyet az 1848—49-iki szabadságharcz félbeszakított, 1850-ben újra megkezdett s 1854-ben nyert befejezést. Az osztrák-magyar államvasút társaság a Krassószörényi bányákat, uradalmakat s az Oraviczától Báziásig terjedő vasútvonalat az államtól 1855-ben megvásárolva, hozzá kezdett a többi vasútvonalak kiépítéséhez. 1857-ben nyitotta meg a Szeged-Temesvári vonalat, mely a Délvidéket Budapesttel és Béccsel kapcsolta össze. Temesvár ekként rövid ideig végállomásul szolgált, de már 1858-ban kiépült a Temesvár-Jaszenovai vonal s ez a már fennálló Jaszenova-Báziási vonalszakaszba kapcsolódva Temesvárt a Dunaparttal kötötte össze. Ugyancsak az osztrák-magyar államvasúttársaság készítette 1863-ban az Oraviczától Anináig terjedő hegyi pályát, mely a 4½ mérföldnyi út sziklák közé vágott alagúton keresztül, számos kanyarulaton át, 1080 lábnyi emelkedéssel teszi meg.

1871-ben a Temesvár-Aradi vonal épült ki, 1876-ban a Temesvár-Karánsebesi s 1878-ban a Karánsebes-Orsovai. A romániai vasútakhoz csatlakozó Orsovai vonal jelentőségét növelte az a körülmény, hogy a báziási vonalnak a szerb oldalon folytatása nem építtetett s így az orsovai vonal szolgált a kelet és nyugat összekötő kapcsául. E vonalakat, az Arad-Temesvár kivételével, (mely egy

más magántársulaté volt) az osztrák-magyar államvasúttársaság építtette.

Baross Gábor, a vaskezü kereskedelmi miniszter céltudatos, erélyes vasúti politikájának köszönhető a Budapest-Szeged, Temesvár-Orsovai, Temesvár-Aradi s a Temesvár-Báziási vonal államosítása (1891-ben,) valamint a zónatarifa életbe léptetése folytán a személyforgalom rohamos emelkedése. Politikájának további következménye volt az is, hogy a helyi érdekű vasútak hálózata rövid idő alatt kiépült. Ezek közül 1883-ban nyílt meg a nagykikinda-nagybecskereki, 1889-ben a nagybecskerek-verseczi, 1895-ben a Temesvár-Nagyszentmiklós, 1896-ban a Temesvár-Buziási, 1897-ben a Temesvár-Lippai s a Temesvár-Módosi vasútvonal s gyors egymásutánban követték őket a többi helyi érdekű vasútak, melyek ma már Temes- és Torontál megyéket sűrűen hálózják be.

A délmagyarországi vasútvonalak közül a M. Á. V. tulajdonában vannak a szeged-orsovai (307 km.), a temesvár-aradi (58 km.), a temesvár-báziási (120 km.), jaszenova-aninai (70 km.), vojtek-németbogsáni (47 km.) és valkány-varjasi (50 km.) vonalak. Az államvasútak kezelése alatt állanak az alábbi helyi érdekű vasútak:

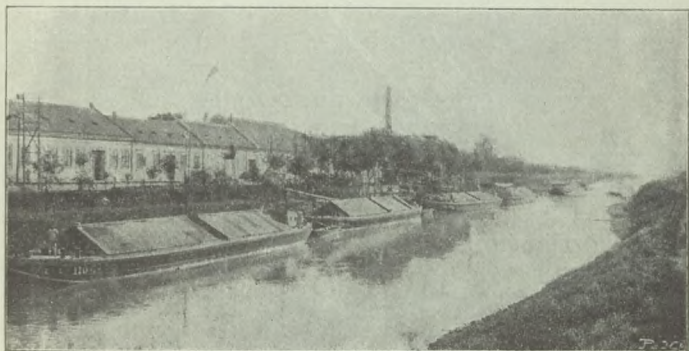
(Hódmezővásárhely) Apátfalva-nagyszentmiklói vonalrész	18 km.
Magyar délkeleti vasút	188 „
Pancsova-petrovoszellői	34 „
Szeged-nagykikinda-nagybecskereki	140 „
Temesvár-buziási	31 „
„ -lippa-radnai	64 „
„ -módosi	52 „
„ -nagyszentmiklói	63 „
Torontáli	347 „
Versecz-kubini	78 „
Zsebely-csákova-bócai	48 „
Zsebely-lieblingi	9 „
Osszesen	<u>1072 km</u>

vagyis a Máv. kezelése alatt levő összes helyérdekű vasutak $\frac{1}{2}$ része. A magánvasutak közül csak az osztrák-magyar államvasúttársaság tulajdonában levő németbogsán-resiczabányai 21 km. hosszú keskenyvágányu vasút áll saját kezelés alatt. Gőzüzemű, keskenyvágányu iparvasutak a gavosdia-nadrági, nándorhegy-ohabai, Zséna-Zgribesti, valisorai és marzsinaí stb.

Építés alatt állanak s közelebbről megnyílnak a temesvár-varjasi, karánsebes-hátszegi, nagykikinda-aradi, oravicza-zsidovini h. é. vasutvonalak, továbbá a resicza-németbogsáni vonalnak rendes nyomtávu állami vasutvonalná való átalakítása munkában van. Délmagyarország vasuti hálózata a közel jövőben még jelentékenyebb mérvben ki fog bővülni, ha ama helyiérdekű vasutak is megépülnek, melyek részére az előmunkálati engedélyek már kiadattak, vagy a melyek tárgyában a közigazgatási bejárást már megtartották. Ilyenek a nagybecskerek-titeli, fehértemplom-szászabányai, fehértemplom-bozovics-jablaniczai, bogáros-zsombolyai, fehértemplom-kákovai, varjas-vinga-német-szentpéteri, niczkyfalva-nagyzorlenczi, nagykikindapészkai, nagykikinda-nagyteremia-nyerői, zsombolya-lovrini, gyertyámos-nagyjécsai, pancsova-titeli, antalfalva-perlaszi, perlasz-torontálvásárhelyi, pancsova-temeskubini vonalak.

A vízi utak közül legkorábbi a Bega csatorna, melynek Facsettől Temesváron át Nagybecskerekig terjedő vonalát gróf Merczy tábornok, tartományi kormányzó 1728-ban kezdte építtetni. A csatorna részére a Bega folyótól délre új medret ástak, Klektől kezdve azonban a régi medret használták fel. 1768-ban Kostély községnél egy zsilip és tápcsatorna építtetett oly célból, hogy alacsony vizállás idejében a Temes folyó vizét a Bega csatornába lehessen szorítani, Topolovecnél pedig árapasztó csatorna létesült avégből, hogy azon a csatorna felesleges vize a Temes folyóba vezethető

legyen. Az ekként kiépített csatorna Temesvár alatti vonala, a nyári vízhiány idejét leszámítva, állandóan hajózhatóvá vált, a Temesvár feletti szakaszát azonban csak fausztatásra lehetett használni. Ez az állapot 1907-ig tartott, amikor a magyar kormány által Titelnél és Écskánál nagy költséggel emelt két kamara zsilip elkészült s e duzzasztó művek segélyével a csatorna Nagybecskerek alatti szakasza alacsony vízállás idején is hajózhatóvá tétetett. A közel jövő feladata, hogy a kormány által már elkészített tervek alapján Klek, Szerb-itebe, Ujvár és Románszentmihály községek mellett

Begapart Temesváron.

is felépíttessenek a kamara zsilipek, melyek a csatornát egészen Temesvárig s e város által tervezett vízművek segélyével ezen fölül is állandóan hajózhatóvá fogják tenni. A Bega csatornán jelenleg a gőzhajók Nagybecskerekig alacsony vízállás mellett is, Nagybecskereken fölül Temesvárig csak magas vízálláskor járhatnak, Temesváron fölül a csatorna még nem hajózható s csak fausztatásra szolgál. A csatornának Temesvártól a Tiszáig terjedő hajózható része 115 kméter. Fenntartása az államnak

évenként 100 ezer koronába kerül. A Bega csatornán 1906-ban feladatott 2·2 millió mm., leadatott 642 ezer mm. gabona és liszt, s feladatott 592 ezer, leadatott 404 ezer mm. egyéb szállítmány. A forgalomnak több, mint fele a nagybecskereki kikötőre esett, de jelentékeny volt a temesvári kikötő forgalma is.

Délmagyarország további nagyfontosságú víziutjai a Maros, Tisza és Duna, melyek közül az első tutajozásra, a két utóbbi hajózásra szolgál s az országrész személy- és főként teherforgalmának jelentékeny része e víziutakon bonyolítatik le. Különösen az utóbbi időben, a Tisza és Duna szabályozása s a hajózási akadályok elhárítása óta nagyobb arányokban emelkedett vízi utaink forgalma, miért is indokoltnak tartjuk, hogy e szabályozási munkálatokról röviden megemlékezzünk.

A Tisza folyónak hatalmas kanyarulatai és mocsaras kiöntései miatt elszélesült medre a múlt század közepén alacsonyabb, avagy rendes vízállás mellett csak tutajokkal és dereglyékkel volt megközelíthető, de a nagyszámu kanyarulatok és örvények az útat ezek részére is hosszúvá és veszedelmessé tették. A Duna délmagyarországi vonalának egyes szakaszai ugyan a legrégibb időktől kezdve hajózhatók voltak, de e nagyfontosságú víziutunkat nagyobb távolságokban, főként a balkáni államokkal való forgalmunk lebonyolításánál csak a magas vízállású időszakokban használhatták s akkor is ezer veszély fenyegette a hajókat a Vaskapu sziklazátonyai, a Kazán szoros sellői s a Greben vízbenyuló sziklái között.

A Tisza szabályozása érdekében már a XVIII-ik században tétettek lépések, de a kérdés komolyabb jelleget csak akkor öltött, mikor a helytartótanács intézkedésére az 1833-tól 1844-ig terjedő idő alatt elkészítették a folyó szabályozására vonatkozó terveket. Mikor Széchenyi 1845-ben a helytartótanács közlekedési osztályának főnöke lett,

teljes buzgósággal fogott hozzá a terv keresztülviteléhez, s intézkedésére Vásárhelyi Pál mérnök még ugyanazon évben hozzákezdett a munkálatokhoz. Következő évben megalapította Széchényi a Tiszavölgyi társulatot, mely aztán a tiszavidéki ármentesítő társulatok központi vezetőjévé vált. Vásárhelyinek nemsokára bekövetkezett halála csak hátráltatta, de meg nem akadályozta a szabályozási munkálatokat, melyek 1849-ig szakadatlanul folytak s ezen időig 1,370.000 koronát emésztettek fel. Az elnyomatás korszaka alatt szünetelő munkát 1867-ben az e célra kirendelt Tiszaszabályozási kormánybiztosság folytatta egészen 1875-ig, mikor a közlekedésügyi minisztérium vette kezébe a szabályozás ügyét. Az 1879-iki szegedi árviz után az állam most már teljes erővel látott hozzá a munkához s a Tisza és mellékfolyóinak szabályozásáról 1884-ben alkotott törvény alapján végre keresztülvitettek azok a szabályozási munkálatok, melyek folyamán a Tiszának Szegedtől Titelig terjedő vonala 11 átvágással rövidítettet meg s a töltések és gátak által szűkebb mederbe szorított folyó nagyobb gőzhajók részére is hajózhatóvá vált.

A Duna folyó első szabályozási tervei gróf Széchényi István kezdeményezésére készültek el. Mikor ugyanis a négy férfit 1830-ban először utazta be az Alduna vidékét, utjáról visszatérve Vásárhelyi Pál mérnököt megbízta az Alduna szabályozási tervének elkészítésével. Maga pedig másfél évtizeden keresztül agitált s igyekezett a közfigyelmet a kérdés felé terelni, de hasztalanul. Fáradozásának eredménye csak az a nagyszerű út volt, melyet a Duna partján, helyenkint sziklák repesztése által építtetett. Az ötvenes években két mérnök újból terveket készített a Duna szabályozásáról, 1871-ben pedig a Dunagőzhajozási társaság megbízásából Mac Alpin amerikai mérnök dolgozott azon, de Széchényi és Vásárhelyi nagyszabású

tervét félszáz év múlva Baross Gábor, a vaskezü kereskedelemügyi miniszter hajtotta végre. A miniszter 1883-ban Wallandt Ernő középítkezési felügyelőt bízta meg a vaskapuszabályozási tervek részletes kidolgozásával s később a munkálatok felügyeletével. Az állam a Magyarország, Szerbia és Románia határait érintő Alduna szabályozásának végrehajtásánál az 1878-iki berlini kongresszus határozatainak értelmében járt el. Ugyane kongresszus mondta ki, hogy bár a Duna nemzetközi folyó s így azon a szabad hajózás meg nem akadályozható, mégis Magyarországnak joga van arra, hogy a Vaskapun át haladó hajók után, a szabályozási költségek részbeni fedezése végett vámost szedhessen.

A szabályozási munkálatok tizenhárom évnél hosszabb ideig tartottak s a magyar államnak 20 milliónál többbe kerültek. A hajózást akadályozó, vagy lehetetlenné tevő zuhatagok, sziklazátonyok, a mederbe nyúló sziklaormok eltávolítása céljából a fenéken s a parton robbantások, repesztések eszközöltettek s a kotrógépek segélyével is mélyített folyómeder szorítókat által keskenyebbé és mélyebbé tétetett. Különösen nagyszabású munkálatokat hajtottak végre a Sztenka zuhatagnál, a Kozla és Dojke sziklapadnál, az Izlas-Tachtalia és Greben csúcsnál s a vaskapu sziklazátonyainál. A szabályozási munkák egy része 1896-ra készült el s a vaskapu csatorna ugyanazon év márczius havában, a magyar, román és a szerb király jelenlétében nagy ünnepélyek között nyitattott meg, az aldunai vaskapu munkálatai azonban csak 1898-ban fejeződtek be. A vaskapu csatorna hajó forgalmát a következő számok tüntetik fel: 1906-ban a csatornán 1540 gőzhajó haladt keresztül s ezek közül 701 hajó uszálylyal. Az ezek által fizetett csatornailleték 584 ezer koronára rugott. A hajók 37%-a a Dunagőzhajózási, 30% a Magyar Folyam- és Tengerhajózási társaság tulajdona volt, 16%

esett az oláh, 15% a szerb és 2% egyéb hajókra. A csatornán felfelé szállított áruk súlya 1.656.000 mm. a lefelé szállítottaké 1.410.000 métermázsa.

A múlt századokban a Duna és Tisza folyó hajózható részein evészös, vagy lovak által vontatott hajók és bárkák jártak, melyeket lefelé rendszerint a viz sodra hajtott. Az első gőzhajó 1830-ban jelent meg a Dunán, amikor két angol hajóépítő a kormánytól az osztrák és magyar birodalom területére kizárólagossági joggal szabadalmat kapott arra, hogy új, angol rendszerű gőzhajókkal hajójáratokat létesítsen. Az általuk alapított első cs. kir. sz. Dunagőzhajózási társaság a Dunán 1830-ban indította útnak első hajóját, mely a következő évben Moldováig az Aldunára is lement. 1833-ban a hajók a Tiszán Szegedig mentek fel, másik évben pedig a vaskapun keresztül is kísérltet tettek s egészen Galaczig haladtak. Nemsokára tengeren járó gőzöst is szereztek be s 1835-ben ezen kívül 5 folyamgőzösük volt. Tíz évvel később a társulat megkezdte a teherszállító hajók építését is s csakhamar 32 gőzöse és 47 uszályhajója bonyolította le a forgalmat. Kizárólagossági jogát 1857-ben elvesztette ugyan, de hosszú ideig ugyszólván versenytárs nélkül működött a Duna és Tisza délmagyarországi szakaszán. A társaságnak 1906-ban 140 gőzhajója volt 59 ezer indicált lóerővel és 796 vasuszályhajója 400 ezer tonna befogadó képességgel. A Zimony-Belgrád-Pancsovai vonalán 230 ezer személyt szállított.

A mult század nyolczvanas éveinek végén a magyar kir. államvasutak vezetősége a vasuti hálózatnak hajójáratokkal való kiegészítése céljából két gőzöst és három uszályt kezdett jártni a Dunán s a kísérltet oly jól bevált, hogy öt év mulva már 12 gőzöst és 40 uszályt tartott üzemben. Az állam azonban e hajózási vállalatát csak ideiglenes jellegűnek tekintette s oda törekedett, hogy a folyamhajózást s annak fejlesztését egy ujonnan

alapítandó önálló, magyar hajózási vállalatra bizza. Ily körülmények között létesült az 1894. évi XXXVI. t.-cz. alapján a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársaság, melyet az állam évi 800 ezer koronával segélyez s amely az Aldunán ez idő szerint Zimony-Belgrád-Orsova-Galacz között tart fenn személy- és teherszállításra szolgáló rendes hajójáratokat, ezenkívül menetrendszerű rendes teherjáratai vannak Budapest-Zimony-Belgrád-Orsova-Galacz között. E hajójáratok részben a vidék gazdasági és forgalmi érdekeit szolgálják, részben pedig az államvasúttal közös átrakodási szolgálattal a kiviteli forgalomban jelentékeny szerepet játszanak. Ugyanis a keletre, nevezetesen a balkáni államokba s a feketetengeri, valamint a levantei kikötőkbe rendkívül mérsékelt díjtétel mellett szállítják a magyar iparczikkeket s ezáltal a hazai ipar részére újabb piacokat szereztek. A társaság, mely megalakulásakor átvette az államvasútak gőzöseit is, jelenleg 18 ezer indicált lóerővel bíró s 20 millió korona értékű hajórajfelett rendelkezik, melyből 48 hajó gőzös, 291 uszályhajó, 70 ponton és egy mentőderегlye. A társaság Komáromban és Orsován egy-egy hajóműhelyet tart fenn, melyek uszályhajók építésére és hajók javítására vannak berendezve.

Említésre méltó kisebb hajózási vállalatok még a Pancsovai Il. csavargőzös szövetkezet egy csavargőzössel, a Palánka-illoki gőzkompar-t. egy kerekés és egy csavargőzössel, Guttman Testvérek (Pancsova) egy kereksgőzössel, Aldunai m. kir. hajózási hatóság (Orsován) két csavargőzössel, Krscelics Márkó (Nagybecskerek) egy és Freund N. (u. ott) négy vasuszályhajóval.

A vasúti hálózat s a viziútak kiépülése óta a forgalom legnagyobb része azokon bonyolittatik le, de a közútak, különösen a szomszédos forgalomban ma is jelentékeny szerepet töltenek be.

miért is fenntartásukra s hálózatuk kiegészítésére a hatóságok különös gondot fordítanak.

Délmagyarország legfontosabb állami közútai a Szeged-Nagyszentmiklós-Temesvár-Lugos-Karánsebes-Orsovai, mely az egész délvidéket keleti és déli irányban keresztülszelve, évszázadokon keresztül a kelettel való kereskedelmünk legfőbb útvonalául szolgált. Az ebből Lugosnál kiágazó s Facseten, Marosilyén keresztül Nagyszebenbe vonuló állami út az Erdélylyel és a Kelettel való forgalmat közvetítette. Jelentékenyek továbbá az Orsovától Báziasig a Duna partja mellett, valamint az Aradtól Temesváron, Verseczen át Fehértemplomig s Versecztől Alibunáron át Pancsováig vonuló állami közutak.

Délmagyarország úthálózata egyébként, a fenntartó hatóságok szerint, megyénként következőleg oszlik meg.

	Krassó-Szörény m.	Temes megye	Torontál megye	Összesen
	kilométerekben			
Állami közút	333	240	128	701
Törvényhatósági közút	1.114	722	675	2.511
Községi közlekedési közút	1.033	1.038	1.328	3.399
Községi közdűlő út	2 914	2.177	1.226	6.317
Összesen . .	5,394	4.177	3.357	12.928

Temesvári első takarékpénztár palotája Temesváron.

Pénz- és hitelügy.

A pénzintézetek oly helyen is elsőrangú gazdasági tényezők, hol a fejlett gazdasági viszonyok között a termelők megfelelő saját tőkével rendelkeznek s hitel igénybevételére csak kivételesen vannak reáutalva. Annál fontosabb szerep jut ez intézetekre tőkeszegény hazánkban, hol századokon keresztül mesterségesen megbénított gazdasági életünk, az utóbbi évtizedekben elért rohamos fejlődés daczára is csak abban a kezdetleges stádiumban van, hogy egész termelési osztályok állandó jellegű tőkehiányának pótlásáról kell gondoskodnia.

A délmagyarország közgazdasági életét és fejlődését irányítólag befolyásoló pénzintézetek anyagi erejét és működését vizsgálva, bizonyos tekintetben ezeknél is észlelhetők ama beteges állapotok, melyek a megfelelő pénzintézeti törvény hiánya miatt országszerte mutatkoznak. Az intézetek

alapítása csak jelentéktelen feltételekhez lévén kötve, azok száma évről-évre aggasztóbb mértékben szaporodik s e jelenségnek csekély előnyei mellett hátrányos oldalai szemmel láthatóan mutatkoznak. A tőkék megoszlanak a fejlődésre képtelen számos törpe intézet között, melyeknek egymással való versengése és zárkózottsága miatt a túlhitelzés s ennek nyomában az intézetek károsodása gyakori. Az osztalék politikát folytató intézetek tőkéiket nem ipari vállalatokba, hanem olykor az értéket meghaladó jelzálog kölcsönökbe s parcellázási ügyletekbe fektetik, mi által a földbirtokok árát s az azok iránti vételkedvet jelentékenyen fokozzák ugyan, de nem mindig a birtokos osztály javára.

Örvendetesen constatálható azonban, hogy e jelenségek a délvidék elsőrendű és régibb intézeteinél alig mutatkoznak s ezen országos hírű, szilárd alapokon nyugvó pénzintézetek az ország-rész gyorsan fejlődő iparának és kereskedelmének biztos támaszául szolgálnak. A délmagyarországi pénzintézetek közül 1906-ban volt

	Krassó- Szűcs m.	Temes megye	Torontál megye
Részvénytársaság	32	79	88
Önálló szövetkezet	14	63	58
A központi kötelekbe tart. szövetkezet	42	90	118
Összesen	88	232	262

Mig a lakosságból 10.000 keresőre országos átlagban 5'3, addig Délmagyarországon 8'3 pénzintézet jutott.

Az 1906. évi vagyoni állapot volt ezer koronákban

	Krassó- Szörény m.	Temes megye	Torontál megye
Részvénytársaságoknál			
Részvénytőke	6 318.	12.501.	12.102.
Tartalékok	2.899.	9.707.	6.767.
Önálló szervezeteknél			
Üzletrészek	1.262.	6.782.	1.718.
Tartalékok	254.	834.	217.
Központi kötelekébe tartozó szervezeteknél			
Befizetett üzletrészek	477.	1.298.	2.562.
Tartalékok	46.	247.	289.

Ezek közül a részvénytársaságoknál volt ezer koronákban

	Krassó- Szörény m.	Temes megye	Torontál megye	Összesen
Takarékbetét	28.263.	79.728.	54.031.	162.022.
Záloglevél	32.	15.086.	4.	15.122.
Váltó	32.061.	77.807.	88.982.	198.850.
Kölcsön	1.445.	10.461.	2.709.	14 615.
Jelzálogkölcsön	14.171.	56.441.	18.597.	89.209.
Tiszta nyereség	1.134.	2.384.	1.581.	5.099.

Az összes részvénytársaságok 5 millió koronányi évi tiszta nyeresége a 31 millió korona részvénytőke 16%-os kamatozásának felel meg. A

takarékbetétek átlaga a három megye összes pénzintézeteinél 182 millió korona, melyből az ország-rész egy-egy lakosára átlag 121 korona esik.

A délvidéki megyékben fekvő ingatlanokra azonban nemcsak a helybeli, hanem a budapesti és más pénzintézetek is jelentékeny összegű jelzálogos kölcsönöket engedélyeztek, úgyhogy az összes hazai hitelintézetek jelzálogos kölcsöneinek álladéka kitett 1906-ban, ezer koronákban

	földbirtokra	házra
Krassó-Szörény megyében	22,932.	6.407.
Temes megyében	64,802.	24,686.
Torontál megyében . . .	133,050.	8,305.

Összes jelzálogkölcsön 260 millió korona. Ezen kívül több külföldi pénzintézet is jelentékeny összegeket helyezett itt el.

A délmagyarországi pénzintézetek üzleti tőkéjének legnagyobb része takarékbetétekből áll, de a fővárosi s egyéb intézetektől visszleszámitolás mellett igénybe vett hitelek is jelentékeny összeget képviselnek. Az Osztrák-Magyar bank három fiókjintézeténél a pénzintézetek s csekélyebb mérvben magánosok részére kihiteleztetett

	Mellék helyek száma	Váltókölcsön 1906. végén	Kézizálog- kölcsön
		ezer koronákban	
Nagybecskerekén	2	4,925.	18.
Pancsován	—	3,378.	35.
Temesváron	10	14,101.	1.359.
Összesen .	12	22,404.	1.412.

Az elsőrangú budapesti pénzintézetek közül a délvidéken csak a Magyar általános hitelbanknak van fiókja Temesváron s a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete ugyanott kirendeltséget tart fenn. A temesvári nagyobb pénzintézetek azonban egymásik fővárosi bankkal filiális viszonyban állanak. Az országrész legelső pénzintézete az 1845-ben alapított Temesvári első takarékpénztár r.-t., mely adómentes záloglevelek kibocsátására is jogosítva van. Temesvár általában pénzügyi téren is az országrész vezető központja lévén, itt működnek a többi elsőrendű intézetek is, így az 1869-ben alakult Temesi Agrár takarékpénztár r.-t., a Dél-magyarországi Gazdasági bank, a Délmagyarországi leszámítoló bank, a Temesvári kereskedelmi részvénytársaság stb. stb.

Állami tanítóképző Temesváron.

Törvényhatósági élet.

A törökök kiűzése után, mikor a vármegyék újra életre keltek, a délmagyarországi megyék még hosszú ideig nem nyerték vissza önkormányzati jogukat, hanem Temesi Bánság név alatt egyesítve katonai kormányzat alá kerültek. De a török önkényuralmat felváltó abszolutizmus nem tudta kiölni e vármegyék lakosságának szabadságszeretétét s az önkormányzat utáni vágyát. A kormányhatóság erőszakos németesítő törekvései a bentlakó s ujabban betelepített különböző népfajok között egyaránt ellenszenvre találtak s még a német lakosságra is terhessé vált az egyéni szabadságot kevésre becsülő katonai kormányzat, majd később a polgári hatóságok bürokratikus, hosszadalmas ügyvitele. Ez okok következtében a lakosság minden rétegében örömmel fogadták Mária Terézia királynő intézkedését, melylyel 1779-ben, a magyar országgyűlés többszöri sürgetésére Temes, Torontál és Krassó megyék önkormányzati jogát s a megyei rendszert visszaállította. Az új vármegyék szervezése nagy nehézségekbe ütközött ugyan, mert a megyei közigazgatáshoz szükséges nemesség a délvidekről jórészt hiányzott, de ez akadályok csakhamar megszűntek, mikor a nemesség Magyarországból és Erdélyből tömegesen költözött át a Délvidékre. Majd a törvényhozás is nemességet biztosított ama polgárok részére, kik a kincstártól a délvidéken nagyobb birtokokat vásároltak.

Temes, Torontál s az 1881-ben egyesített Krassó-Szörény megyén kívül törvényhatósági joggal birnak Pancsova, Temesvár és Versecz városok is. Temes megyének Temesvár th. várossal,

Pancsovának Versecz th. várossal közös főispánja van, míg Krassó-Szörény és Torontál megyék külön főispánok alatt állanak.

Rendezett tanácsu városok Krassó-Szörény megyében Lugos és Karánsebes, Temes megyében Fehértemplom, Torontál megyében Nagykikinda és Nagybecskerek.

Krassó-Szörény megye székhelye Lugos, közigazgatási járásainak száma 14 u. m. a bégai (székhelye Bálint), bogsáni, bozovicsi, facseti, jámi, karánsebesi, lugosi, marosi, (székhelye Birkis), moldovai, oraviczai, orsovai, resiczai, temesi (székhelye Szákul) és teregovai főszolgabírói járások. A megye területén a két rendezett tanácsu városon kívül van 24 nagyközség, 337 kisközség, 173 pusztá és telep s 89 körjegyzőség.

Temes megye székhelye Temesvár th. város, közigazgatási járásainak száma 11, u. m. a buziás-fürdői, csakovai, dettai, fehértemplomi, központi, lippai, temeskubini, temesrékási, újaradi, verseczi és vingai főszolgabírói járások. A megye területén Temesvár és Versecz törvényhatósági jogu s Fehértemplom rendezett tanácsu városon kívül van 97 nagy-, 126 kisközség, 548 pusztá és telep s 50 körjegyzőség.

Torontál megye székhelye Nagybecskerek rendezett tanácsu város, közigazgatási járásainak száma 14, u. m. az alibunári, antalfalvai, bánlaki, csenei, módosi, nagybecskereki, nagykikindai, nagyszentmiklósi, párdányi, perjámosi, pancsovai, törökkanizsai, törökbecsei és zsombolyai főszolgabírói járások. Pancsova th. jogu városon s Nagybecskerek, Nagykikinda rendezett tanácsu városokon kívül a megye területén van 163 nagyközség, 46 kisközség, 708 pusztá, vagy telep és 18 körjegyzőség.

Torontál megye helységeinek tulnyomó része nagyközség, Krassó-Szörényben van a legtöbb

kisközség, míg Temes megye e tekintetben közép-helyen áll.

Az országgyűlési képviselő választói jogosultságot tekintve Krassó-Szörény megye 7 választó kerületében van 26.338 választó, tehát egy képviselőre 3763 szavazó esik. Temes megye 9, Temesvár és Versecz th. város 1-1 választó kerületében van 22.874 szavazó, kik közül egy képviselőre jut a megyében 2.928, Temesvár városban 4.103, Verseczen 2.421 választó. Torontál megye 13 választó kerületében 40.658 közül egy-egy képviselőre 3.128 szavazó jut. A három megye területén összesen 31 választó-kerület van.

Tüzoltó laktanya Temesvár-Belvárosban.

Hatóságok.

Bár hazánk politikai földrajzi felosztása szerint Krassó-Szörény, Temes és Torontál megyék nem tekintetnek külön országrésznek, hanem Arad és Csanád megyékkel együtt a „Tisza-Maros szögéhez” tartoznak, mégis a közös múlt és egységes rendeltetésre való tekintettel e három délmagyarországi megye a főbb hivatalok elhelyezése alkalmával számos esetben egy különálló, egységes kerületnek tekintetett. Innen van az, hogy Temes-, Torontál- és Krassó-Szörény megyék többnyire közös felsőbb hatóságok alatt állanak. Ezeknek székhelye aztán rendszerint Temesváron, a vidék gócpontján van.

A külön fejezetekben ismertetett egyházi és törvényhatóságokon, továbbá tanintézeteken kívül a Délvidéken az alábbi főbb hatóságok működnek: Törvénykezés tekintetében a temesvári kir. ítélőtábla alá tartoznak a temesvári, fehértemplomi, karánsebesi, lugosi és pancsovai kir. törvényszékek, a temesvári kir. törvényszék alá a temesvári, buziásfürdői, csákovai, lippai, temesrékási, ujaradi és vingai járásbiróságok, a fehértemplomi törvényszék alá a fehértemplomi, dettai, károlyfalvai, temeskubini, oraviczabányai, szászkabányai, verseczi járásbiróságok, a karánsebesi törvényszék alá a karánsebesi, bozovicsi, orsovai, teregovai járásbiróságok, a lugosi törvényszék alá a lugosi, németbogsáni, facseti járásbiróságok, a pancsovai törvényszék alá a pancsovai, alibunári, antalfalvai és perlaszi járásbiróságok. Ellenben a szegedi kir. ítélőtábla alá tartoznak a nagyikindai kir. törvényszék s ez alá a nagyikindai, billédi, nagy-

szentmiklósi, törökkanizsai, zsombolyai járásbíró-ságok, továbbá a nagybecskereki törvényszék s a nagybecskereki, módosi és törökbecsei kir. járásbíró-ságok. Bányabíró-ság van Fehértemplomon és Karánsebesen, sajtó- és pénzügyi bíró-ság Temesváron, sajtóbíró-ság Karánsebesen és Fehértemplomon. A Temesvári ügyvédi kamara hatásköre a temesvári, fehértemplomi, lugosi, pancsovai törvényszékek területére terjed, míg a nagybecskereki és nagyikindai kerületek a szegedi kamara alá tartoznak. A temesvári közjegyzői kamara hatásköre Krassó-Szörény, Temes és Torontál megyék egész területére terjed.

Pénzügyi hatóságok a lugosi m. kir. pénzügyigazgatóság s az alája tartozó bozovicsi, facseti, karánsebesi, lugosi, németbogsáni, oraviczai, orsovai m. kir. adóhivatalok, az orsovai, báziási s a belobreskai, ómoldovai mellékvámhivatalok, valamint a karánsebesi sóhivatal. A temesvári m. kir. pénzügyigazgatóság alatt állanak a buziási, csakovai, dettai, fehértemplomi, lippai, temeskubini, temesrékási, temesvári, újaradi, verseczi, vingai kir. adóhivatalok, a temesvári fő- és temeskubini mellékvámhivatal, a temesvári dohány és bélyegraktár, a temesvári és fehértemplomi sóhivatalok. A nagybecskereki m. kir. pénzügyigazgatóság alá tartoznak az antalfalvai, módosi, nagybecskereki, nagyikindai, pancsovai, nagyszentmiklósi, törökbecsei, törökkanizsai, zsombolyai kir. adóhivatalok, a pancsovai fővámhivatal és sóhivatal.

Kincstári ügyészség van Lugoson, Nagybecskereken és Temesváron. Közalapítványi kerületi ügyészség van Buziásfürdön, kerületi gazdasági főtiszttség Buziásfürdön, ispánság Csakován, Nagyköveresen, Zsidovinban, erdőgondnokság Köveresen és Jerszegen. Dohánybeváltó hivatalok vannak Nagybecskereken és Zsombolyán, de az aradi, csókai és szegedi beváltó hivatalok hatásköre részben a délvidékre is kiterjed. Az oraviczai

bányakapitányság Oraviczabányán székel. Az ország négy térképtára közül egy Temesváron van elhelyezve, ugyanitt működik a 4-ik számú catas-
teri felmérési felügyelőség is.

A közlekedésügyi hatóságok közül Temesváron székel a közúti kerületi felügyelőség, mely alá tartoznak Temes-, Torontál-, Arad- és Csanád megyék államépítészeti hivatalai. A torontálmegyei államépítészeti hivatal kerületi felügyelősége Szegeden van. Az aldunai m. kir. hajózási hatóság székhelye Orsova. A délvidéki megyék vasutai a szegedi üzletvezetőség alá tartoznak. Forgalmi főnökség van Temesváron és Nagybecskereken, osztálymérnökségek Temesváron, Orsován, Verseczen, Oraviczán, Nagyikindán, Lugoson, Nagybecskereken.

A temesvári postaigazgatóság alá tartoznak a Krassó-Szörény, Temes és Torontál megyei postahivatalokon felül a Bács-Bodrog megyeiek is.

A kereskedelmi és iparkamara Temesváron székel s hatásköre Temes, Torontál és Krassó-Szörény megyékre terjed. Iparfelügyelőség van mindhárom megye székhelyén, vagyis Temesváron, Nagybecskereken és Lugoson.

Az erdészeti hatóságok közül Temesváron van elhelyezve a XXXIV-ik m. kir. állami erdőhivatal, melynek hatásköre Krassó-Szörény és Temes megyékre terjed. Alája tartoznak a fehértemplomi, ujmoldovai és verseczi erdőgondnokságok, míg a nagybecskereki járási erdőgondnokság felettes erdőhivatala Ujvidéken van. A temesvári erdőfelügyelőség hatásköre Krassó-Szörény és Temes megyékre terjed, míg Torontál megye a szegedi felügyelőséghez tartozik. A lugosi erdőigazgatóság hatásköre Krassó-Szörény, Temes és Torontál megyékre terjed. Főerdőhivatal van Lippán, erdőhivatal Orsován, kincstári erdőrendezőség Lugoson, Lippán és Orsován.

A temesvári m. kir. állattenyésztési kerületi

felügyelőség hatásköre Temes, Torontál és Krassó-Szörény megyékre terjed, hasonlóképen a temesvári kerületi m. kir. kulturmérnöksége is. A m. kir. folyammérnöki hivatal szintén Temesváron van elhelyezve. Selyemtenyésztési főfelügyelőségek vannak Temesváron és Verseczen.

A cs. és kir. közös katonai hatóságok közül Temesváron székel a hetedik hadtest parancsnoksága a vezérkari főnökséggel, továbbá, a 34. sz. közös gy. hadosztály, a 67. sz. gy. dandár, a 7. sz. közös lovas dandár, a 7. sz. tüzér dandár parancsnoksága s a 61. sz. hadkiegészítő parancsnokság Temesváron van a 29. és 61. számú gyalogezred, a 7. sz. hadtest tüzérezred s a 20. sz. hadosztály tüzérezred törzshelye, a 21. számú helyőrségi kórház és egészségügyi csapat, a 4. számú gyalogsági hadapródiskola és az első folyamodásu hadbírószág, valamint a 2. sz. vonatezred osztályparancsnoksága stb. A 68. sz. gy. dandár parancsnoksága Fehértemplomon, a 29. sz. hadkiegészítő parancsnokság és a 29. gy. ezred első zászlóalja Nagybecskereken, a 43. sz. hadkiegészítő parancsnokság, továbbá a 43. sz. gy. ezred 2-ik zászlóalja Karánsebesen, a 43. sz. gy. ezred törzshelye s a 33. sz. gy. ezred 2-ik zászlóalja Fehértemplomon, a 46. sz. gy. ezred 2-ik zászlóalja Pancsován, a 12. sz. huszárezred első osztálya Nagyikindán, a 21. sz. hadosztály tüzérezred törzse Lugoson van.

A honvéd katonai hatóságok közül a 7-ik gyalogezred törzshelye Verseczen, ugyanezen ezred második zászlóalja Oraviczán, a harmadik Pancsován, a 8-ik gy. ezred törzshelye Lugoson, 4-ik zászlóalja Orsován van. Nagybecskereken állomásozik az 5-ik szegedi gy. ezred 3-ik zászlóalja.

A délmagyarországi megyék a második számú szegedi csendőrkerülethez tartoznak, melynek 4-ik szárnya Nagybecskereken (2-ik szakasz Nagyikindán), 5-ik szárnya Pancsován (2-ik szakasz Fehér-

templomon) 6-ik szárnya Temesváron, 7-ik szárnya Lugoson (3-ik szakasz Karánsebesen), 8-ik szárnya Orsován (2-ik szakasza Oraviczabányán, 3-ik szakasza Ujmoldován) állomásozik.

Határszéli rendőrkapitányság van Pancsován és Orsován. Utóbbi kapitányságnak kirendeltsége van Báziáson.

Begapart a temesvári városligetben.

Egyleti élet.

Ha az egyesületek számát, működésük irányát és eredményeit valamely vidék kulturális és társadalmi fejlettségének fokmérőjéül tekintjük, úgy Délmagyarország e téren is bátran kiállja az összehasonlítást bármely országrészünkkel. Az egyesületek számát vizsgálva, egymagában Temesvár városban 120-nál, Krassó-Szörény megyében 300-nál több, különféle egyletet találunk. Temes és Torontál megyékben pedig, különösen a német és magyar lakosság körében még élénkebb az egyesületi élet, úgyhogy a különféle gazdakörök hozzászámításával az országrész egyleteinek számát másfél ezerre tehetjük. E csaknem túltengő szaporodásnak részben az az oka, hogy a nemzetiségenkint csoportosuló lakosság olykor ugyanazon községben két-három hasonló célú egyletet alkot.

Az egyesületi élet terén is Temesvár várost illeti meg a vezérszerep, amennyiben nagyszámu egyleteinek jó része működését az egész Délvidékre kiterjeszti. Így többek között az Arany János irodalmi társaság, a Délmagyarországi történelmi és régészeti muzeum társulat, a Délmagyarországi természettudományi társulat, a Délvidéki Kárpát egyesület, az Országos középiskolai tanáregyesület Temesvár kerületi köre, a Délvidéki nemzeti szövetség, a Délvidéki tüdővész ellenes szövetség, a Temesvári magyar nyelvterjesztő egylet, a Temesvári rabsegélyző egylet, a Fehér kereszt délvidéki gyermekvédő egylet, a Délvidéki Széchényi szövetség, a Tulipán szövetség- magyar védőegyesület temesvári fiókja stb. A működésüket egész Délmagyarországra kiterjesztő egyesületek egy-kettő kivételé-

vel Temesváron székelnek. Ily kivételek a Szegedi székhelyvel 1903-ban alapított Délmagyarországi Magyar közművelődési egyesület, (D. M. K. E.) melynek az alföldi fiókokon kívül Temesváron, Dettán, Fehértemplomon, Nagykikindán, Nagyszentmiklóson, Oravicán, Resicán, Végváron, Óbessenyőn, Orsován, Pancsován, Perjámoson stb. vannak fiókjai. A délmagyarországi tanítóegyesület elnöksége Fehértemplomon székel, de konviktusa szintén Temesváron van elhelyezve. A vidéki kulturális egyletek között jelentékeny szerepet tölt be a Torontál megyei magyar közművelődési egyesület (Nagybecskerek székhelyvel), a Verseczi magyar közművelődési egyesület s a Gromon Dezső magyar nyelvtanítói egyesület, mely utóbbi a D. M. K. E. pancsovai fiók egyletévé alakult át. A sport egyletek közt legkiválóbb a Temesvári cónakázó egylet s az u. o. korcsolya egylet, továbbá a „Torontál“ korcsolyázó és hajós egylet Nagybecskereken.

A másfélezernyi egyesület jórészt azokból a falusi, vagy városi olvasó-, dal- és zene-egyletekből, tűzoltó-, jótékonysági-, temetkezési- és betegsegítő, vagy különféle szakegyletekből, casinókból áll, melyeknek működése csak szűk körre, legfenebb egy-egy község területére terjed ki. Ez egyletek többnyire önállóan, egymástól elszigetelten, sőt egymással versengve működnek. Szorosabb contactus csak a gazdasági egyletek által szervezett s azok kötelékéhez tartozó falusi gazdakörök között áll fenn. A fontosabb jelentőségű, különféle egyletek működését Temesvár és a többi városok leírása során fogjuk ismertetni, a nagyobb területen működő gazdasági egyletekről s azok falusi köreiből azonban e helyen emlékezünk meg.

Országgrészünk gazdasági és kulturális életében egyaránt nagyfontosságú szerepet tölt be a Temesváron székelő Délvidéki földművelők gazdasági egyesülete, melynek 148 falusi gazdaköre

közül 44 Temes, 60 Torontál, 7 Krassó-Szörény megyében (a többi Bácsbodrog és Arad megyében) működik. A tíz ezernél, illetve a délvidéki három megyében hétezer-nél több tagot számláló hatalmas egyesület főként a délvidéki német kisbirtokos osztály gazdasági vezetését, szakismereteinek gyarapítását tűzte feladataúl, de hazafias szellemben vezetett német nyelvű hetilapja (Der Freimütige) s a délvidéki idegen anyanyelvű tanuló ifjúság részére Szegeden fenntartott convictusa által a cultura, a hazafias szellem s a magyar nyelv terjesztése terén is nagyfontosságú hivatást tölt be. A birtokos osztály gazdasági ismereteinek fejlesztése érdekében a falusi gazdakörökben évről évre 2—300 népszerű előadást rendez, több községben háziipari-, szőlőszeti- és borászati-tanfolyamot szervez, állandóan 50—60 téli gazdasági továbbképző iskolát tart fenn, számos helyen vándorgyűlést, mezőgazdasági kiállítást, bor- vagy állat díjazást s tanulmányi kirándulásokat rendez. Az egyesület továbbá széleskörű mozgalmat fejt ki az ország-rész állatállományának javítása és szaporítása, fajállatok beszerzése, tejszövetkezetek felállítása, továbbá a kender-, czirok- és gyümölcsstermelés fejlesztése érdekében.

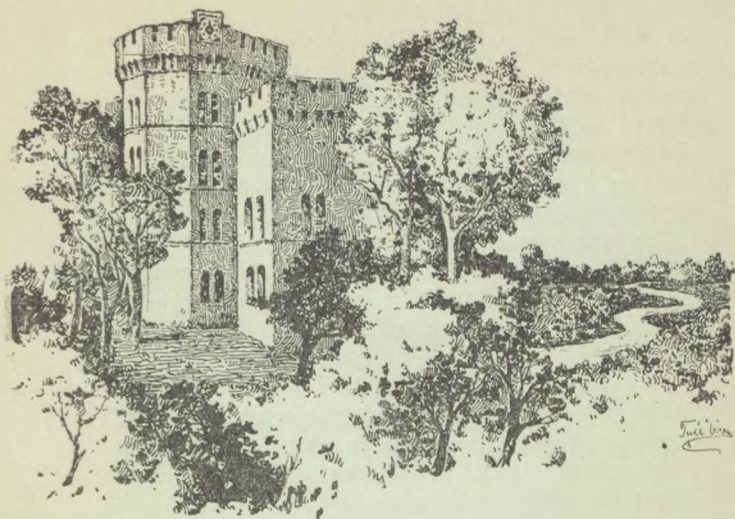
Kisebb körben, de époly nagyfontosságú tevékenységet fejtenek ki a Temes, Torontál és Krassó-Szörény megyei, továbbá a verseczi, pancsovai s más gazdasági egyesületek.

A Temesvármegyei gazdasági egyesület 642 rendes tagja jórészt a vármegye közép- és nagybirtokosai közül kerül ki, míg a 62 községben 1200 taggal működő falusi gazdakörei főként a kisbirtokos osztályt tömörítik és vezetik az egyes, céltudatos gazdasági munkásságra. Az egyesület a gazdasági ismeretek terjesztése érdekében falusi köreibben évről-évre kétszáz-nál több népies előadás tartat, az állattenyésztés fejlesztése céljából évenként 3-4 állatdíjazást, baromfi kiállí-

tást rendez, állatbiztosító- és tejszövetkezeteket szervez, állami segítséggel előmozdítja a fajállatok beszerzését és szaporítását, így a bonyhádi fajállatokból a megye területén több, mint 250 drbot helyezett el. A délvidék nagyjelentőségű lótenyésztésének fejlesztése érdekében egy középnehéz, igás és katonai célokra alkalmas félvér tájfajta kiteenyésztésére törekszik s a legelőügy törvényhozás útján való rendezése érdekében is nagyobb szabásu actiót indított. Az egyesület a Temesvár határában fekvő 32 cat. holdas mintatelepén a bánáti búza és kukoricza vetőmag nemesítésével s szőlő- és gyümölcskertészettel foglalkozik szép sikerrel. A Krassó-Szörény, valamint a Torontál vármegyei gazdasági egyesületek ugyanily irányban működnek. Utóbbi egyesület a megye aránylag csekély szarvasmarha állományának szaporítása s fajállatok elhelyezése, valamint tejszövetkezetek szervezése érdekében fejt ki nagyobb tevékenységet. A lótenyésztést lóversenyek és díjazások, a baromfi-tenyésztést kiállítások rendezése és fajbaromfiak kiosztása által fejleszti.

Báro Fejérváry laktanya Temesvár-Belvárosban.

Temesvár rövid története.*

Történelmi adataink hiányossága miatt Temesvár alapításának idejét és körülményeit nem lehet pontosan megállapítani. Annyit tudunk, hogy amikor Kr. u. 105 körül Trajanus császár Deczebalák királyt legyőzte s annak a Tisza-Maros szögén és Erdélyben fekvő országát római provinciává tette, a rómaiak a meghódított területen, több gyarmatot alapítottak. Egyik ily gyarmat, mely Zambará-nak neveztetett, a mai Temesvár helyén, vagy annak közelében feküdt s a birodalmat az északkeleti tartományokkal összekötő katonai útvonal egyik jelentékeny állomása volt. Mikor Aurelianus császár a dácziai legiókat visszahívta, a római uralom és kultúra csakhamar megsemmisült s e vidéken, mely a népvándorlás fő útvonalába esett, egymást váltotta fel, egymást

*Egyes részleteket lásd elől Délmagyarország történelme cz. fejezetben.

döntötte meg a gótok, húnok, longobardok, gepidák, avarok és bolgárok uralma. Ez idő alatt nem tudni, mi lett Zambara sorsa, de alaposan föltehető, hogy a népvándorlás korában szereplő s a Beg (Bega) folyó nevére emlékeztető Beguey község az avar uralom idejében Zambara helyén állott. E föltevést a Temesvár környékén talált avarkori földsáncz maradványok is megerősítik.

A magyar korszakban Temesvár neve sem a fejedelmek, sem az első árpádházi királyok alatt nem fordul elő, de ennek oka inkább történeti adataink hiányosságában keresendő. Valószínű, hogy Temesvárat Szent István király alapította, mikor a megyei- és várszervezetet megalkotta. A „Temesvár“ (Castrum Temesiense) név első ízben II. Endre király 1212-ben kiadott egyik adománylevelében fordul elő, de aztán megint hosszabb ideig nem igen említetik, talán azért sem, mert ebben az időben még nem Temesvár, hanem Csanád vára, mint püspöki székhely, volt az országrész góczpontja. Annyit tudunk még, hogy IV. Béla a tatárulás után e várat is megerősíttette.

Temesvár csak az Árpádházi királyok kihalála után, különösen Róbert Károly uralkodása alatt emelkedett nagyobb jelentőségre. A pártvitlongások s a hatalmaskodó főurak túlkapásai elől biztonságot kereső király 1316-ban Temesvárra költözött, itt fényes palotát építtetett, melyben családjával és királyi udvartartásával több ízben húzamosabb ideig tartózkodott. Itt halt meg a király első és második felesége s a harmadik is itt töltötte házasságának első éveit. Mig Temesvár királyi székhely volt, falai között egymást érték a fényes udvari ünnepélyek, vadászatok, lovagjátékok. Ezeknek csak akkor szakadt vége, mikor az országnagyok erélyes sürgetésére a király Budára tette át székhelyét, de még innen hívta össze az 1318. évi rákosi országgyűlést. 1330-ban ismét vizionlátták Temesvár falai a királyt, ki innen

indúlt seregével Bazarád oláh vajda megfélemlítésére. A hadjárat szerencsétlenül végződött, mert a futást színlelő Bazarád oláhjai a magyar sereget hazatérése közben egy hegyszakadéknál megtámadták s egy részét a hegyről ledobott szikladarabokkal agyonválták, a menekülőket pedig felkoncizolták. A király is csak Dezső nevű vitéze

Róbert Károly havasalföldi hadjárata.

önfeláldozásának köszönhetette életben maradását s álrühában menekült Temesvárra, hol a nép nagy szomorúsággal fogadta.

Nagy Lajos hosszú uralkodása alatt csak két ízben jött Temesvárra, utoljára 1368-ban, mikor Vljako oláh vajda ellen indúlt. Halála után azonban özvegye, Erzsébet királyné huzamosabb ideig lakott a temesvári királyi palotában. Zsigmond idejében Temesvár megint nagyobb jelentőségre emelkedett. 1389-ben innen indúltak a királyi seregek a török ellen. Hét évvel később ugyancsak Temesváron keresztül vonúlt Zsigmond a szerencsétlen kimenetelű nikápolyi ütközetbe, melyből csak halálos veszedelmek között tudott menekülni.

Minthogy a törökök egyre gyakrabban betörttek a délvidékre, az 1397-iki országgyűlést Zsigmond a fenyegetett országrész központjába, Temesvárra hívta össze s arra a főpapságon, fő- és köznemességen kívül a városok képviselőit is meghívta. Említést érdemel, hogy a városok ez alkalommal képviseltették magukat első ízben az országgyűléseken. Az egybegyűlt rendek a törökök részéről fenyegető veszély nagyságát felfogva, kimondották, hogy ha az ország határait külellenség fenyegeti s az illető vidék bandériuma a veszély elhárítására s a határok megvédésére nem elegendő, akkor minden zászlósúr és birtokos nemes köteles fegyveresen a király, vagy a nádor vezetése alatt hadba menni. A jobbágyos nemesek kötelesek továbbá minden húsz jobbágy után egy-egy íjászt kiállítani. Háborus időben az egyházi vagyoni jövedelmének fele hadi czélokra fordítható. Talán azzal a szándékkal hívta Zsigmond az országgyűlést épen Temesvárra, hogy innen mindjárt a török ellen indulhasson, de mert a török Európából időközben összes haderejét kivonta s Ázsiában a mongolok elleni hadjáratban foglalkoztatta, így a terv megghiúsult.

A törökök, kik Magyarországot most két évtizedig békében hagyták, később megint betörttek a délvidékre s egy alkalommal egészen

Temesvárig hatoltak. Kevéssel ezután Zsigmond Galambócz várának visszafoglalására indult, de az ostromló sereg visszaveretett s a király is csak Szentgyörgyi Czeccilia hősiességének köszönhetette életben maradását. Galambócz ostroma után Zsigmond megint hosszabb ideig tartózkodott a temesvári királyi palotában.

I. Ulászló király a török veszedelem elleni védekezés céljából különös gondot fordított a temesi kerületre. 1441-ben Hunyadi Jánost tette temesi gróffá, aki Temesvárat hatalmas védművekkel erősítette meg s a Róbert Károly által épített királyi palotát kijavíttatva, állandó lakhelyéül választotta.

A Hunyadyak alatt újra fény és dicsőség sugárzott Temesvárra. A gazdag és hatalmas Hunyady János, a kereszténység legnagyobb hőse nemcsak temesi grófsága idejében, de később az ország főkapitányává történt megválasztása után is huzamosabban lakott a városban s fényes hadi műveletei után itt pihente ki fáradozásait. Mikor Erdély vajdája lett, Kolozsvárra költözött át, de családját nemsokára Temesvárra hozta vissza. Innen indult 1456-ban utolsó diadalutjára, Belgrád felmentésére is, mely fényes haditette után örökre lehunyta szemeit. Özvegye, Szilágyi Erzsébet itt töltötte gyászidejét s itt vendégelte meg V. László királyt, mikor az Belgrádból visszatérve az özvegyet Temesváron meglátogatta. Gyászruhában s fényes kísérettel a vár kapuja elé menve fogadta Szilágyi Erzsébet az ifju királyt, kinek rossz tanácsadóját, az álnok Czilleyt kevéssel azelőtt ölték meg Belgrád várában. Az özvegy térdre borulva kért bocsánatot a királytól fia számára. V. László fel-emelte a térdelőt s meghatottan, őszinte szívből biztosította az özvegyet, hogy Czillej halálát méltó bűnhődésnek tekinti. Az aggódó özvegy megnyugtatóra a király ez alkalommal oltár előtt tett ünnepélyes esküvel s okiratban is megfogadta,

hogy a Hunyadyakon nem fog boszut állani, egyszerűs mint Szilágyi Erzsébetet anyjává, fiait testvéreivé fogadta.

A király itt időzése alkalmával tiszteletére fényes ünnepségek, vadászatok tartattak. Ki hitte volna akkor, hogy pár hónap múlva gyász és sirás fogja betölteni a Hunyady kastély teremt! A Budavárba visszatérő ifjú király újra cselszövő tanácsosainak befolyása alá kerülve, Lászlót az eskü daczára lefejeztette, testvérét, Mátyást pedig fogságba küldte. Mikor Szilágyi Erzsébet meghallotta, hogy egyik fia bakó keze alatt halt meg, Mátyás fogságban van s hős férje emlékét a király környezete hamis gyanúsításokkal mocskolja be, hiveit Temesvárra hívta tanácskozássra. Az esküszegő király iránti boszu s a fogoly Mátyás sorsa feletti aggodalom arra birta az özvegyet, hogy hadat gyűjtve, fegyverrel induljon gyermeke kiszabadítására. A megijedt király Mátyást a fogságból kibocsátva, Podjebrád cseh királyhoz küldte s maga is Prágába ment, hol kevésssel ezután, épen az eskü első évforduló napján hirtelen elhunyt.

Halála után a rendek Mátyást választották királylyá, ki még ugyanazon évben Temesvárra látogatott s innen hívta össze a szegedi országgyűlést. Mátyás uralkodása alatt Temesvár eddigi jelentőségéből mit sem veszített s a Hunyady várkastély, melyben a király is többször megfordult, az országrész főurainak találkozó helyéül szolgált. Pompától ragyogtak a fényes termek, melyekben a komoly tanácskozásokat vig lakomák, ünnepélyek, lovag- és tornajátékok követték. A temesi grófok, kiknek a kastély lakhelyül szolgált, magas állásukhoz s nagy jövedelmeikhez méltó fényt fejtettek ki. Említésre érdemes, hogy a temesi grófok ez időben évi fizetés fejében 1000 arany forint ára sön kívül 7000 aranyat kaptak készpénzben, ami az akkori viszonyokhoz képest igen nagy összeg volt.

II. Ulászló a várat szintén megerősíttette s a munkálatok megtekintése végett személyesen jött Temesvárra. A fényes kísérettel érkező király fogadására seregével a megye határáig ment Kinizsi Pál temesi gróf s az öreg törökverő hős, ki bénulás következtében beszélő képességét már elvesztette s a sir szélén állott, jelekkel fejezte ki a király előtt hódolatát és azt, hogy a hazáért s királyért a török ellen kész életét is bármikor feláldozni.

Röviddel ezután két nagy veszedelem fenyegette a várost. Egyik a pestis, másik a Dózsa-féle lázadás volt. A 70.000 főnyi pórserég Csanád felulása után Temesvárt vette ostrom alá. Hozzá is kezdett az ostromló had a Bega vizének elvezetéséhez, de Báthory István temesi gróf, ki a várat védte, kicsapásai által ezt megakadályozta. Végül is a segítségül siető Zápolya János erdélyi vajda Dózsa György hadát kemény ellenállás után szétverte s a vezért Temesváron vérlázító kegyetlenséggel kivégeztette. Állítólag izzó vasszékrekre ültették Dózsát, fejére tüzesített vaskoronát raktak, azután kiéheztetett hiveit arra kényszerítették, hogy vezérük testét fogaikkal marczangolják szét. A hagyomány szerint a kivégzés azon a helyen történt, hol most a Dózsa téren a Mária szobor áll.

A jobbágyság kegyetlen elnyomásával végződött parasztlázadás csak egyik kórtünete volt az Ulászló és II. Lajos uralkodása alatt minden téren mutatkozó züllött, anarchikus állapotoknak, melyek lehetővé tették, hogy 12 év múlva (1526-ban) mikor a magyar seregek Mohácsnál szétverettek, a törökök minden ellenállás nélkül, egy csapásra foglalták el Budát s az ország nagy részét. A mohácsi ütközet után Temesvár és a délvidék egy ideig annak köszönhette épségben maradását, hogy a török szultán által támogatott Zápolya János ellenkirály fennhatósága alá került. Mikor Zápolya özvegye, Izabella királyné, a kiskori János Zsigmond gyámjának, Martinuzzi Györgynek reábeszélésére

Erdélyt s a délvidéket országa többi részeivel együtt 1551-ben Ferdinándnak átadta, Temesvár is urat cserélt. A király Losonczy Istvánt tette temesi gróffá s Temesvár parancsnokává.

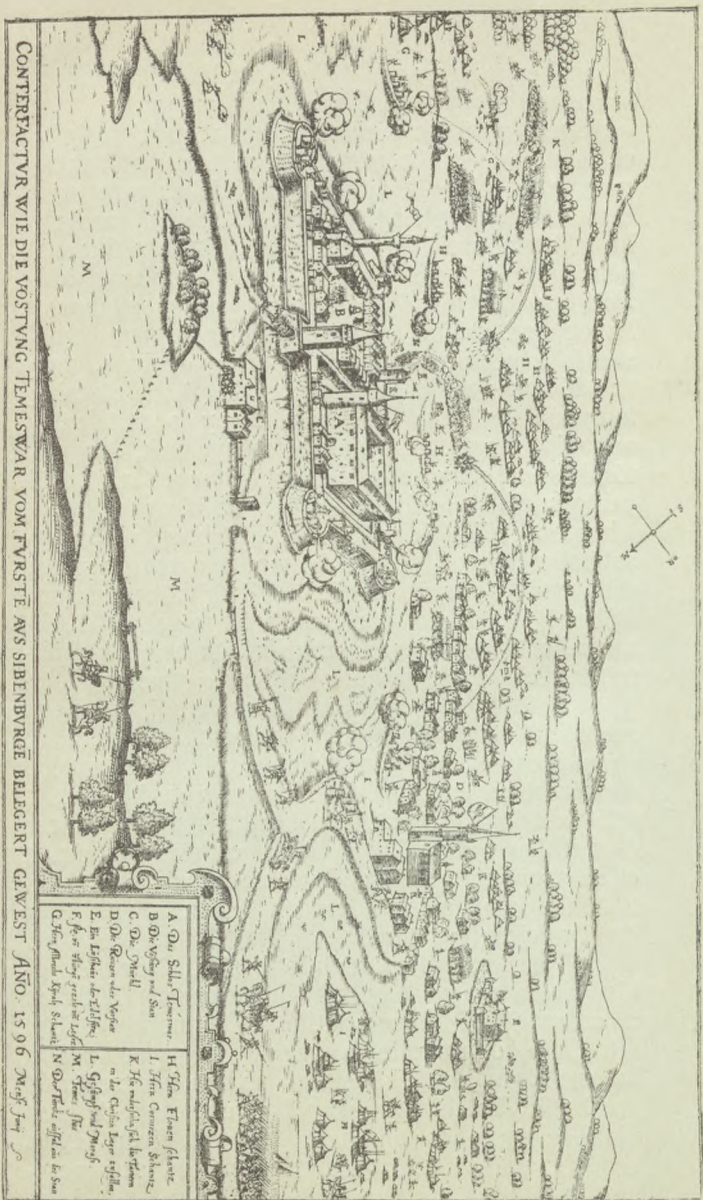
A szultán igen megharagudott, mikor hírét vette, hogy Izabella királyné országát Ferdinánd király kezébe játszotta át. Emiatt még ugyanazon évben 80.000 embert küldött Mohamed Sokoli ruméliai beglerbég vezérlete alatt Magyarországba. A sereg több délvidéki vár elfoglalása után Temesvár ostromlására indult, de azt Losonczy hősies ellentállása folytán nem tudta bevenni s kudarczczal tért vissza Belgrádba. Következő évben, 1552-ben Achmed pasa már 160.000 emberrel jött Temesvár ellen, melynek mindössze 2210 főnyi őrsége volt. Bár Temesvár dicső megvédéseért Losonczyt a pozsonyi országgyűlésen hálás szavakkal magasztalták s a rendek és a király segélyt és támogatást ígértek a vár további védelméhez, mégis a második ostrom alatt hasztalanul várta Losonczy a segélyt. Így is egy hónapon keresztül tudta hősies önfeláldozással tartani a várat, de mikor már az erősség össze volt rombolva, lőszere elfogyott s őrsége nagyrésze elesett, vagy megsebesült, az idegen zsoldosok és a várbeli lakosság hosszas unszolására, szabad elvonulás feltétele mellett feladta a várat. A török azonban nem tartotta meg a szavát, hanem a kivonuló őrséget fosztogatni kezdte. Mikor kedves apródját, a mohácsi ütközetben elesett Tomori unokáját, a janicsárok a lóról lerántották, Losonczy haragjában fegyverre szállította hiveit, kik vezérük példáját követve drágán adták oda életüket. Az őrséget végül is felkonczolta a százszorta nagyobb török sereg és segítség hiányában így esett el az országrész legjelentékenyebb erőssége.

A török uralom alá került Temesvár élete most már 164 éven keresztül csak tengődés volt. Falai közül egymás után tűnt el a jólét, a lakosság

munkakedve, a város külső csinja s lassanként maga a magyar lakosság is, melynek helyét románok, görögök s más nemzetségek foglalták el. A város jelentőségét már csak annyiban tartotta meg, hogy a török által a délvidéken szervezett helytartóság beglerbégjének székhelyéül szolgált. Itt lakott a mufti (a főbíró) is s több fontosabb pénzügyi főhivatalnok. A török hódoltság ideje alatt a város külső képe is nagyon megváltozott. Az egykori csinos emeletes kőházak, templomok s más középületek az ostromló ágyugolyók, vagy az idő vasfoga által elpusztulva, helyükbe alacsony kunyhók kerültek. A barbár önkény és esztelenség ugyanis megtiltotta a keresztényeknek, hogy a törököknél magasabb házakat építsenek, a törökök pedig inkább viskókban, mint házakban laktak. A lebontott épület helyébe se szélesebbet, se magasabbat nem volt szabad építeni s a templomokra tilos volt tornyot emelni. A törökök alacsony épületei közül csak az imaházak emelkedtek ki, melyeknek karcsu minaretjeiről a muesinok kiáltották melancholikus hangjukon az egyhangu ezant.

A török uralom alatt Temesvár jelentékeny szerepet játszott Erdély történetében. Az egymással, vagy a császári helytartókkal viszálykodó erdélyi főurak közül egyik másik Temesváron keresett s talált oltalmat, így többek között Székely Mózes és Bethlen Gábor, kik a Basta császári tábornok ellen szervezett lázadás leverése után ide menekültek s kiket aztán a rendek innen hívtak meg Erdély fejedelmi trónjára.

Temesvár visszafoglalását több ízben megkísérelte a magyarság. Első alkalommal 1596-ban a császár felé húzó Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem ostromolta a várat negyven napon keresztül, majd a következő évben kancellárját, Jósika Istvánt bizta meg a hadvezetéssel, de ezen újabb ostrom is sikertelen maradt. Száz évvel később, amikor a törökök hatalma és szerencse-

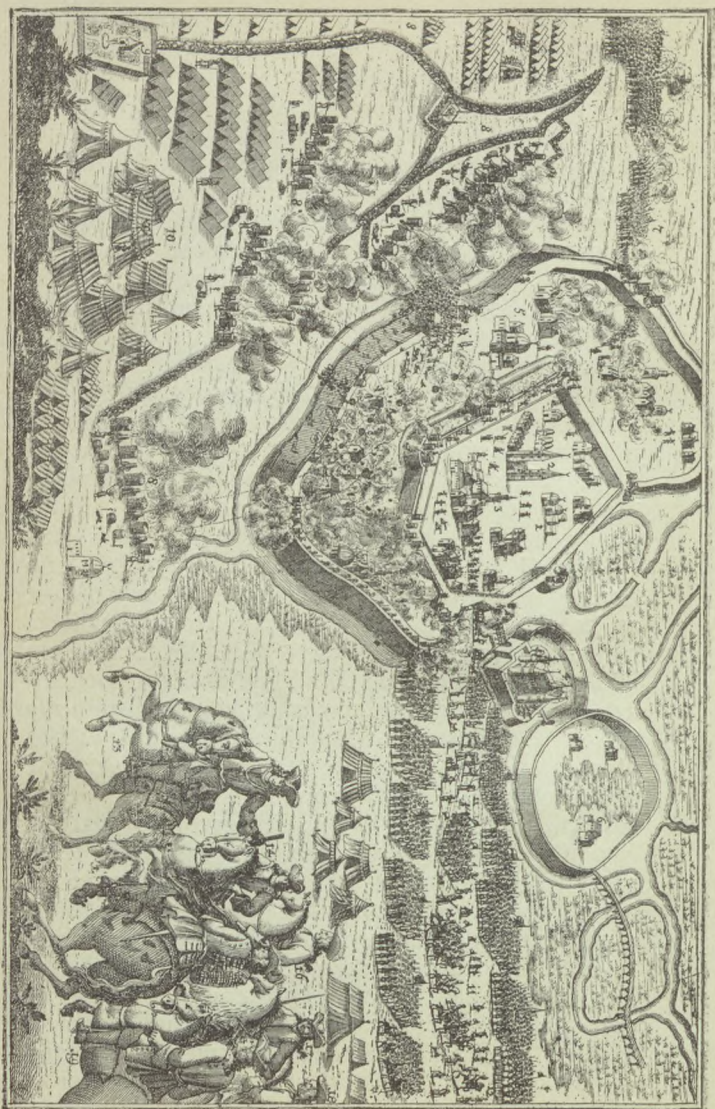

Temesvár ostroma 1596-ban. B. az ősi vár, A. a Kastélyerőd, ezek között a vizitorony, jobbra a nagy palánk.

csillaga már tünedezni kezdett s amikor a trón-villongások miatt a török hadseregben a fegyelem annyira meglazult, hogy a zsold miatt fellázadt őrség 1688-ban a temesvári pasát is agyonverte, a Bécs felszabadítása után diadalmasan előrenyomuló császári seregek könnyűszerrel bevehették volna Temesvárat is. Késedelmeskedésüknek következménye az volt, hogy amikor Ágost szász választó fejedelem 1696-ban végre Temesvár ellen indult, az időközben megerősített s az új szultán által Temesvár alá vezetett török seregek a vár ostromát megghiúsították.

Húsz évvel ezután, 1716-ban végre elérkezett a várva-várt szabadulás. Savoyai Jenő herceg a pétervárad diadal után gróf Pálffy Jánost 16 ezred lovas hadosztállyal, Würtemberg herceget pedig 10 zászlóalj gyalogsággal Temesvár alá küldte, melyet aztán a császári seregek 1716. augusztus havában körül zártak. Ugyanezen hó végén Jenő herceg maga is a vár alá vezette seregét, melyet az Erdélyből jövő gróf Steinwille granátosokkal s két ezred vértessel egészített ki. A fővezér három heti ostrom után a 18.000 főnyi őrséggel rendelkező Mehemet pasát a vár feladására szólította fel, de az a fölmentő sereg érkezésének reményében visszautasította az ajánlatot. Kurd pasa vezetése alatt csakugyan 20.000 lovas jött a vár felszabadítására, de a török sereg nagy vereséggel visszaiizetett.

Október 12-én végre a megadás jeléül fehér zászlót pillantottak meg a vár egyik bástyáján s a törökök szabad elvonulás feltétele mellett átadták a várat, melybe diadalmasan vonult be a győztes fővezér. Temesvár visszafoglalásának híre egész Európában nagy örömet okozott s a pápa a diadal emlékjeléül drága kövekkel kirakot kalapot s szentelt kardot küldött Jenő hercegnek. Kevéssel ezután az egész délvidék visszakerült III. Károly birtokába, ki azt „temesi bánság“ néven katonai jellegű külön osztrák koronatartományyá alakította.

Temesvári visszatéréskor 1716-ban. 5. Nagy-Palánk, 2. a Var. Elől jobbra a Kaszélyerő, tovább a Kispalánk, vagy Szegedváros.

A temesi bánság első katonai kormányzója gróf Mercy Claudius Florimund tábornok lett, aki nagy és nehéz feladatát, a tartomány ujjaszervezését páratlan buzgósággal és szakértelemmel hajtotta végre. Munkássága közben különös gondot fordított a tartomány fővárosának, Temesvárnak fejlesztésére s célul tűzte, hogy azt a birodalom legszebb városai közé emeli. Monumentális középületeket, kaszárnyákat emeltetett, melyeknek nagy része majdnem kétszáz év után ma is áll, köztük a városháza, a kormányzósági épület, az erdélyi kaszárnya és több templom. Az ipar fellendítése céljából a Gyárvárosban selyem-, papír-, posztó- stb. gyárat, olajsajtót s téglagyárakat alapított. A lakosság valláserkölcsei nevelésének elősegítése végett iskolákat állított s kieszközölte, hogy a csanádi püspökség székhelye Szegedről Temesvárra helyeztessék. A város közigazgatása ez időben az 1718-ban megalakult német magistratus hatáskörébe tartozott, melynek élén a városbíró állott. Következő évben a szerb lakosok külön városi tanácsot és városbírókat kaptak s ettől kezdve két városi tanács és bíró működött mindaddig, míg Temesvár szabad királyi város lett.

Gróf Mercy után gyors egymásutánban öten váltották fel egymást a temesi bánság kormányzói székében, míg 1753-ban a tartományi kormányrendszer lépett életbe s a katonai igazgatás a polgáritól elválasztatott. Utóbbi élére egy polgári elnök került. Gróf Perlas Rialph volt az első polgári kormányzó, ki 16 évig viselte hivatalát. Utóda gróf Clary, majd 1774-ben báró Brigido József lett s utóbbi két és fél évig tartó kormányzása alatt oly sokat tett Temesvár és az egész tartomány felvirágoztatása érdekében, hogy gróf Mercy után méltán sorolható a Bánság legkiválóbb kormányzói közé. Halála után tisztét fivére, Brigido Pompejus vette át, kinek működése 1779-ig, a Temesi Bánság eltörléséig s a vármegyei rendszer vissza-

állításáig tartott. Azon 63 év, mely alatt a bánsági megyék az anyaországtól külön kormányoztattak, tagadhatlanul maradandó emléket hagyott a Délvidék s főként Temesvár fejlődése történetében. Erre az időre esik Temesvár belvárosának kiépítése, az utcák szabályozása, ezenkívül a jelenleg is fennálló köz- és magánépületek legnagyobb része s az új várerőd (1724—1765) szintén ezen időszak alatt épült fel. A külföldről nagy számban betelepített új lakosság elhelyezése végett ekkor alapítottak a mai külvárosok. E nagyarányu gyarmatosításnak köszönhető a városi lakosság számának gyors növekedése, mert a természetes szaporodás a mocsaras vidéken gyakori járványos betegségek miatt jelentéktelen volt. Az áldozatait évről évre szedő váltólázon s más ragályos betegségeken kívül a pestis két ízben is nagy pusztítást tett a lakosságban. Először 1738. február havában tünt fel, mikor az Erdélyből jövő gyalogzászlóalj hurczolta be a vészt. Bár a hatóságok minden lehetőt megtettek a betegség elfojtása érdekében, az több hónapon keresztül állandóan emelkedőben volt. Juniusban már oly sokan haltak el, hogy a holttesteket el se temethették, hanem megégették. Deczemberben már csökkenni kezdett a betegek száma s márcziusban temették el az utolsó pestis beteget. De a város lakosságára egyéb csapások is nehezettek: földrengés és nagy tüzvész, mely utóbbi a Nagy-Palánk külvárost egészen elhamvasztotta. A város 6000 lakója közül ezren pusztultak el pestisben s az iszonyu csapásleirhatlan félelmet támasztott. Mikor a ragály megszűnt, a tanács és a polgárság ünnepélyes fogadalmat tett, hogy annak emlékére kápolnát épít (a mai Rozália kápolnát) s ahoz minden év május 15-én körmenetet rendez. Arra is fogadalmat tettek, hogy vasárnapokon nem mulatnak s zenét nem hallgatnak. Ugyancsak ekkor emeltetett a pestis vész megszűntének emlékére a Losonczy

téri Szent Háromság szobor is. Huszonnégy évvel később, 1762/3-ban a pestis újra fellépett a vidéken és a városban, de most már kevesebb áldozatot követelt.

A lakosság egy másik, állandó réme a málária volt, mely a város közelében fekvő mocsarak következtében mindegyre fellépett s a tiszta ivóvíz hiánya miatt gyorsan harapódzott el. A lakosságnak a láztól való félelmét az a rossz szokás is fokozta, hogy az elhaltakért a város minden templomában egy-egy óra hosszat s napjában 3-4-szer is harangoztak, a szerbek, oláhok és zsidók pedig nyitott koporsóban vitték halottaikat a népes, szűk utcákon a temetőbe. A hatóság végre 1770-ben e szokást eltiltotta s a harangozást is korlátozta. Mikor II. József császár 1770-ben a várost meglátogatta, megdöbbenéssel szerzett tudomást a lakosság nagymérvű halandóságáról s intézkedéseket tett a város egészségügyi viszonyainak javítása érdekében. Ennek következtében a hatóság a város körüli mocsarak lecsapolásához kezdett s 1774-ben új vízművet építtetett, mely a Gyárváros egyik mély furású kútjának tiszta és bő vizét csöveken a várba vezette. E vízvezeték egészen 1849-ig fennállott, mikor azt az ostromló magyar csapatok szétrombolták.

Mikor Mária Terézia királynő a magyar rendek hosszas sürgetéseire a Temesi Bánságot az anyaországhoz visszacsatolta, a visszakeblezés foganatosítása 1778 június 6-án fényes ünnepség keretében ment végbe Temesvárott, a mai vármegyeház disztermében. A királynő képviseletében gróf Nitzky Kristóf királyi biztos jelent meg, ki ily minőségben egy éven keresztül még felosztatlanul igazgatta a tartományt s a mellé rendelt bizottsággal egyetértően és a királynő jóváhagyása mellett megállapította az ujonnan visszaállítandó megyék határait, székvárosait s kijelölte tisztviselőit. Következő évben, 1779 június 22-én folyt le Temes-

megye tiszttikarának ünnepélyes beiktatása. A megye székhelye Temesvár s első főispánja gróf Nitzky Kristóf lett.

Kevéssel ezután Temesvár városát is nagy kitüntetés érte, amennyiben a német és szerb magistratus egyesítése alkalmával szabad királyi várossá emeltetett. Az erre vonatkozó szabadságlevelet 1781 deczember 21-én adta ki II. József s a következő év szeptember 16-án nagy ünnepek között szabad királyi várossá avattatott, de a város mindezek daczára 1790-ig Temesmegye fennhatósága alatt maradt, amikor az 1790/1-iki országgyűlés a megyei rendek heves tiltakozása daczára a megye joghatósága alól kivonva, a többi szabad királyi városok közé iktatta be s részére országgyűlési szavazati jogot adott.

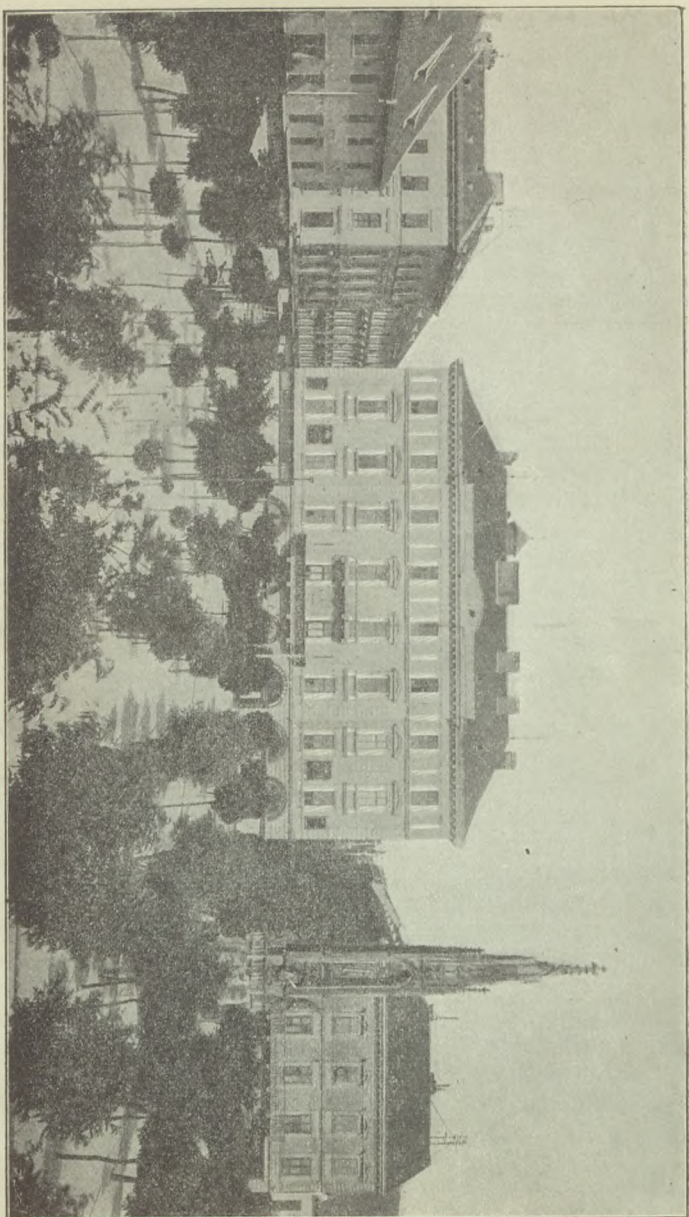
I. Ferencz király két ízben is meglátogatta Temesvárt, először a bánsági szerb lázadás elfojtása után 1807-ben Károly főherczeg társaságában jött, másodsor 1817-ben nejével együtt utazta be a Bánságot. Mikor a rendek a szerb zendülés elfojtásánál hasznos szolgálatokat tett fehértemplomi polgárőrség mintájára a városokat ily őrségek szervezésére kötelezték, a temesvári polgárőrség is megalakult s már a következő évben, 1809-ben, mikor a Bécsbe bevonuló Napoleon elől a császári kincstár Temesvárra szállíttatott — a kincstár őrizete reá bízott. Ugyancsak I. Ferencz uralkodása alatt 1831/2-ben Temesváron kolera járvány lépett fel, mely több száz áldozatot ragadott el.

A mult század harminczas-negyvenes éveinek szabadabb szelleme a város lakóira is átalakító hatást gyakorolt s mikor az 1848 márczius 15-iki események híre ide érkezett, a polgárság lelkesedése inpozáns módon nyert kifejezést. Márczius 18-án délután a mai Jenő herczeg téren nagy népgyűlést tartottak, melyen a nagyszámmal egybegyűlt közönség lelkesedve fogadta el a 12 pontot. A középületekre kitűzték a nemzeti lobogót s estve

kivilágítást rendeztek. Másnap a városház udvarán tartottak népgyűlést, majd a város utczáit és tereit új nevekkal látták el, így a Jenő herczeg teret „szabadság térnek“ nevezték el, 21-én pedig az első magyar miniszterium kinevezésének hírére, a Jenő téren négy diszoltárt állítottak fel s nagy és lelkes közönség jelenlétében a különböző vallásfelekezetek papjai hálaadó istentiszteleteket tartottak.

Azonban a nagy nemzeti vívmányok áldásos hatását a temesváriak sem soká élvezhették. A kitört horvát és szerb lázadás s az udvari párt aknamunkája a korona és a nemzeti miniszterium közötti ellentéteket mind jobban kiélesítették. Az október 3-iki manifesztum, az országgyűlés feloszlatása s a polgári és katonai hatóságoknak a bán alá helyezése pedig már nyílt hadüzenet volt a nemzet ellen. Ily előzmények után jelent meg 1848 október 10-én báró Rukavina altábornagy, temesvári főparancsnok hirdetménye, melyel a várost ostromállapotba helyezte s a haditörvényszék alá rendelte. A várőrség erre kinyilatkoztatta, hogy a honvédelmi bizottság intézkedéseit figyelembe nem veszi. Rukavina rendelkezésére két nap múlva, a városi közgyűlés határozata folytán a nemzetőrség is lefegyvereztetett. Mialatt a honvéd seregek változó szerencsével hadakoztak a császáriak által támogatott szerb és horvát csapatokkal, addig a temesvári várparancsnokság a tél folyamán messzemenő előkészületeket tett a városnak ostrom esetére való megvédése érdekében. Az erődítéseket kijavíttatta, a várőrséget, mintegy 9000 főre kiegészíttette s a lakosságnak meghagyta, hogy minden egyes polgár legalább három hónapra való eleséget szerezzen be. A városi tanács is abban fáradozott, hogy a várost kellő mennyiségű élelmi szerrel lássa el s minthogy erre pénze nem volt, 100.000 korona erejéig öt és tíz forintos utalványokat bocsátott ki.

A veszély csakhamar bekövetkezett, mikor

Kereskedelmi és iparkamara.

Ágyár lakareképzőintézet.
Jenő hercegegtér Temesváron.

Katonai emléke.

Bem tábornok az 1849. márczius 15-iki nagyszebeni diadal után hadtestét Erdélyből a délvidékre vezette s annak keleti részét rövid idő alatt megszállva, Temesvár ostromára indult. Április 26-án a magyar honvéd seregek gróf Vécsey vezetése alatt a József-külvárosba vonultak, de a polgárság kérelmére elhagyták azt s a város és Szabadfalu közötti mezőn ütöttek tábort. Május 14-én a honvédek a Gyárvárost is megszállták, majd pár nap múlva hozzákezdtek a vár bombázásához s különösen június 11-től 17-ig majd július 6-tól 20-ig éjjel nappal szakadatlanul tüzeltek. Mig a várból kilőtt ágyugolyók a jól elsánczolt magyar seregekben kevés kárt tettek, addig az ostromlók lövegei oly nagy pusztítást okoztak a várban, hogy alig maradt épület sértetlenül. A lakosság a házakban nem érezve magát kellő biztonságban, a kazamatákban, pinczékben s templomokban keresett menedéket. A sűrűn hulló bombák a városban rendkívüli hőséget okoztak s több izben tüzet támasztottak, melyet azonban sikerült mindannyiszor idejekorán eloltani.

Az ostrom kezdetekor mintegy 3000 polgár maradt a várban, de mikor a sűrű bombázás miatt állapotuk már tarthatatlanná vált s mikor az éhség, a sebesülések s a kiütött ragályos betegségek következtében csupán a katonai kórházban 1000-nél több beteg feküdt, július 2-án a két ellenfél kölcsönös megegyezése alapján a várból mintegy 800 lakos kivonult. A várórség az ostrom alatt több izben ki-ki tört s sikerült is a honvédek ágyutepei közül néhányat megsemmisíteni, ellenben a magyaroknak a körülsánczolt várfalakra intézett rohamai eredménytelenek maradtak.

Mikor már alig volt a várban néhány napra való eleség s a kolera jelei mutatkoztak, Rukavina a vár feladásáról kezdett tanácskozi, de az utolsó órában megérkezett Haynau felmentő serege, mely a gyászos emlékü temesvári csatában az ostromló

magyar sereget szétverve, augusztus 9-én vonúlt be a városba.

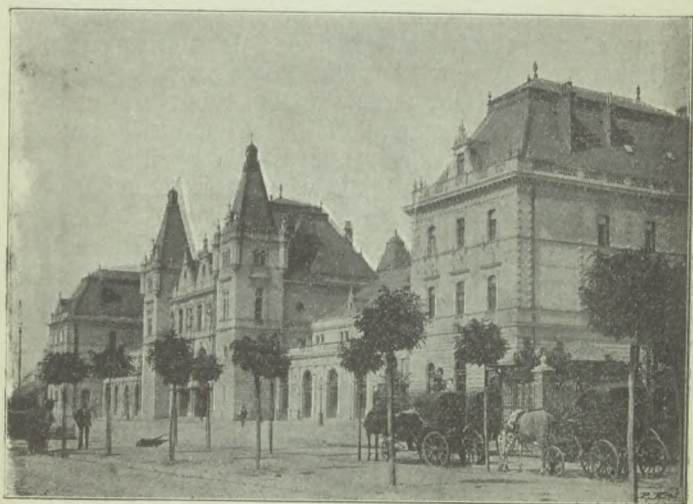
A 107 napi ostrom, mely alatt 40.000-nél több bomba repült a várba, emberben és épületekben egyaránt nagy pusztítást okozott. A császáriak közül 24 tiszt, 540 közember esett el, 2000-nél többen haltak el járványokban s 2000-en betegen feküdtek. Az épületek nagy része jelentékenyen megsérült, más részük pedig egészen romokban hevert. Elpusztult a vízvezeték is, mely a Gyárvárosból jó ivóvízzel látta volt el a Belvárost.

A szabadságharcz leverése után, mikor a délmagyarországi megyék az ország testéből újra kiszakítva „Szerb vajdaság és Temesi Bánság“ néven külön császári koronatartományyá alakítottak, a tartomány fővárosa Temesvár lett. Itt székelte a Woiwodina kormányzója s számos hivatal, melyeknek elhelyezése végett a hatalmas dicasteriális palotát építtették. De mire az épület elkészült, a szerb vajdaság már megszűnt. Őfelsége ugyanis 1860 december 27-én kelt kéziratával elrendelte a temesi bánságnak az anyaországba való visszakezlezését s a megyei rendszer helyreállítását.

A kiegyezés óta Temesvár beléletében előforduló események tárgyalása már a város és az országrész kulturális, közgazdasági és szociális viszonyainak ismertetése körébe tartozik s ott méltatjuk azt a kitartó, céltudatos és sikeres munkásságot, melyet a város vezetősége és polgársága Temesvár fejlesztése érdekében az utóbbi évtizedekben kifejtett.

Itt még csak azt említjük meg, hogy a fényes erkölcsi és anyagi sikerrel végződött 1891 évi temesvári országos ipar- és mezőgazdasági kiállítás alkalmával 1891 szeptember 16-án I. Ferencz József király a várost személyesen is meglátogatta. E magas látogatás egyik maradandó emlékéül tekinthető Őfelségének a következő évben tett

intézkedése, melylyel Temesvár várerőd jellegét megszüntette. Pár év múlva a város és a katonai kincstár között megállapodás jött létre a Belvárost körülfogó várterület megváltása tárgyában s ennek folytán a városi hatóság hozzá kezdett a várépítmények eltávolításához. A belvárost gyűrű alakban körülfogó falak és sánczok lebontása után most már szabaddá válik a tér, melyen a belvárosnak kifelé s külvárosoknak a központ felé való kiépítése által Temesvár rövid idő múlva területileg is egységes, hatalmas várossá fejlődik.

A temesvár-józsefvárosi vasúti állomás.

A régi Temesvár.

Temesvár legrégebb városrésze a Belváros, mely jórészen az ősrégi vár helyén áll s területe a lebontás alatt álló újabb várerődével azonos.

Az Árpádházi királyok idejében épült s minden oldalról vízzel körülvett *ősi vár* a színházépület és a Jenő-tér helyén feküdt s ez volt a tulajdonképeni város. Ettől keletre, a Bega folyó által körülfogott szigeten állott a *kastélyerőd*, melyet 1316-ban Róbert Károly építtetett. A kastélyerőd egy részét alkotta a négyszög alaku s később Hunyadyról elnevezett várkastély, mely a Bega egyik ágának körülvezetése által külön is meg volt erősítve. E kastélyban lakott udvarával Róbert Károly s későbbi királyaink is ide szálltak, ha Temesvárat meglátogatták. A vártól keletre feküdt a *Kis-Palánk*, vagy Szigetváros, melyet a vártól három árok s a Temes folyó ma már kiszáradt árka választott el. E városrész későbbi keletü s mintegy elővédül szolgált. A Kastélyerőd és a vár között, víztől körülvéve állott a vízi torony, egy szintén csak később épült erős védőmű, mely ugyancsak Temesvár kulcsa volt.

Észak és nyugat felől a Bega egyik árka által elválasztva, félkör alakban vette körül a várost a *Nagy-Palánk*, vagy Katalin város, a legnagyobb városrész, hol a lakosság tulnyomó része tartózkodott. E városrész a Losonczy-tér s a hadapród iskola helyén s részben a mostani vársánczok helyén terült el. Észak felől egészen a mai városligetig kinyúlt s az egykor itt állott Katalin templom helyét ma is emlékoszlop jelöli. Az ősi vár védőművei első időkben inkább csak földdel

kitöltött sövényfalakból állottak, melyeket IV. Béla a tatárpusztítás után szilárdabb kő- és téglafalakkal cseréltetett ki. A vár fő erőssége azonban abban állott, hogy a Bega és Temes számos szigetet képező árcai s mocsaras kiöntései miatt alig volt hozzáférhető. Szárazon a város csak észak és nyugat felől, a kis-palánk csupán keletről volt megközelíthető, miért is az erődítmények e helyeken szilárdabb anyagból építettek.

Az ősi várból kelet felé nyílt a lugosi vagy karánsebesi kapu, északra az aradi. A nyugat felé néző a török uralom alatt forforosi kapunak nevezett s az utóbbi időben észak felé, a Nagypalánkra nyílt a mortorosi kapu is. A kastélyerődéből a szigetvárba nyílt a keleti kapu, az ősi vár felé pedig a belgrádi, honnan felvonó hid vezetett át a Begán.

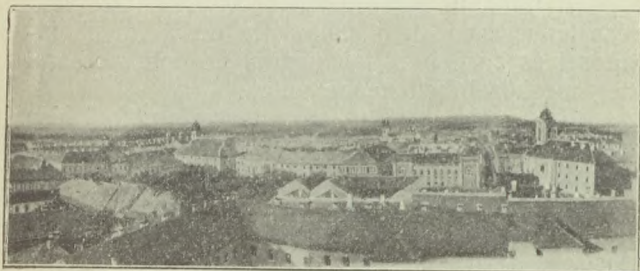
A török uralom idejében a várerődök fekvése lényegesen nem változott, de a folyók kiöntései és sűrű bozóttal, náddal borított mocsarai még megközelíthetlenebbé tették.

Temesvárnak 1716-ban történt visszafoglalása után, a törökök újabb beütéseitől tartva, a hadügyi vezetőség szükségesnek találta, hogy a megrongált régi rendszerű erődítések helyébe a fejlődő hadi technika követelményeinek megfelelő új vár építtessék.

Az új várerőd, gróf Mercy tábornok kezdeményezésére 1723-tól 1765-ig 42 év alatt készült el. Ez erődítmény felépítése folytán a régi Temesvár képe egészen átalakult. A Bega s annak oldalágai másfelé vezettettek s medrük betömetvén, az ekként egybeolvadt ősi vár, kastélyerőd, vizitorony és Nagypalánk helyén az eddigieknél jóval nagyobb erősség emeltetett. Az új várfalakat Vauban rendszere alapján egy körbe írt sokszög alakjában építették, külső és belső téglafalazatuk közbül földdel töltetett fel s a fal közepén földalatti folyosók és kazamaták húzódtak végig. A

falakat, melyekből nyolcz bástya emelkedett ki, széles sánczczal vették körül, ugyhogy azokba a Bega vize bevezethető volt.

Az új várból három kapu vezetett ki: az erdélyi, vagy gyárvárosi kapu, mely az erdélyi kaszárnya végénél a Gyárváros felé vezetett, a mehalai, vagy bécsi kapu, mely nyugati irányba Mehalára nyílt és a péterváradi, vagy józsefvárosi, mely a színházépület közelében a Józsefváros felé vezetett. E kőből és téglából épített boltíves kapuk közepén a kocsíút, jobb és baloldaltól pedig a keskenyebb gyalogút vezetett. Előttük a sánczárkon keresztül egy-egy felvonó hid állott, melyet a katonai őrség veszély idejében éjjelenként felhúzott. A kapukat éjjelre bezárták és pedig a józsefvárosit este 11 órakor, a másik kettőt már 9 órakor.

Temesvár-Belváros a lebontott vársánczokkal.

A Belváros területe, beosztása az új várerőd felépítése óta alig változott. Az akkor épített utcák, sőt a házak és középületek is nagyrészen mai napig fennmaradtak, a várfalak pedig nem engedték, hogy a Belváros kifelé terjeszkedjék. Mikor I. Ferencz József király 1891-iki temesvári látogatása alkalmával meggyőződött arról, hogy a várfalak a város fejlődését akadályozzák, Temesvár várerőd jellegét megszüntette s a falak lebontását

megengedte. A forgalom legfőbb akadályai, a várkapuk még azon évben le is bontattak, de a hatalmas várfalak eltávolításához s a sánczárkok betöméséhez csak 1907-ben, vagyis akkor kezdett hozzá a városi hatóság, mikor a várat körülvevő 1,240.000□ méternyi földterület megvétele tárgyában a katonai kincstárral megállapodásra jutott.

Külvárosok.

A török hódoltság előtt és alatt Temesvár lakosságának jelentékeny része a Nagypalánk külvárosban lakott. E városrész az 1716-iki ostrom alkalmával igen sokat szenvedett, amennyiben az oláh és szerb lakosság apró fa- és vályog házai közül mintegy 2000 leégett. Mercy tábornok az 1720 körül Temesvárra hívott telepesek részére a leégett Nagypalánk helyén s részben attól északra a német és örmény városrészt építtette, de e városrész az 1738-iki tüzvész idejében leégett. Csak a Katalin templom maradt meg, (a mai állami felsőbb-leányiskola melletti emlékoszlop helyén) de 1757-ben ezt is le kellett rombolni, mert az épülő várerődítményektől egy ágyulövésnyi távolságon belül nem volt szabad épületet hagyni. Ekkor romboltattak le a Nagypalánk és Katalinvárosrész még fennálló házai is.

Az eként hajléktalanná vált lakosság s a Temesvárra hozott külföldi gyarmatosok elhelyezése végett gróf Mercy tábornok 1720-ban a Gyárvárost alapította, mely nevét a tábornok által itt létesített számos gyártól kapta. Eleinte két részből, u. m. a német és szerb városból állott s csak 1744-ben neveztetett el hivatalosan Gyárvárosnak (Fabrik).

Még korábban, 1718-ban keletkezett az Erzsébetkülváros, melyet oláh lakosok alapítottak. A hatóság csak 1774-ben ismerte el Majorok néven

külön városrésznek, Erzsébetváros nevét pedig 1896-ban kapta.

Az Erzsébetváros közvetlen szomszédságában fekvő Józsefkülváros 1744-ben keletkezett. Eleinte a városban lakó gazdagabb polgárok nyaralótelepéül szolgált s új német Majorok néven szerepelt. A Józsefváros nevezetet 1773-ban kapta s a következő évben róm. kath. temploma is épült.

A külvárosok és a Belváros között elterülő földterület hosszú ideig pusztán állott. A Gyárváros melletti részt az ötvenes években gróf Coronini altábornagy, kormányzó fásította be, kinek emléket a Városligetben felállított márvány obeliszk örökíti meg. A városliget melletti Ferencz József parkot az 1891. évi országos ipari és mezőgazdasági kiállítás után s annak területén létesítette a város. A vár és a Józsefkülváros közötti földterületet pedig báró Scudier Antal hadtestparancsnok parkiroztatta.

Kossuth-tér Temesvár-Gyárvárosban.

Temesvár nevezetesebb épületei és emlékei.

József- és Erzsébetváros.

A Budapest felől vonaton érkező idegennek első izben a *józsefvárosi vasúti pályaház* tűnik szemébe. Az 1897-ben egy millió korona költséggel emelt hatalmas arányu, csinos épület méltán sorozható az ország legszebb indóházai közé. Az összes személyszállító vonatok ide érkeznek be s innen indulnak, de az Orsova és a Mária-Radna felé menő, vagy onnan jövő vonatok a gyárvárosi pályaudvaron is megállnak.

A józsefvárosi állomástól villamos vasut közlekedik a városba. Útközben, a Kossuth és Bonnáz utca sarkán látható a *józsefvárosi plébánia templom* s vele szemben, Bonnáz utczában a *Miasszonyunkról nevezett iskolanővérek zárdája*, melynek 1881-ben emelt új épületében van elhelyezve a nővérek által vezetett két felsőbb leányiskola, ovónőképző, tanítónőképző és polgári iskolai tanítónőképző intézet, gyakorló iskola, kisdédóvó és internatus.

A Kossuth és Hunyady út kereszteződésénél, a Küttel téren áll a *városi nyugdíjalap* impozáns, kétemeletes *bérháza*, majd a Hunyady ut jobb oldalán az *ev. ref. templom* és bérház mellett látható az 1906-ban román stílusban épített *Mária kápolna*, melynek oszlopai között Szűz Máriának Strobl művész által féléletnagyságban karrarai márványból faragott szobra áll. A kápolna azt a helyet jelöli meg, hol a néphit szerint Dózsa György parasztvezért rettenetes kínzások között

1514-ben kivégezték volt. A Hunyady úton a *Bega* híddal szemben áll a *Temes-Bega vízszabályozási társulat* palotája, mely a folyammérnökség és a kulturmérnökség hivatalos helyiségeit is magában foglalja. A Hunyady hidtól a *Scudier ligeten* keresztül fasor vezet a Belváros felé. A nagy kiterjedésű, gondozott liget nevét báró Scudier Antal tábornagyától nyerte, ki a parkot az 1870-es évek elején létesítette s kinek emlékére a város közönsége a liget közepén életnagyságú bronzozott vasszobrot állított.

A Scudier liget mellett látható a *piaristák* 1907—8-ban épített új *főgymnasia*ma, valamint az *állami gyermekmenhely* és *gyermekpoliklinika* épülete, előtte az utóbbi intézet alapítójának, *Sailer* Antalnak bronzmellszobra.

Az egymásba épült József- és Erzsébetváros nevezetesebb épületei közé tartozik még a Bega jobbsoron álló *Dohánygyár*, mely 1846 óta működik, jelenleg 1700 munkást foglalkoztat s hazánk legrégebbi ilyenmű gyára. Ugyancsak a Bega jobbsoron van az *Erzsébet gőzmalom*, a Bega balsoron a *gyufagyár*, a Dózsa utcában a *Siket-némák és Vakok intézete* s a *tanítói konviktus*.

Az Erzsébetvárosban a *tornaversenyter* közepében a Templomtér 3. sz. ház udvarán áll az u. n. *török ház*, mely a török uralom idejéből fennmaradt egyetlen épület. Egykor a temesvári pasák nyaralója volt. Ennek közelében van a *Mühle-féle virágkertészeti telep*, melynek a monarchia határain túl is előnyösen ismert neve van.

Belváros.

A *Hunyady várkastély*. A Józsefvárosból a Belváros felé vezető út végén, jobb oldalról egy várkastélyszerű épület látható, melynek helyén a Róbert Károly király által 1316-ban építtetett

királyi palota állott. Később Hunyady János temesi gróf újjá építtette, innen kapta a Hunyady kastély nevet. A török hódoltság alatt a temesvári beglerbégek lakhelyéül szolgált s a város visszafoglalása után tüzérségi szertárul használták. 1849-ben az ostromló honvédsereg ágyugolyói annyira megrongálták, hogy 1856-ban, a régi alapfalak felhasználásával újjá kellett építtetni. Jelenleg is ebben az alakban áll s tüzérségi szertárul szolgál.

Az erdélyi kaszárnya. A Hunyady kastélytól a Gyárváros felé vezető út jobb oldalán egy 483 méter hosszúságú egyemeletes épület, az u. n. erdélyi kaszárnya fekszik, mely 1719—23 között emeltetett a régi vár alapfalai fölé. A többszörösen megtört homlokzatu épületkolosszus Gyárváros felőli végénél állott volt az erdélyi kapu.

Gróf Mercy tábornok háza. Az erdélyi kaszárnyának a Gyárváros felőli végével szemben, a Balázstéren egy négyszögalaku alacsony, egyemeletes épület áll, mely a város legrégebbi épületei közé tartozik. Itt lakott volt gróf Mercy tábornok, Temesvár ujjáteremtője s ide szálltak később a csanádi püspökök, ha Szegedről Temesvárra jöttek. Utóbb a tartományi törvényszék, majd mint u. n. „kis vármegyeház“ a vármegyei törvényszék helyiségéül szolgált, jelenleg a kir. ügyészség és a fogház van benne elhelyezve. A Balázstéren az erdélyi kaszárnya mellett látható *Nepom. Szent János szobra*, mely eredetileg a Jenő herczeg téren emeltetett 1753—56 között, a pestis megszűnésének örömére.

A dicasteridlis palota. A kis vármegyeház mögött áll a város legnagyobb épülete a dicasterialis palota, vagy kormányshéki épület. A négy utczára nyiló, háromemeletes, hatalmas épületkolosszus 273 szoba, 20 kamara, 34 konyha, 65 pincze, 27 raktárhelyiségből áll s három nagy udvara van. A múlt század ötvenes éveiben építették a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság ható

ságai részére, de mire az épület elkészült, a Woiwodina megszűnt. A Temesváron székelő állami hivatalok legnagyobb része itt van jelenleg elhelyezve, így a kir. tábla, főügyészség, törvényszék, posta- és táviráda igazgatóság, pénzügyigazgatóság, adóhivatal, kincstári ügyészség, államépítészeti hivatal, kir. tanfelügyelőség, a kataszteri felügyelőség és térképtár.

A *katonai élelmezési raktár* a kormányszéki palota keleti homlokzatával szemben fekszik. Az emeletes ódon épület 1758—80 körül a csanádi püspök lakhelye volt. Az élelmezési raktárral rézsút-irányban szemben fekszik az *ágostai evangélikusok temploma*.

A *vármegyeház* a dicasterialis palota közepében, a Losonczy tér déli oldalán fekszik. Az 1754-ben barock stílusban épült kétemeletes palota eleinte a Temesi bánság tartományi kormányzóinak s polgári elnökeinek székhelyéül szolgált. A megyei rendszer visszaállítása után vármegyeház, az 1848/49. szabadságharc utáni időben a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság hatóságainak helyisége volt, 1861 óta pedig ismét Temesvármegye székháza. Ide szállott 1768-ban II. József és 1872-ben I. Ferencz József király. Utóbbinak látogatását a lépcsőház falába helyezett domborművű emléktábla örököltette meg. A közgyűlési terem s a mellette levő tanács-termet számos egykoru olajfestmény díszíti. Utóbbiak között látható I. Ferencz, V. Ferdinánd, I. Ferencz József király s több kiváló államférfi arcképe is. A főispáni ebédlőben áll Mária Terézia és férje arcképe, a fogadó teremben pedig „V. László esküje 1456-ban“ című nagy festmény, melyet a millennium alkalmával a megye megbízásából Gyárfás Jenő festőművész készített.

A *római kath. püspöki székesegyház* a Losonczy tér keleti oldalán fekszik. A barokk stílusú dóm a kincstár költségén emeltetett s építése nagyon sok időt vett igénybe. (1736—1773.)

II. József alatt, a török hadjárat idejében katonai raktárnak használták. Az 1849-iki honvéd ostrom alkalmával a várban maradott lakosság közül sokan ide menekültek, de egy golyó a bombamentesnek hitt templom tetejét is beszakította, mire a menekülők a székesegyház sírboltjában kerestek oltalmat.

A sírbolt a csanádi püspökök, kanonokok s nagyobb katonai méltóságok nyughelyéül szolgál.

A *szerb püspöki templom* a Losonczy téren, a róm. kath. dómmal átellenben fekszik. 1748-ban épült s 1791-ben kijavítva kettős toronnyal egészítettet ki. Mellette áll az 1907-ben restaurált szerb püspöki palota. A Losonczy-tér közepén áll a város legrégibb szobra, a *Szent-Háromság szobor*, mely 1740-ben emeltetett a kevéssel azelőtt megszünt pestis emlékére. A háromoldalu oszlopon láthatók Nepomuki Szt. Jánosnak, a Bánság védőszentjének alakja, talapzatán pedig a háboru, a pestis és a kétségbeesés allegorikus domborművei.

A Losonczy tér délkeleti sarkából kiinduló Lonovics utcában 8. házszám alatt fekszik a *Délmagyarországi muzeum épület*, melyet 1886-ban Temes megye építtetett a Délmagyarországi Történelmi és Régészeti muzeum társulat s a Délmagyarországi Természettudományi társulat gyűjteményei számára. A tervbe vett kulturpalota felépítéséig a régiség-, kép-, érem- és természetrajzi tár itt van elhelyezve. (A muzeum tüzetes ismeretetését l. hátrább.)

A *róm. kath. püspöki palota* a Lonovics- és Zápolya-utca sarkán áll. Eleinte kincstári épület volt s 1780-ban adatott át a csanádi püspökségnek. Utoljára 1889-ben restauráltatott. I. Ferencz József király 1891-ben ide szállott, s ennek emlékét márványtábla örökíti meg.

A *seminariumi templom* a püspöki palotával rézsut irányban szemben, a Szent-György téren foglal helyett. Ennek helyén állott volt a városnak

Szent-Györgyről nevezett legrégibb temploma, mely a török idők előtt plébánia templomul szolgált s később a törökök főmoschejává (imaház) alakítottát. Temesvár visszafoglalása után a császáriak az épületet két éven keresztül élelmezési raktárnak használták, 1718-ban pedig a jezsuitáknak adták át. Egyideig püspöki székesegyházul is szolgált. A jezsuiták 1754-ben kezdtek a mostani templom építéséhez, de 1769-ben pénz hiányában abban hagyták. A templom szomszédságában van a *róm. kath. papnevelő intézet* kétemeletes épülete, melyet 1730-ban a jezsuiták építettek missióházul és a gymnasium céljaira. 1846—48-ban itt volt elhelyezve a jogakadémia is.

A *belvárosi plébánia templom* (Mária Terézia utczában) s a hozzá épített plébános lak helyén régente malom állott, melyet a Bega egyik ágának vize hajtott. Az új várerőd felépítésekor a csatorna betölttétvén a malom helyére 1755-ben a Salvatorianus szerzetesek templomot építettek, melyet 1806-ban a plébánia részére adtak át.

A *hadtestparancsnokság* palotája a Jenő tér déli oldalán áll s 1730 táján épült. Itt laktak egykor a Temesi bánság, majd a Szerb vajdaság kormányzásával megbízott tábornokok s e házban szállt meg 1852-ben I. Ferencz József király, mikor a palota előtti katonai emlék alapkövének letételére Temesvárra jött. Az épület jelenleg a hadtestparancsnok lakásául s hivatalos helyiségéül szolgál. Az előtte álló *Osztrák katonai emléket* 1852-ben I. Ferencz József emeltette annak emlékére, hogy a temesvári várórség 1849-ben a 107 napon keresztül tartó honvéd ostromot kiállotta. A 18 méter magas, homokkőből készített szobor alapja várbástyát ábrázol, melyből góth torony emelkedik ki. A torony menyezete alatt a hűség jelképeül nőalak áll, a vár kulcsával kezében. A szobor talapzatán eredetileg fogukat csikorgatva felfelé néző állati szörnyalakok voltak láthatók,

melyekkel az ostromló magyarságot akarták jelképezni. Ezen alakok miatt annyira felháborodott a lakosság hazafias érzése, hogy a szobor épségben maradását éjjeli katonai őrséggel kellett biztosítani. Végül is 1885-ben, az emlékmű kijavítása alkalmával a szörnyalakokat eltávolították.

A *városháza* a Jenő herczeg tér északi oldalán áll. E kétemeletes ház 1732 körül épült egy török fürdő helyén. A régi épület lebontása alkalmával talált török köfelíratot az épülő ház kapujától jobbra, a homlokzatba falazták be s a kőtábla most is ott látható. A felirat szerint a fürdő Ibrahim khán alatt, (Hedsra 1053) a győtrelem évében épült. Az első emeleti tanácsteremben márványtábla örökíti meg azt az eseményt, mikor 1879. márczius 17-én, a szegedi árvizkárosultak segélyezésére alakult bizottság ülésén I. Ferencz József király személyesen megjelent. A terem másik falán hatalmas olajfestmény mutatja be azt a jelenetet, mikor Telbisz Károly polgármester 1891. szeptember 16-án fényes ünnepi közönség jelenlétében, a színház előtti téren fogadja az országos ipar- és mezőgazdasági kiállításra Temesvárra érkező I. Ferencz József királyt. A diszteremben ezen kívül egykoru festményekben vannak megörökítve a II. József óta uralkodó királyaink s a jelesebb államférfiak, városi főispánok és polgármesterek. Több zászló is függ a falakon, így Temesvárnak szabad királyi várossá tétele alkalmával, 1782-ben készített városi zászló, a polgári vadászzászlóalj zászlaja 1813-ból, a polgári lovaszászlóaljé 1829-ből, a zöld egyenruhás lövészszázadé 1843-ból s a város millenniumi díszzászlója.

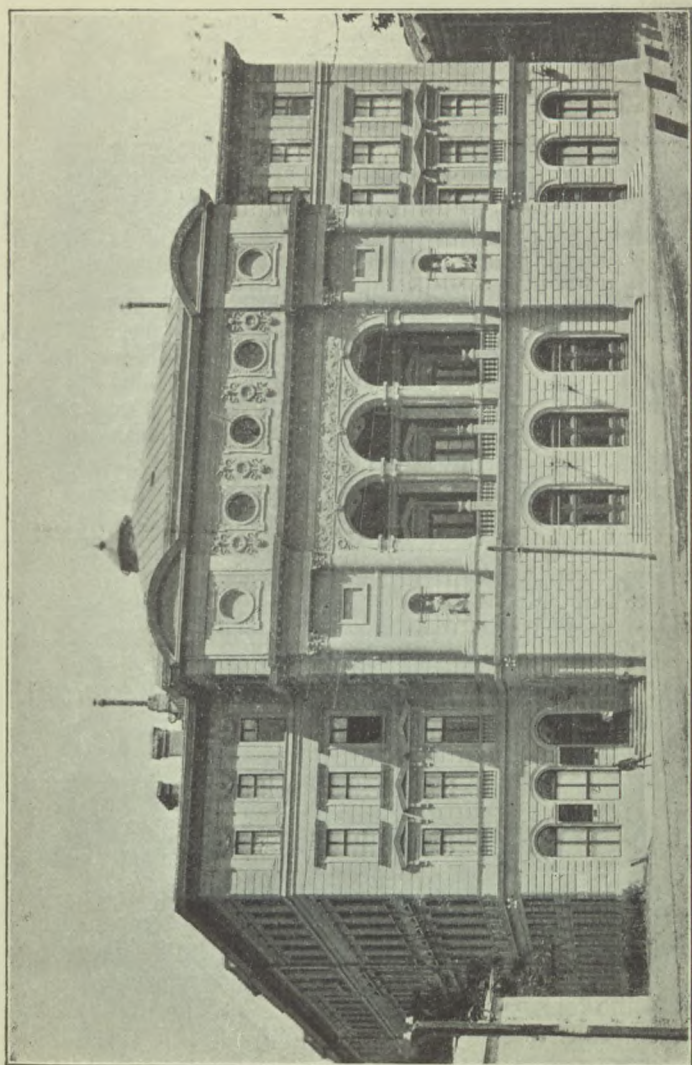
A *kegyesrendiek temploma* a városház szomszédságában, a Városház-utca sarkán fekszik s helyén a török idők előtt a ferenczrendiek temploma állott, melyet a törökök moschévé alakítottak át. Az 1716-iki ostrom alatt a régi épület elpusztult s helyébe 1733—36-ban épült a mostani templom,

mely 1788-ban a francziskánusokról a kegyesrendiek birtokába került. Az 1849-iki honvéd ostrom alatt a templom annyira megsérült, hogy jelenleg használaton kívül van. A mellette levő rendházban van a piarista főgymnasium, mely 1909-ben a Scudier park melletti új palotába költözik át.

A Jenő herczeg téren fekszik továbbá a tisztí kaszinó épülete s ezzel szemben a Temesi Agrár takarékpénztár palotája. Az utóbbival rézsút szemben álló házban van a kereskedelmi és iparkamara, ugyanitt van az anyakönyvi hivatal s a városi tanács katonai ügyosztálya.

A *Ferencz József városi színház* a Jenő tér közelében, a Koronaherczeg utczában áll. Olasz renaissance stílusban 1872—75-ben épült s 1880-ban leégvén, a város 240.000 korona költséggel újonnan felépíttette. A színházzal egybe épített hatalmas három emeletes palotában van a városi vígadó, az ország egyik legfényesebb és legnagyobb arányú redoutja. Itt folyt le egyebek között az 1907. évi Országos háziipari és műkedvelő kiállítás s az 1908-iki Nemzetközi élelmezési, háztartási és konyhaművészeti kiállítás is. Ugyanezen épületben van a város tulajdonát képező s 120 vendégszobával bíró Rudolf trónörökös szálló, mely a város első szállodája.

A Belváros középületei között említést érdemel az Erzsébet utczában fekvő két tornyu *izraelita templom*, mely 1863—5-ben épült mór stílusban 200 ezer korona költséggel. A Szent János utczában az *irgalmasok templomát és kórházát* 1737-ben kezdték építeni, az 1849-iki ostrom alkalmával a lángok martaléka lett, de 1851-ben helyreállíttatott. A Városház- és a Szerb-utca sarkán áll az állami főreáliskola. Helyén a XVIII. században a szerb magistratus városháza állt, hol 1750 óta színelőadásokat is tartottak s az épület 1791-től kezdve kizárólag színházul szolgált. A Régivár utcza városi

Ferencz József városi színház Temesváron.

iskolaépületben van a felső kereskedelmi iskola, a városi polgári fiu- és leányiskola, a városi nő-
ipariskola s a városi nyilvános könyvtár. A katonai
épületek között említést érdemel a Ferdinánd,
Ferencz-József és báró Fejérváry kaszárnya, a
cs. és kir. hadapród iskola, az Erzsébet utczai
katonai kórház, a mérnökkari s a várterületen
újonnon épült hadbirósági épület. A magánházak
között a Temesvári első takarékpénztár Szentgyörgy
téri s az Első magyar általános biztosító társaság
Mercy utczai bérpalotái.

A Belvárosból a Gyárváros felé vezető út
jobb oldalán áll az Osztrák Magyar Bank palotája
s a tervezet szerint melléje fogják építeni a posta
és táviráda igazgatóság új palotáját. Távolabb az
állami felsőbb leányiskola és internatus 1903-ban
emelt impozáns új épülete áll, melynek modern
berendezése a maga nemében páratlan. Mögötte,
a tervezett körút vonalában, a Ferencz József
parkra néző homlokzattal áll az állami főgymnasium
1897-ben emelt izléses, új épülete. A leányiskola
közelében, a Gyárváros felé vivő út mellett látható
továbbá egy emlékoszlop, mely azt a helyet jelöli,
hol már a XIV. század óta állott Szent Katalin
temploma. Az imaházat a törökök moschévá ala-
kitották volt, 1757-ben pedig az új várerőd építése
alkalmával a templom egészen lebontatott.

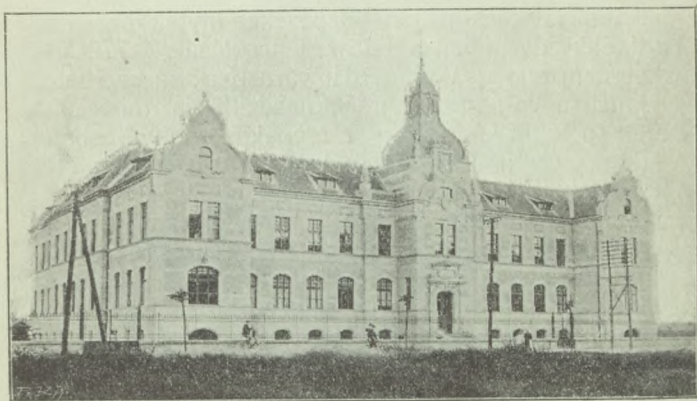
Gyárváros.

A Belváros és a Gyárváros között fekvő
Ferencz József ligeten és Városligeten keresztül
haladva, a Ligetút gyönyörű palotasorán túl, a Bega
partján az 1899-ben mór stílusban épült gyárvárosi
izraelita templom tűnik szemünkbe. Tovább menve,
a Coronini téren a városi bérpalota s a tér közepén
a róm. kath. *Millenniumi templom* látható. Utóbbi
Ybl Lajos tervei alapján 1896—900 között félmillió
költséggel, román stílusban épült s Temesvár leg-

szebb imaháza. A templom mögött van a városi villanytelep, a Kossuth téren pedig a Görög keleti szerb templom. A Kossuth tértől a gyárvárosi indóház felé vezető Indóház út bal oldalán látható a városi *villanyos vasút telepe*, a *textilgyár* s a *gyulai szövőgyár* fióktelepe, a pályaudvar mögött pedig a Temesvármegyei gazdasági Egyesület 20 holdas mintagazdasága és szőlőtelepe.

A Gyárváros említésre méltó épületei közé tartozik a Buziási úton levő *Gyárudvar* sörfőzde, a *Turul* cipőgyár és az *Anheuer-féle* pénzszekevénygyár, a Városliget mögött a Bega bal oldalán az állami *tanítóképző*, a városi *Gizella árvaház* s távolabb a városi *köszvágóhid*.

Egyébként Temesvár mellékelt térképén számokkal vannak feltüntetve a város összes említésre méltó köz- és magánépületei.

A városi Gizella árvaház Temesváron.

Temesvár lakossága.

Könyvünk külön fejezetében részletesen leírtuk, hogy az Árpád- és Vegyesházbeli királyok alatt mint vált egészen magyarrá a Temesi grófság s annak székhelye Temesvár. De a másfél századnál hosszabb török uralom e virágzó vidéket és várost is pusztává, lakatlanná tette. A visszafoglalás idejében alig volt Temesváron néhány magyar s a gyér számu lakosság a bevándorolt szerbek, oláhok, örmények és törökök közül került ki. A visszafoglalás után sem nyert sokat a magyarság ügye, mert a Temesi bánság kormányzói, felülről nyert utasításuk értelmében, a város benépesítése alkalmával csak német telepeseket hívtak be. Ez időtől kezdve a bánság visszakapcsolásáig (1779-ig) két nemzetiség dominált a városban: a szerbek, kiknek a várban külön városházuk és tanácsuk volt s akik főként a Nagypalánk külvárosban laktak és a kormányhatóság által támogatott németek. Utóbbiaknak szintén külön magistratusuk volt, amely 1782-ben, Temesvárnak szab. kir. várossá emelésekor a szerb tanácscsal egyesítettet.

A megyei rendszer visszaállítása után a magyarság is egyre nagyobb számban kezdett a városban fellépni. A megyei tisztségekre Magyarországból és Erdélyből beköltözött nemesi családokon, az itt állomásozó magyar ezredek tisztjein s legénységén kívül számos magyar iparos, kereskedő és napszámos vándorolt be.

Míg a városi hatóság hivatalos nyelve hosszú ideig német maradt s a tisztviselők nagy része magyarul sem értett, addig a megye közgyűlésein magyarul folyt a tanácskozás s 1823-tól kezdve

a közigazgatás hivatalos nyelve is magyar lett. Szóval a megye s annak tisztkara a magyarság góczpontját képezte, innen indult ki minden hazafias, kulturális mozgalom és az a törekvés, hogy Temesvár német tanácsa és lakossága érzelemben és nyelvben közeledjék az államalkotó magyarsághoz. Azonban a legnemesebb törekvések is rendszerint hajótörést szenvedtek a városi hatóság és a lakosság konzervativizmusán. A piarista gymnasiumban 1791-ben megkezdték ugyan a magyar nyelv tanítását, de az előadások nyelve csak 1844-ben lett magyarrá. A városi hatóság is csak 1844-ben, a törvényhozás rendelkezése folytán hozta be a magyar tanácskozási nyelvet, de országgyűlési követői rendszerint magyarul se tudtak, annál kevésbé vettek részt a negyvenes évek reform mozgalmában.

Csak az 1848. márcziusi események tudták a város lakosságát közönyéből felrázni. Felnőtt férfiak kezdtek most magyarul tanulni, idegen nevüket megmagyarosították s az utcáknak is magyar neveket adtak.

A szabadságharcz leverése utáni absolut uralom azonban csakhamar véget vetett a hazafias mozgalomnak. A hatóságok leszedették a magyar feliratokat, az összes iskolákban betiltották a magyar nyelvet. De a szabadság fellobbant lángját nem tudták egészen elfojtani. A magyar érzelmű lakosság, ha másként nem lehetett, kulturális czélokra való nagymérvű adakozás és nemzeti gyászünnepek rendezése által tüntetett hazafisága mellett. Annál nagyobb lelkesedést keltett 1861-ben a Szerb vajdaság és temesi bánság megszüntetésének híre. Ismét magyar lett a város hivatalos nyelve s az iskolákba is fokozatosan visszaállították a magyar nyelvet, vagy annak mint tantárgynak tanítását. A kiegyezés óta aztán gyors léptekkel haladt előre Temesváron a magyarság ügye. A magyar lakosság száma, egyfelől a hivatalnokok

nagymérvű beköltözése, másrészt az idegen anyanyelvűek assimilációja következtében öröndetes arányokban növekszik. 1851-ben a város 20.560 lakosa között csak 2346 magyar volt, vagyis 11·43%. 1880-ban 33.694 lakos között 7480, azaz 22·2%, 1890-ben 39.884 lakos között 10.657 (26·7%) és 1900-ban 49.624 lakosból már 36% volt magyar. A magyarság térfoglalását bizonyítja az a körülmény is, hogy amíg a népiskolák tanulói közt 1869-ben csak 8% volt magyar anyanyelvű, addig ez az arányszám 1900-ban 25·3%-ra, 1906-ban pedig 36%-ra emelkedett.

Temesvár lakosságának számát, szaporodását, foglalkozás szerinti megoszlását könyvünk 68—69. 81—84. oldalán ismertettük.

A Losonczy-tér és a püspöki székesegyház Temesváron.

Temesvár kulturális viszonyai.

Iskolák.

Könyvünk első részében bővebben ismertettük azt a nagyfontosságú szerepet, melyet Temesvár a délvidék kulturális és tanügyi életében betöltött. De míg a város falai között működő iskolák a multban többnyire német, vagy más idegen nyelven terjesztették a tudományokat s a magyar kultúra fejlődésére vajmi kevés hatást gyakoroltak, addig az utóbbi félszázad alatt, főként az állam és a város bőkezűségéből emelt különféle tanintézetek e nemzetiségileg széttagolt városban a magyar kultúra és a magyarosodás legfőbb zászlóvivőivé váltak.

A Temesváron működő 63 iskolának ma már, — a cs. és kir. hadapród iskola és néhány görög keleti elemi iskola kivételével, — kizárólag magyar a tanítási nyelve s magyarosító hatásukat fényesen bizonyítja az a tény, hogy a magyarul beszélő idegen nyelvű lakosság arányszáma az utóbbi tíz év alatt 37·7%-ról 47·7%-ra emelkedett.

A temesvári tanintézetek alapítási idejét és sorrendjét, tanulóinak lélekszámát s viszonyait a túloldali táblázat tünteti fel. Ennek adatait egybe-hasonlítva, érdekes következtetéseket vonhatunk le. Miként a város lakosságának 36%-a magyar, ugyanannyi az elemi iskolába járó magyar anyanyelvűek arányszáma, ellenben a középiskolai tanulóknak már 68%-a magyar. E jelenségnek az a magyarázata, hogy a magyar ifjúság tömegesebben látogatja a felsőbb iskolákat, másfelől az oda járó idegen származású tanulók szívesen vallják magukat magyaroknak.

Temesvári tanintézetek 1906/7 tanévben.

Az intézet megnevezése	Alapításának éve	A tanerők száma	A tanulók száma			A tanulók anyanyelve					A tanulók vallása						
			fiú	leány	együtt	magyar	német	szerb	oláh	egyéb	r. kath.	gör. kath.	gör. kel.	ág. ev.	ev. ref.	izraelita	egyéb
5 községi ovóda	1846 1900	14	601	646	1247	375	803	14	45	10	1061	20	54	20	43	48	1
2 róm. kath. "	1843 1890	4	135	151	286	104	171	4	7	—	239	2	10	1	8	26	—
12 községi elemi és ism. isk.	1718 1905	70	2342	1490	3832	1299	2238	56	198	41	2903	52	245	85	140	402	5
Áll. gyak. el. és gazd. ism. isk.	1893 1905	3	59	—	59	43	14	—	2	—	37	1	3	—	2	16	—
8 róm. kath. elemi leány iskola	1859 1901	29	—	1194	1194	500	651	9	31	3	986	3	45	11	38	108	3
5 gör. kel. elemi iskola	1757 1884	6	117	95	212	1	2	75	134	—	2	9	200	1	—	—	—
3 magán el. isk. .	1872 1901	5	65	45	110	87	19	1	3	—	8	—	5	—	1	96	—

Városi polg. fiúisk.	1899	8	344	—	344	165	136	16	27	—	214	—	52	15	16	47	—
2 r. k. polg. leányiskola	1874	14	—	349	349	147	156	9	33	4	244	2	39	2	12	50	—
Állami főgymnas.	1888	22	447	—	447	310	46	20	61	—	181	2	81	18	18	143	4
R. kath. "	1897	16	376	—	376	195	135	4	38	4	293	—	48	10	13	10	2
Áll. főreáliskola .	1870	18	403	—	403	219	142	18	24	—	219	2	44	15	11	112	—
Áll. fels. leányisk.	1884	15	—	258	258	228	14	6	9	1	80	3	13	11	12	139	—
2 r. k. fels. leányisk.	1892	18	—	240	240	163	66	7	4	—	181	—	11	3	6	39	—
Városi fels. ker. isk.	1899	10	186	—	186	94	72	9	11	—	88	1	26	13	3	55	—
Áll. ipari szakisk. .	1900	12	261	—	261	136	106	9	8	2	205	1	17	10	22	6	—
Cs. kir. hadapr. isk.	1867	16	133	—	133	54	60	1	15	3	97	—	19	12	5	—	—
Önk. magán tanf. .	1872	2	9	—	9	9	—	—	—	—	6	—	—	—	1	2	—
Áll. tanítóképző .	1893	12	115	—	115	38	48	5	22	2	79	—	29	4	3	—	—
R. k. tanítónőképző	1891	15	—	158	158	86	66	4	1	1	148	4	4	1	1	—	—
R. k. ovónőképző	1893	4	—	15	15	15	—	—	—	—	15	—	—	—	—	—	—
Áll. síketréma int.	1883	8	49	27	76	29	30	7	7	2	51	—	12	3	6	4	—
Vakok intézete .	1904	1	7	—	7	3	3	—	1	—	5	—	1	—	—	1	—
7 tanonciskola .	1883	58	1292	—	1292	276	775	120	113	8	915	13	237	19	37	71	—
1905	1905																
R. k. papnövelde	1806	4	47	—	47	19	23	—	5	—	42	5	—	—	—	—	—
63 tanintézetben összesen		384	6988	4608	11656	4605	5777	394	799	81	8300	120	1196	254	397	1375	15

Könyvnyomtatás.

Temesvár abban az időben került török uralom alá, mikor a könyvnyomtatás hazánkban épen kezdett meghonosodni s akkor szabadult fel, mikor a császári kormány a nyomdák felállítását politikai okokból minden módon megakadályozni igyekezett. Ez az oka annak, hogy a temesvári könyvnyomdászat nem tekinthet vissza több százados multra. Csak 1771-ben alapította Heimerl Mátyás az első nyomdát, mely 1848-ig csaknem állandóan versenytárs nélkül állott, amennyiben az 1787-ben létesített másik nyomda négy évi működés után megszűnt. 1848-ban a harmadik nyomda, 1851-ben a cs. kir. fiókállamnyomda került Temesvárra s utóbbi 1867-ig működött. A nyomdák száma 1867-ben négy, 1893-ban tizenhárom volt, jelenleg pedig 14.

E szám adatok azt bizonyítják, hogy a temesvári nyomdászat, bár aránylag rövid multra tekinthet vissza, a legutóbbi időben oly nagyarányú emelkedést mutathat fel, mely csaknem páratlanul áll.

A jelenleg működő nyomdák a következők: Csanádegyházmegyei, Délmagyarországi ny., Unió, Csendes Jakab, Stéger Ernő utódai, Uhrmann Henrik, Moravetz Testvérek, Csendes Lipót, Messinger Sándor utóda, Heim Antal, Pátia, Klein Frigyes, Lackinger Károly, Lehner György.

Hírlapirodalom.

Bár a politikai viszonyok Temesvár könyvnyomdáinak fejlődését hosszú ideig megakadályozták, mégis hazánkban időrendben negyedik ujsága, az Intelligenz-Blatt 1771-ben Temesváron jelent meg. Az első politikai hetilap, a Temesvarer Zeitung 1784-ben indult meg, de úgy ezek mint a múlt század első évtizedeiben alapított többi

németnyelvű lapok rövid életűek voltak. E tekintetben csak a Temesvarer Wochenblatt képezett kivételt, amennyiben 1831-től 1849-ig állott fenn. Általában 1848 előtt ugyanazon időben egy lapnál soha sem volt több, csak a márcziusi események hatása alatt s a sajtószabadság kimondása után indult meg még kettő, de a város ostroma alatt mindhárom megszűnt. Az absolutismus idejében, 1851-ben a Regierungsblatt s 1852-ben az első politikai napilap, a hivatalos jellegű Temesvarer Zeitung indult meg, mely utóbbi aztán napjainkig fennmaradt. A legelső magyar nyelvű lapot Temesváron Pesty Frigyes indította 1858-ban „Delejtű” czimen, másodikat, a „Csanádot” Kún László és Csiky Gergely, az első magyar napilapot pedig 1872-ben Kakujay Gyula szerkesztette „Temesi Lapok” czim alatt.

Az alkotmány visszaállítása után a hirlapirodalom is fellendült s 1872-ben már kilencz lap jelent meg, (közte három napilap) 1895-ben már harminczkettő. Temesváron általában idők folyamán 151-féle lap látott napvilágot és pedig 80 német, 43 magyar, 12 magyar-német, 3 szerb és 10 oláh.

Ezidő szerint 18 lap jelenik meg Temesváron. Ezek közül:

Politikai napilapok:

Délmagyarországi Közlöny XXXVII. évf. szerkeszti Lendvai Miklós.

Temesvarer Zeitung LVII. évf. szerkeszti Kacser Romulus.

Neue Temesvárer Zeitung XLI. évf. szerkeszti Dévay Ferencz.

Südungarische Reform XX. évf. szerk. Reiner Adolf.

Temesvári Hirlap VI. évf. szerk. Pogány Mihály.

Temesvarer Volksblatt VII. évf. szerk. Kastriener Samu.

Politikai hetilapok:

Der Freimüthige XXIII. évf. szerk. Blaskovits Ferencz.

Volkswille XV. évf. szerkeszti Tóth János.
Der Landbote XXXVII. évf. szerkeszti Kraushaar
Károly.

Nem politikai hetilapok:

Plugarul Roman szerk. Mitru Miklós.
Deutsch-ungarischer Volksfreund szerkeszti Feist-
hammel Károly.

Szaklapok:

Temesvári Színház napilap szerkeszti Osztie Andor.
Der Ungarische Landwirth hetilap XX. évf. szerk.
Kraushaar Károly.

Folyóiratok:

Havi Közlöny (r. kath. vallásu) XXXI. évf. szerk.
Dr. Kovács Sándor.
Történelmi és régészeti értesítő XXIII. évf. szerk.
Dr. Berkesi István.
Délmagyarországi term. tud. füzetek XXXI. évf.
szerk. Dr. Steiner Simon.
Városi Közlöny XI. évf. szerk. Geml József.

Élczlapok:

Die Posaune XXXIII. évf. szerk. Jenkner Gusztáv.

Míg a folyóiratok majdnem kivétel nélkül magyar nyelven jelennek meg, addig a 2 erős magyar napilappal szemben 4 német nyelvű áll, s ez utóbbiaknak a délvidék németajku lakossága körében erős gyökerei vannak. Ugyanigy van a hetenként megjelenő néplapokkal is, de a német lapoknak csak a nyelve idegen, mert egy-két szocziáldemokrata, vagy alldeutsch tendenciájú laptól eltekintve, mindnyájuk hazafias, magyaros szellemben van szerkesztve.

Irodalom.

Különleges politikai, nemzetiségi és nyomdai

viszonyai miatt Temesvár csak az utóbbi időben kezd irodalmi téren jelentékenyebb szerepet betölteni. A XVIII-ik század folyamán itt kiadott könyvek száma alig haladja felül a 30-at, az 1848 előtt megjelenteké pedig a 200-at s ezeknek is nagy része naptár, vagy névkönyv volt. A német és latin munkák mellett az első magyar nyelvű mű, egy imakönyv, 1780-ban jelent meg, melyet aztán hosszú időközökben követett egy-egy magyar könyv.

Irodalmi viszonyaink csak a kiegyezés után lendültek fel s szépprózánk és tudományos irodalmunk művelői hosszú ideig a temesvári tanintézetek tanárai és az újságírók közül kerültek ki. Így Csiky Gergely, Örtvay Tivadar, Dr. Szentkláray Jenő, Czirbusz Géza, Véber Antal kegyesrendi, Miletz János, Dr. Gáspár János világi tanárok, Pesty Frigyes, Herczeg Ferencz, Tábori Róbert újságírók voltak. Ez országos hirre jutott kitűnőségek névsorát újabban a jeles írók egész gárdája egészíti ki, kiknek neveit az Arany János társaság névsorában találhatni.

Az Arany János irodalmi társaság Szentkláray Jenő apátkanonok, Szabolcska Mihály ref. lelkész és Sebesztha Károly kir. tanfelügyelő buzgólkodása folytán 1903-ban alakult meg Temesváron s nemcsak e város, de egész Délmagyarország irodalmi és tudományos életében máris nagyfontosságú szerepet tölt be. Temesváron és a vidék nagyobb városaiban időnként rendezett felolvasó ülésein irodalmunk jeleseinek szépirodalmi, eszthetikai és tudományos műveit mutatja be a nagyközönségnek s hangversenyek rendezése, egyes művek kiadása, vagy segélyezése által szintén a magyar nyelv és nemzeti kultúra terjesztését mozditja elő. Rendes tagjainak száma az alapszabályokban 40-ben állapítottatott meg s e helyeket az országrész érdemesebb szépirodalmi, eszthetikai és tudományos írói közül a társaság választás útján tölti be. Ezidő szerint 37 rendes tagja van.

Temesvár irodalmi és tudományos életében szintén jelentős szerepet tölt be a Temesvár vidéki tanári kör kezdeményezésére 1899-ben alapított Szabad Lyceum, melynek hétről-hétre nagyszámu, előkelő közönség jelenlétében lefolyó ismeretterjesztő előadásain, hangversenyein a délvidék és a főváros legkiválóbb tudósai és művészei működnek közre.

Levéltárak.

A török uralom alatt Temesvár okmánygyűjteményei is elpusztultak s így a hatóságok és egyházak levéltárai inkább csak a visszafoglalás utáni időkből őriznek nagyobb számu és becses okmányokat.

A városi levéltár a városház emeletén, más része a városi könyvtár alatti pinczeszobákban van elhelyezve. A XVIII. századból kevés okmányt őriz, de annál gazdagabb a mult század történetére vonatkozó adatokban. Temesvármegye levéltára a megyeház földszinti helyiségeiben van s a megyei rendszer visszaállítása (1779) óta vezetett jegyzőkönyveket s más megyei okmányokat foglalja magában. A csanádegyházmegyei levéltár a püspöki palota földszintjén van s anyaga 1740-től kezdődik. Itt őrizik a temesvári jezsuiták 1719 óta vezetett naplóját is; általában a levéltár igen értékes és bő adatokat szolgáltat egész Délmagyarország kulturális történetére vonatkozólag. A csanádi káptalani levéltár a káptalan birtokaira vonatkozó okiratokat, továbbá végrendeleteket, nemesi okleveleket foglal magában. A szerb püspöki levéltár a püspöki palota földszinti helyiségében van s 1750-től kezdődőleg gazdag adatokat őriz a szerb egyházi és iskolai viszonyokra s politikai mozgalmakra, így a szerb vajdaság történetére vonatkozólag. A hadtestparancsnoksági levéltár rendezett okmánytára nemcsak a katonai

ügyekre, hanem a visszafoglalás utáni időben katonailag kormányzott délvidék általános történetére, különösen a tartomány ujjaszervezésére és gyarmatosítására vonatkozólag megbecsülhetlen, de még eléggé fel nem dolgozott gazdag adatokat tartalmaz. A pénzügyigazgatóság levéltárában jelenleg a pénzügyi hatóságok újabb keletű iratai találhatók, minthogy az egykori Temesi Bánság tartományi kormányának hosszú ideig itt őrzött rendkívül becses okmányai pár év előtt a budapesti országos levéltárba kerültek. A királyi törvényszék levéltára (a Dicasterialis épületben) a korábban fennállott megyei, városi és tartományi bíróságok iratait is magában foglalja.

Népkönyvtárak.

A Temesvár-józsefvárosi polgári olvasó egyesület még 1877-ben egy népkönyvtárat alapított, mely szerény keretek között bár, de egyre fejlődve és gyarapodva ma már évenként közel 20 ezer könyvet ad ki olvasásra. A józsefvárosi népkönyvtár szép sikerein felbuzdulva, a Temesvári Nemzeti szövetség mozgalmat indított a Gyár- és Erzsébetvárosban felállítandó hasonló jellegű népkönyvtárak érdekében. A terv csakhamar meg is valósult, amennyiben a Muzeumok és könyvtárak orsz. tanácsa 1901-ben mindkét városrész számára 1000—1000 korona értékű népkönyvtárat ajándékozott, melyeknek kezelését és fenntartását a városi tanács és a Nemzeti szövetség vállalta magára. A város hozzájárulása folytán fokozatosan gyarapodó népkönyvtárak évről-évre növekvő forgalmat tüntetnek fel s az alsóbb osztályhoz tartozó, többnyire nem magyar anyanyelvű nép művelése s magyarosítása érdekében megbecsülhetlen tevékenységet fejtenek ki. A városi hatóság áldozatkészsége folytán e népkönyvtárak más népművelő intézményekkel is összekapcsolhattak, így a gyárvárosi népkönyvtár Szénatéri tágas

helyiségeiben egész napon át olvasóterem áll díjtalanul a munkásosztály szórakoztatására. Ugyanott a téli időszakban hetenkint ingyen népies előadások, hangversenyek és háziipari tanfolyamok tartatnak. E népotthon kifogástalan berendezése s helyes vezetése az ország hasonló intézményei számára méltán mintául szolgálhat.

Nyilvános városi könyvtár.

Rég érzett hiány potlásáról gondoskodott Temesvár város vezetősége, mikor 1895-ben elhatározta, hogy évtizedek óta gyűjtött 11 ezer kötetes könyvtárát a nagyközönség számára nyilvános könyvtárrá alakítja. Annak gyarapítása végett több magánkönyvtárat is megvásárolt s felhívta a kulturális egyleteket, hogy könyvtáraikat a közöscél érdekében egységes, szakszerű kezelés végett végleg, vagy tulajdonjoguk fentartásával adják át. E felhívásra a Délmagyarországi tört. és régészeti muzeum társulat 4500, a Délmagy. természettud. társulat 5300, a Temesvári jogászegylet 1600, Temesmegye 900 s a Délvidéki Kárpát egylet 460 kötetet adtak át a nyilvános városi könyvtár részére, úgyhogy annak állaga újabb adományokkal 33 ezer kötetre szaporodott. A városi könyvtár addig, míg a tervbe vett kulturpalota felépül, a belvárosi régi vár utcai iskolaépület földszinti helyiségeiben nyert elhelyezést, hol az olvasó és dolgozó szobán kívül két nagy könyvtár terem s széles folyosó szolgál a könyvek elhelyezésére. A tágas olvasó terem minden hétköznapon d. u. 3—7 óráig nyitva áll, amikor állandóan nagyszámu olvasó közönség keresi fel. A könyvtárat 1907-ben 246 nap alatt 1014 olvasó használta, ezenkívül térítvény ellenében 3358 darab könyvet vettek ki otthoni használatra.

A könyvtár rendezése s a czimtár elkészítése másfél évet s tetemes költséget igényelt. A czimtár

a legmodernebb követelményeknek megfelelően állítottatott össze s a két kötetes nyomtatott szak-kataloguson kívül betűrendes czédula czímtár, szakczímtár, a könyvek elhelyezését feltűntető helyi czímtár és külön növekedési napló szolgál a kezelés megkönnyítésére.

A könyvtár anyagát szépirodalmi és különféle szakbeli tudományos művek alkotják, de a vezetőség főtörekvése oda irányul, hogy a gyűjtemény a Temesvárra és a Délvidékre vonatkozó munkákat teljes számban foglalja magában. A nagyfontosságú kulturmissiót teljesítő könyvtár a közel jövőben jelentékenyen gyarapodni fog ama művek által, melyeket az állam 25 ezer koronás rendkívüli segélyéből fognak beszerezni.

Egyébb könyvtárak.

A r. kath. egyházmegye könyvtárát 1835-ben alapította Lonovics József püspök. A gyűjtemény jelenleg 5000-nél több kötetből áll s említésre méltó darabja Révai Miklósnak a csanádi egyházmegye történetére vonatkozó kézirata. A kegyesrendiek gymnasiumának könyvtára több, mint 8400, a Temesvár-józsefvárosi polgári olvasó egylet könyvtára mintegy 6700 kötetet tartalmaz.

Szinészet.

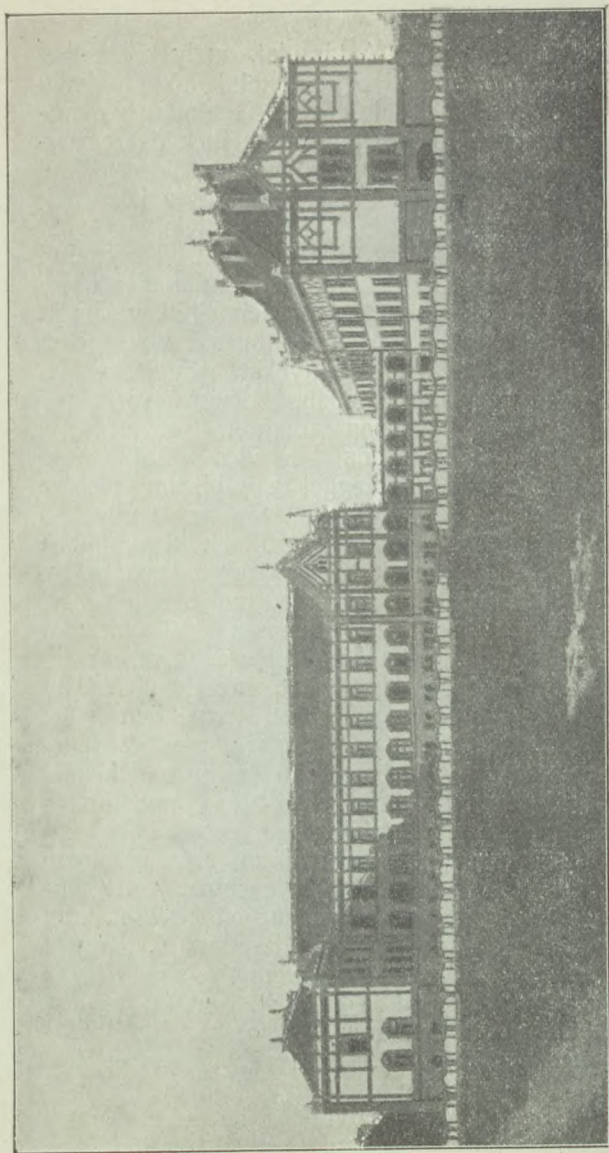
Temesvár színésze hosszú és érdekes multra tekinthet vissza. Már az 1750-es években tartottak itt egyes pesti, bécsi német színtársulatok előadásokat, melyek 1776 óta a főreáliskola helyén állott szerb városház helyiségeiben folytak le. Mikor 1782-ben a szerb és német magistratus egyesítettett, a szerbek városházát egészen a színház céljaira alakították át s 1875-ig, a „Szinház-, vigarda- és szálloda részvénytársaság” által emelt modern színházépület elkészültéig ott tartották az

előadásokat. Az új színházépület 1880-ban ugyan leégett, de a város azt 240 ezer korona költséggel csakhamar felépíttette. A színházépület mai napig ily alakban maradt fenn.

Temesvár színészete kezdetben kizárólag német volt. Az első magyar társulat 1828-ban tartott néhány előadást s a több nyelvű lakosságra való tekintettel főképp énekes darabokat adott elő. Második alkalommal 1832-ben jött megint egy magyar társulat, a kassai, Temesvárra, hol vendégszereplése igen szép anyagi és erkölcsi sikerrel végződött. Ezután több ízben keresték fel a magyar társulatok Temesvárat s 1852-ben a katonai emlék alapkövének letétele alkalmával az itt időző I. Ferencz József király is megnézte a magyar szín-előadást. 1883-ban megalakult Temesváron a magyar színügy gyámolító egyesület, mely a magyar színészetet hathatós anyagi és erkölcsi támogatásba részesítette. Míg előbb a főidény alatt német társulatok játszottak, 1885 óta a magyar szintársulat kapta a téli főszezont, a németek pedig az utószezont. A színészet 1899-ben állandósíttatván, ezidő óta a városban kizárólag magyar társulatok játszanak. Temesvár város és a vidék közönsége valóban lelkesen karolja fel a magyar színészetet, úgyhogy az előadások állandóan telt ház előtt folynak le. A városi hatóság a színház művelő és magyarosító hivatását méltányolva, a költségekhez maga is tekintélyes összegű segélylyel járul hozzá.

A délmagyarországi történelmi és régészeti muzeum társulat s annak gyűjteményei.

E társulat az Ormos Zsigmond egykori főispán kezdeményezésére 1872-ben alapított Délmagyarországi történelmi és régészeti társulat s az 1882-ben létrejött Délmagyarországi Muzeum-egylet egyesítése folytán 1885-ben nyerte mai

Állami felsőbb leányiskola és internatus Temesváron,

nevét és szervezetét. A társulat, mely a hasonló célú hazai történelmi egyesületeink között kiváló helyet foglal el, a délvidék történelmére és műiparára vonatkozó adatok és emlékek összegyűjtését tűzte főcéljául. Evégből ásatásokat eszközöl s gyűjteményeit csere, vásár útján és a közönség ajándékaiból gyarapítja. Időnkint felolvasásokat rendez, s egyéb szakkbeli könyveket, Történelmi és régészeti értesítőt ad ki. A társulat alaptőkéje 72 ezer korona, melynek jövedelmeiből, valamint az államsegélyből fedezi a fenntartási költségeket s gyarapítja a gyűjteményeket. Gyűjteményei 1876-ig a püspöki palotában, 1886-ig a vármegye tulajdonát képező házban voltak elhelyezve, míg a vármegye a szomszédos Lonovics-utczai telken 62 ezer korona költséggel a muzeum részére külön épületet emelt, mely azonban a növekvő gyűjtemények befogadására szűknek bizonyult. A helyiség kérdése csak akkor lesz megoldva, ha felépül a tervezett kulturpalota, melyben a városi könyvtáron s a néprajzi muzeumon kívül a társulat gyűjteményei is megfelelő elhelyezést nyernek.

A jelenlegi muzeumépület pinczehelyiségében van a lapidarium, a földszinti termekben s az emelet egyik szobájában a régiségtár és az iparművészeti osztály. Ebben kellő számú emlékekkel van képviselve a kőkor, a réz- és bronzkor és gazdag gyűjteménye található a római és a népvándorláskorabeli, olykor unikum számba menő régiségeknek. Sokkal szegényesebben van képviselve az Árpád- és Vegyesházbeli királyok kora s általában szomorúan lehet tapasztalni, hogy a másfélszázados török uralom mennyire elpusztította egy virágzó, gazdag kor emlékeit. Annál bővebben maradtak fenn emléktárgyak az országrész visszafoglalása utáni időből. A muzeum igen értékes része a Pongrácz-féle orsovai gyűjtemény, melynek nagy része az Alduna vidékéről s különösen a Vaskapu csatorna ásása alkalmával került ki. A

muzeum emeletének utczaí termében s oldalszobájában van elhelyezve a képtár és az éremgyűjtemény. A képtár csaknem 350 darabból áll s legjelentősebb képei Bellini Giovanni eredeti Madonnája 1479-ből, Bordonne Paris Krisztus feje, Pittoni Giovanni Battista Atalantája, s több más XV.—XVII. századbeli mester műve, továbbá Kupeczky két eredeti műve, Munkácsy két rajza s az újabbkori festőművészek számos értékes alkotása.

A több mint 16 ezer darabból, köztük 300 aranyéremből álló éremgyűjtemény nagy része helyszűke miatt nincs közszemlére téve. A nagy éremtárlóban vannak a keleti, görög, római és magyar aranyérmek. Az I.—II. számu kis éremtárlóban a római érmek, a III. tárlóban a Temesvárra és Délmagyarországra vonatkozó, IV-ben pedig magyar- és osztrák érmek. Az épület első emeletén van az 1700 darabból álló oklevéltár, melynek legrégibb darabja 1580-ból való. A muzeum néprajzi gyűjteménye a Délvidéki Kárpát egyesület gondozása alatt az állami főgymnasium épületében van ideiglenesen elhelyezve.

A Délmagyarországi természettudományi társulat s annak gyűjteményei.

Az 1874-ben alapított társulat a természettudományok különféle ágainak művelését s általában Délmagyarország természeti viszonyainak kutatását tűzte célul. Ennek megvalósítása érdekében szaküléseket és népszerű előadásokat tart, tanulmányi kirándulásokat rendez, természetrajzi muzeumot és szakkönyvtárat tart fenn. Fennállása első éveiben évkönyvet, ezidőszerint Természettudományi füzetek czimen folyóiratot ad ki s 1885-ben mikroszkopiai és vegyvizsgáló állomást szervezett, mely 1903-ban nyilvánossági jogot nyert. A társulat gyűjteményei közül az állattár a muzeum-

épület egyik emeleti termében, az ásvány- és kőzetgyűjtemény egy része az állami főreáliskolában van elhelyezve.

A Délvidéki Kárpát egyesület s a néprajzi muzeum.

A természeti kincsekben, festői tájakban s néprajzi sajátosságokban gazdag délvidéken fontos szerepre van hivatva az 1892-ben alapított Délvidéki Kárpát egyesület, mely az országrész turista ügyét tanulmányi- és társas kirándulások rendezése, a „Déli Kárpátok” című honismertető folyóirat s magyar és német nyelvű turista kalauzok kiadása által mozditja elő. Az évek folyamán rendezett kutató kirándulásai segítségével feltárta a Krassó-Szörényi hegyvidéket s e gondos kutatások eredményeit az 1894-ben magyar és német nyelven kiadott Délvidéki kalauzban bocsátotta az utazó nagyközönség használatára. A turistáskodás megkönnyítése végett turista utakat, menházat s Marillán messzelátót építtetett, vidéki alosztályainak szervezése által pedig módot akart nyújtani arra, hogy az utazni vágyó közönség az egyes vidékekre vonatkozólag az alosztályok vezetőitől mindenben pontos útbaigazítást nyerhessen.

Az egyesület tagjainak száma jelenleg 380. Tagsági díj évenként 4 korona. Az egyesület a turistika fejlesztésén kívül az országrész ethnographiai sajátosságainak összegyűjtését is programjába vette s 1902-ben megalapította a Dél-magyarországi táj- és néprajzi muzeumot. A gyűjtemény, mely a Muzeum társulat által átnedgett tárgyakkal is gyarapodott, a kulturpalota felépítéséig az állami főgymnasiumban nyert elhelyezést.

Meteorologiai és seismologiai observatorium.

Az observatórium a Grenwichtől számított keleti hosszúság $21^{\circ} 15' 55''$ a s az északi szélesség

45° 45' 32" a alatt, az Adriai tenger szintje fölött 92 méter magasságban fekszik, Gyárváros, Kertész utca 6. szám alatt. Alapított az observatoriumot jelenleg is vezető Berecz Ede tanár kezdeményezésére 1897-ben. Fenntartásáról a m. kir. orsz. meteorologiai és földmágnességi intézet és Temesvár sz. kir. város közönsége gondoskodik. Az observatórium megfigyelései az összes meteorologiai elemekre és a földrengésekre vonatkoznak. Déli 12 órakor helyi prognosist ad a következő 24—48 órában várható időjárásról, mely a városházán levő időjelző táblán és Kecskeméti S. optikus kirakatában azonnal kifüggesztetik és a helyi lapok által még aznap este közöltetik. A Konkoly-Vicentini-féle földrengésjelző műszer seismogrammjai, a kir. magyar tudományegyetemi földrajzi intézet központi seismologiai observatóriumának Budapestre szintén naponta küldetnek fel. Magán személyek megkeresésére, anaeroid barométerek beállításával, orvosi, szobai, fürdő stb. hőmérők (hibáinak) állandóinak megállapításával és telefon útján, a pontos zónaidő közlésével is foglalkozik az observatórium. Ezenkívül a kir. törvényszék vizsgáló bírósága, a városi rendőrfőkapitányság, polgári és katonai hatóságok, ügyvédek, kereskedők, gyárosok, vendéglősök stb. gyakran megkeresik az observatóriumot időjárási kimutatásokért és szakvéleményért. A hőmérséklet és csapadék évszakonkénti normális középértékei Temesváron

	Hőmérsék	Csapadék
Tél	— 1'0 C°	96'1 mm.
Tavaszi	11'2 "	169'9 "
Nyár	21'6 "	224'1 "
Ősz	11'2 "	147'6 "

A hőmérséklet maximuma az utolsó 10 évben (1898—1907) 1905 aug. 6-án 37'8 C°, a minimum 1902 decz. 16-án — 21'4 C° volt. Csapadékos nap legalább 1 mm csapadékkal, van évenként átlag 97, havas nap 22, zivataros nap 30, szélviharos

nap 37. A legnagyobb csapadék mennyiség egy 24 óra alatt 1906 június 23-án 72 mm volt. Jég- eső évenként átlag 1—2, kártékony villámcsapás pedig jóformán soha sem fordul elő. Temesvár klímája e szerint igen enyhe, hőmérséklete kétszer oly magas mint a mennyi földrajzi fekvésénél fogva megilletné. Az átmenet a meleg időszakból a hideg- időszakba igen lassu és fokozatos, az ősz tehát hosszú, kellemes és néha karácsonyig is kitart. A tél rendszeren rövid és enyhe, átlagos hőmérsék- lete csak ritkán jut néhány tized fokkal a fagypont alá, az is csak rövid ideig tart, úgyhogy sokszor nem képes a város jégszükségletét a Bega folyóról nyerhető természetes jéggel fedezni. Az átmenet a hideg időszakból a melegbe azonban igen rohamos és gyakran ugrásszerű. A tavasz tehát rövid s a tél után csaknem közvetlenül következik a nyár. A nyár mindamellett nem túlságosan meleg, mert nyáron rendszeren az északi szelek az uralkodók, melyek a meleget nagyon mérséklék. Viszont télen a déli szelek vannak túlsúlyban.*

Emberbaráti intézmények.

Temesvár városát a jótékonyság terén is méltán megilleti a vezérszerep, mert nagyszámu emberbaráti intézményeinek jó része működését a város határain kívül is, olykor az egész délvidékre kiterjeszti. Ezek közül egyik-másik intézménye év- százados multra tekinthet vissza s az egész or- szágbán kezdeményező uttörőként szerepel. A csecsemő kortól az élet végőrájáig számtalan csa- pás, szerencsétlenség érheti az embert; betegség, halál, anyagi károsodás ezrével teszi árvává, nyomorulttá embertársainkat, kiknek fölsegítése, támogatása a társadalom súlyos, de nemes hiva- tása. E humánus czélok szolgálatában Temesváron

* Bővebben lásd Berecz Ede „Temesvár klímája” cz. munkáját.

számos társadalmi egyesület, intézmény működik, de ezek mellett bőven kiveszi részét a jótékony-ság terén a városi hatóság is, mely a rendelkezése alatt álló alapok jövedelméből s a saját pénztárából évenként százezreket áldoz jótékony célokra.

A gyermekvédelem terén az 1899-ben alakult „Fehér Kereszt Délvidéki Gyermekvédő Egyesület” fejt ki buzgó tevékenységet. A Scudier liget mellett, az állami gyermekmenhely szomszédságában 1904-ben emelt diszes palotában szegény gyermekek részére poliklinikát tart fenn, hol évenként 3—4 ezer gyermeket részesít ingyen orvosi kezelésben. Ugyanott a modern igényeknek megfelelő víz- és högyógyászati, svéd torna- és testgyenészeti osztályt is rendezett be s gyermekgondozónők kiképzésére tanfolyamot tart fenn. Jogsegélyző osztálya útján oda törekszik, hogy az atyák elhagyott törvénytelen gyermekeik iránti természet- és jogszerinti kötelességüket teljesítsék, irodalmi osztálya pedig a gyermekvédelmi és egészségügyi irodalom fejlesztésére és népszerűsítésére törekszik. Nagyfotosságu hivatást tölt be az egyesületnek a Bega balsor 9—11. sz. alatti bérházban elhelyezett szülészeti és nőgyógyászati osztálya, mely évenként 3—400 szülőnőnek nyújt gondozást és sok száz bejáró betegnek orvosi segélyt. A szülészeti osztálylyal kapcsolatban Arad, Krassó-Szörény és Temes megyék anyagi hozzájárulásával egy másodrendű bábaiskola is működik. A Fehér kereszt egyesület 1900—1901. években az elhagyott gyermekek gondozásáról is maga gondoskodott, e munkakörét aztán 1902-ben átengedte az állami gyermekmenhely részére. A menhely, mely 1904 óta a Scudier liget melletti diszes palotában helyeztetett át, évenként 2000 elhagyott gyermek eltartásáról, neveléséről gondoskodik, a betegeket a menhelyben gyógykezei, az egészséges gyermekeket pedig havi tartásdíj mellett a délvidéki magyar falvakban egyes családoknál helyezi el.

A szegénysorsu tanuló ifjúság segélyezéséről a különböző társadalmi és iskolai egyesületek gondoskodnak. De e téren is első helyen áll Temesvár város hatósága, mely a városi kisdovedvóákba, népiskolákba, a polgári és felső kereskedelmi iskolába járó növendékek nagy részét (így az elemi iskolába járók 80--85%-át) tandíjmentességben részesíti, e mellett 250—300 szegény iskolásgyermek felruházására, tankönyvvel való ellátására évenként 4000 koronát áldoz. Téli időben egyes iskolákban napközi otthont s gyermekkonyhát rendez be. A budapesti egyetemre járó temesvári ifjak részére a Mensa Academicánál 2 ingyenes helyet tart fenn, az iparművészeti iskolába járó egy temesvári tanuló részére évi 500 koronás ösztöndíjat ad. A különböző társadalmi és ifjúsági egyesületek is jelentékeny áldozatokat hoznak a tanuló ifjúság segélyezésére. A kegyes tanítórend főgymnasiuma kebelében fennálló segítő egyesület évenként 60—70, az állami főgymnasium segélyegyesülete 20—25 tanulót lát el könyv- és pénzsegéllyel, még jelentékenyebb az állami főreáliskola segélyegyletének működése. Az állami fa- és fémipari szakiskola tápintézete a szegény növendékeknek ingyen, a többieknek kedvezményes áron ad ebédet, az állami felsőbb leányiskola növendékei közt 10 év óta fennálló „jótékonysági egylet“ pedig a téli hónapokban az elemi iskolákba járó 160—170 szegény gyermek részére ingyen népkonyhát tart fenn s minden évben bőkezű karácsonyi ünnepet rendez. A tanulni vágyó szegény sorsu ifjak helyzetét nagyban megkönnyítik a különféle internatusok, melyekben a vidéki ifjak ingyen, vagy felette jutányos áron nyernek állandó ellátást. A Szent-Imre finevelő intézet 40 tanulónak nyújt ingyen ellátást, a tanítói internatusban pedig a vidéki tanítók közép- vagy szakiskolába járó gyermekei közül 100-an nyernek kedvezményes díjért elhelyezést. A Ferencz József utcza ipari internatusban a dél-

vidéki iparosok gyermekei közül 120 növendék kap olcsó ellátást. A Temesvárról kikerülő egyetemi hallgatók segélyezésére szolgálnak a városi hatóság által kezelt alapítványok, továbbá a kegyes tanítórendi főgymnasium, az állami főreáliskola s az állami főgymnasium kebelében fenálló „iskolatársak egyesületei“.

Az árva gyermekekről a városi Gizella árvaház gondoskodik, mely a Városliget mögött 1901-ben emelt diszes otthonában évenként 50-60 árvának nyújt ellátást. A Temesvár-józsefvárosi kath. püspöki árvaház pedig az iskolanővérek vezetése alatt évenként 75—80 árva leánynak nyújt ellátást és kiképzést.

A munkaképtelen és agg polgárok gyámlótásával számos felekezeti jellegű s egyéb társadalmi egyesület foglalkozik, de e téren is első helyen áll a városi hatóság, mely a szegényalap kamataiból, adományokból s e célra utalt egyéb bevételeiből évenként 45—50.000 koronát fordít 5—600 szűkölködő állandó segélyezésére. Még számottevőbb tevékenységet fejt ki a városi hatóság által gyűjtött és kezelt polgári menházalap, mely a hasonló egyéb alapítványokkal együtt jelenleg 360 ezer koronával rendelkezik s ennek kamataiból, valamint a multságok jövedelmeiből s gyűjtésekből 1907-ben 27 ezer koronát fordított 120 elaggott férfi és nő segélyezésére.

A társadalom által fenntartott jótékony nőegyesületek nagyrészen felekezeti alapon vannak szervezve, így a Segítő boldogasszony róm. kath. nőegylet, a Belvárosi-, a Gyárvárosi- és a Józsefvárosi izraelita nőegyletek, a Görög keleti szerb nők jótékony egylete, az Ágostai ev. nőegylet, a Református nőegylet, a Görög keleti román nők egylete. A Temesvári nőcselédvédő egyesület cselédotthonában az állami gyermekhelyből átvett leányoknak nyújt kiképzést a háztartás különböző ágaiban, ezenkívül programjába vette a cselédügy

rendezését s az elaggott cselédek menhelyének felállítását. A rabsegélyző egyesület a büntetésüket kiállott rabok támogatását s keresethez juttatását tűzte céljául; a temesmegyei honvédegyesület pedig az agg 48-as honvédek részére nyújt havi segélyt. A polgárság vagyonának megmentésére törekednek: az 1877-ben egy testületté egyesült belvárosi, józsefvárosi és gyárvárosi önkéntes tűzoltó egyletek, melyekkel egyetértőleg működnek a vasuti és gyári tűzoltóságok is. A városi hatóság és a társadalom által anyagilag támogatott Önkéntes mentő egyesület mindhárom városrészben teljesen felszerelt mentőállomást tart fenn s évenként több mint 1000 esetben nyújt első segélyt. A kórházak között legnépesebb az 1757 óta működő városi kórház, hol 1905-ben 238 betegágy állott s 3314 beteg részesült ápolásban. Jelenleg 5 orvos, 2 férfi és 14 nőápoló van alkalmazva. A szűk és ódon kórházépület helyett a tervezet szerint pavillon rendszerben emelendő új közkórház építési költségeinek részbeni fedezésére szolgál a 534 ezer koronányi új közkórházépítési alap. A belvárosi katonai kórházon kívül az irgalmasok 1905-ben 87 beteget, a Missits utcai irgalmas nővérek 49 beteget gondoztak.

Jelentékeny szociális feladatot teljesítenek a különböző betegsegítő pénztárak, továbbá a 20 betegsegélyző és temetkezési egyesület is, melyek közül jelentékenyebbek a városi halott és temetkezési egyesület 4240 taggal, továbbá a polgári betegsegélyző 3796, a Báró Hirsch Mór egyesület temesvári fiókja 800, az erzsébetvárosi temetkezési egyesület 2100, a Chewra Kadisa 325, a Pietas betegsegítő és temetkezési egyesület 1200 taggal. Hasonlóképpen közegészségügyi célokat szolgál a Vörös kereszt egyesület fiókja s a Délmagyarországi tüdővész elleni szövetség is.

A munkásnép anyagi és erkölcsi helyzetének javítására törekeshetnek a munkásjóléti intézmények.

u. m. a város s a kereskedelmi és iparkamara hozzájárulásával fenntartott állami munkaközvetítő intézet, mely díjtalanul közvetít munkát a kereskedelem és ipar minden ágában. A Délvidéki Nemzeti szövetség kezdeményezésére szervezett Néphivatal a vagyontalan munkásnépet ingyen jogsegélyben részesíti. A városi hatóság a munkásnép érdekében szintén jelentékeny áldozatokat hoz, így évi 5—6000 korona költséggel téli népkonyhákat, a Gyárvárosban és a Józsefvárosban ingyen népfürdőket tart fenn. Olcsó és egészséges munkáslakások építése végett mozgalmat indított, s a gazdaságilag rossz esztendőkhöz több száz munkás részére inségmunkát ad. Ugyancsak a munkásjóléti intézmények közé sorozandó a Munkások rokkant- és nyugdíjegyületének közel 2000 tagot számláló temesvári fiókja is. A délvidéki siketnémák oktatásával a város által 1885-ben alapított s 1897 óta államosított siketnémák intézete foglalkozik. A Dózsa utcában levő díszes új épületét 1897-ben a város emeltette s a költségekhez maga közel 100 ezer koronával járult hozzá. A vakok intézete 1905-ben nyílt meg a Holló utca 6. sz. alatti bérházban 22 növendékkel.

Temesvár társadalmi viszonyai, egyletei.

A délvidék társadalmi életének évszázadok óta Temesvár a központja. Egykori királyi palotájának fénye, udvari ünnepélyeinek híre s a temesi grófok pazar háztartása már csak a múlté ugyan, de vezető szerepét a város továbbra is megtartotta s a felé összpontosuló vasuti hálózat kiépülése óta idegenforgalma s az egész délvidék társadalmára gyakorolt hatása jelentékenyen fokozódott.

Temesvár társadalma egyébként idők folyamán gyökeresen átalakult s az utóbbi századok idegen nyelvű és érzelmű intelligenciáját részben máris átformálta a számban és szellemi erőben

gyarapodó magyarság. Az átalakulás és összeolvadás folyamata még nem ért véget, amennyiben a társadalom városrészek, felekezetek, nemzetiségek, néposztályok, sőt politikai pártállás szerint tagozódik s ugyanily alapon létesültek a kaszinók és más egyesületek is. Többé-kevésbbé külön kört alkot a katonaság, a polgári osztály német része, az oláhság, a csekély számu megyei gentry s a magyar hivatalnok osztály. De a választalak egymás után tűnnek el s a közös érintkezési pontok, minők a gyakori kiállítások, hangversenyek, bálók, ünnepélyek s a színház, érzésben és nyelvben egyre közelebb hozzák egymáshoz a társadalom különféle elemeit. A városi és vidéki lakosság egyik kedvelt találkozó helye a színház, mely a nem magyar anyanyelvűekre való tekintettel különös súlyt helyez a zenés és énekes darabokra. A külföldi és fővárosi művészek, valamint a helybeli Zenekedvelők Egyesülete, a Magyar Dalárda, a Szabad Lyceum s egyéb jótékonyági, illetve kulturális egyletek által rendezett hangversenyek, az Arany János társaság s más kultur egyletek sűrűn ismétlődő tudományos és irodalmi előadásai, a megyegyűlések, a városi vigadó hatalmas termeiben, vagy a kaszinók helyiségeiben lezajló bálók, télen a korcsolyázó egylet jégpályája, nyáron az atletikai és regatta versenyek s más ünnepélyek szintén erős vonzerőt gyakorolnak a távolibb vidékek lakosságára is. Vasárnap délelőttönként, mikor a Jenő herczeg téren katonazenekar játszik, diszes közönség lepi el a corsót. Igaz, hogy a város tagozottsága miatt megfelelő corsóélet nincs Temesváron, de e helyett tavasztól őszig mozgalmas élet folyik a városrészeket összekötő hatalmas parkokban, melyeket szép időben ezrével keres fel a lakosság, a széles játszótereken pedig az ifjúság sportol. Ez árnyas ligetek részben a kiránduló helyeket is pótolják, amennyiben a környéken csak egyetlen kiránduló hely van. Ez a gyárvárosi vasuti

állomástól kocsin húsz percznyi távolságban fekvő Vadászerdő, melynek fái alatt a vendéglőben s az állami erdőőri szakiskola gyönyörű parkjában vasárnapokon ezrével mulat és üdül a városi közönség. A lakosság egy távolabbi mulatóhelye a vonaton két órányira fekvő Buziásfürdő, hova ünnepnapokon szintén sokan rándulnak ki.

Temesvár társadalmi életében jelentékeny szerepet töltenek be a különféle egyesületek, melyek száma a 120-at meghaladja. Az emberbaráti és kulturális egyesületek nagy részét könyvünk más helyén már felsoroltuk. Az egyesületek többsége azonban a városrészenként működő kaszinókból, olvasókörekből, a többnyire foglalkozási szakonként szervezett dal-, zene-, tüzoltó-, temetkezési- és szakegyletekből áll, melyek szűkebbkörű, de szociális szempontból így is nagyjelentőségű tevékenységet fejtenek ki. A kaszinók és olvasókörok között legélénkebb tevékenységet a Délvidéki Kaszinó fejt ki s tagjai a legelőkelőbb körökből, főként a hivatalnok osztályból valók. A Hunyady úton pár évvel ezelőtt épített klubhelyiségének tágas dísztermében télidőben hétről-hétre thea- és tánczestélyeket s hangversenyeket rendez. A Jenő herczeg téri katonai kaszinón kívül, hol szintén gyakran vannak bálók és hangversenyek, népesebb olvasókörok még a T.-józsefvárosi, az erzsébetvárosi s a gyárvárosi társaskör, a T. társaskör, T.-józsefvárosi polgári olvasó egyesület, a kereskedelmi alkalmazottak s a magántisztviselők egyesülete, stb. A T. Lloyd társulat szintén csinos olvasótermet tart fenn. A társas egyesületek között élénkebb tevékenységet fejtenek ki a T. Jogászegylet, a T. Magyar nyelvterjesztő egyesület, a T. állatvédő egyesület, a T. Gabelsberger gyorsíró egyesület, a Temesvár kerületi tanári kör, a T. Sakkör, a T. Csolnakázó és a T. Zenekedvelő egyesület, stb. stb. valamint a könyvünk 165-8 és 226-231 oldalán már felsorolt kulturális, jótékonysági és más egyesületek.

Temesvár közgazdasági viszonyai. A város háztartása.

Könyvünk más helyén* részletesen előadtuk Délmagyarország s ezzel kapcsolatban Temesvár gazdasági fejlődésének történetét. A jelen állapotok ismertetése során pedig felsoroltuk ama nagyszámu gyári-, kereskedelmi s egyéb vállalatokat, melyek révén Temesvár közgazdasági téren is hazánk legelső városai közt foglal helyet. Hatálmasan fejlődő *gyárparádnak* üzemei közül e helyen is felemlítjük az 1846 óta fennálló dohánygyárat, mely hazánk legrégebbi s ma is egyik legnagyobb ilyenmü vállalata. Állandóan mintegy 1700 munkást foglalkoztat s egész országban csak a fiumeinek van nagyobb személyzete. Az állandóan 900 munkást foglalkoztató Turul-czipógyár az ország legnagyobb iparvállalatai közt foglal helyet, a Délmagyarországi kalapgyár 280, a Textilipar rt. 160, az Első magyar gyapjufonalgyár 120 munkással, továbbá a kötött és szövött iparárugyár, a Hinterseer-féle keztyűgyár, a Hungária nemezgyár stb. fejlődő ruházati iparunknak szintén nagyjelentőségü képviselői. A vegyészeti ipar terén a 400 munkással dolgozó Temesvári első gyufa-, kocsikenőcs- és vegytechnikai gyár rt. áll első helyen, a fémipar terén az Anheuer-féle Első magyar pénzszekrény és gépgyár s az 500 munkást foglalkoztató máv. javító-műhely említendő. A Temesváron működő s többnyire jelentékeny külföldi kivitelre dolgozó többi nagyobb vállalatokat u. m. szesz-, sör-, téglagyárak stb. gyárakat könyvünk más helyén

* Lásd 105—156 oldalon.

(105—130 old.) már felsoroltuk s itt csak azt említjük fel, hogy monarchiánk egyik legnagyobb s Európaszerte ismert kertészeti telepe, a Mühle Vilmos és Árpád-féle műkertészet szintén Temesváron van.

Temesvár *kereskedelme* szintén jelentékeny. Már a múlt századokban híresek és látogatottak voltak országos vásárai s napjainkban is az évenként öt ízben négy-négy napon keresztül tartó nagyvásárokon egész sátorváros épül a hadapród iskola melletti gyakorló téren, hol hat nyolcz vármegye népe kerül össze. Idők folyamán a vásárok jelentőségét némileg csökkentették a fejlődő nagykereskedő házak, melyek az egész országrész forgalmát kezükben összpontosították. A Bánság nyersterményeinek értékesítése végett 1760-ban egy kereskedelmi társulat is alakult, de csak pár évig működött. Az újabb kereskedelmi egyesületek között legjelentékenyebb a Temesvári Lloyd társulat, melynek árutőzsdéje mellett önálló választott tőzsde-bíróság is működik. Nagyjelentőségű hivatást tölt be továbbá az 1907-ben alapított Délmagyarországi Mezőgazdák szövetsége, mely a gazdasztyály terményeinek értékesítésével s áruszükségletének kielégítésével foglalkozik. A város kereskedelmének és forgalmának nagyságáról némi fogalmat alkothatunk, ha az alábbi számadatokat más városokéval összehasonlítjuk. Az 1906-ban Temesvára érkezett levélpostai küldemények darabszáma 4,202.000, a táviratoké 92.000 volt. Ebből átlag egy lakosra 71·6 levél és 1·6 távirat esett, tehát egész országban csak négy városnak volt jelentékenyebb a levélpostai s csak háromnak nagyobb a fejenkénti táviratforgalma. A telefonbeszélgetések számát (7,994.000) csak a budapesti telefon 32,206.000 beszélgetése haladta fölül. A táviró hivatal 1854 óta, a távbeszélő 1879 óta működik a városban. A budapesti és fiumei után a temesvári telefonhálózatnak van legtöbb (915)

állomása. A 2 temesvári vasuti állomáson 1906-ban felszállott 776 ezer utas, kik közül 397 ezer a szomszédos, 321 ezer a II—VII., 51 ezer a VIII—XV. és 5 ezer a XVI. zónára esett. Csak a budapesti, pozsonyi és debreczeni állomások személyforgalma volt nagyobb, a II—VII. zónában pedig az összes városok között Temesváron szállott fel a legtöbb utas. Ez utóbbi körülménynek az a magyarázata, hogy a nyolcz irányból összpontosuló vasútvonalak a Délvidék személyforgalmának jelentékeny részét e város felé terelik. A temesvári *hitelintézetek* száma 1906-ban 23-ra, az ezeknél elhelyezett takarékbetétek összege 41 millió koronára rugott. Ennél több takarékbetét csak az aradi (48 millió), pozsonyi (54 millió) és a budapesti (507 millió) intézeteknél volt elhelyezve. Az Osztrák-Magyar bank temesvári fiókjának váltótárczájánál (14 millió korona) csak a debreczeni, aradi és a budapesti fióké volt nagyobb. Figyelemre méltó jelenség, hogy amíg legtöbb városunkban a közérdekű vállalatok, így a gázgyár, villanytelep, fogyasztási adóbérlet, magánosok kezében vannak, addig Temesváron nemcsak ezek, de számos magántermészetű ipari és egyéb vállalat szintén a törvényhatóság tulajdonában és kezelése alatt áll. És Temesvár ez üzemeknek a közérdeket szem előtt tartó helyes vezetése által nagyfontosságú szociális hivatást tölt be s akárhány nagyvárosnak követendő például szolgálhat. Így többek között a város tulajdonában s kezelése alatt van a városi villamos vasut, mely az egymástól távol fekvő városrészek személyforgalmának megkönnyítése végett hét irányba szétágazó s tíz és fél kilométer hosszú hálózatot tart fenn. Sűrű kocsiközlekedésének s olcsó viteldíjainak tulajdonítható, hogy utasainak száma 1907-ben 7,798.716-ra rugott, ami a megelőző évihez képest 16% emelkedést jelent. Említésre méltó, hogy az összes fővárosi és vidéki közuti vasutak közt csak két budapesti vállalat személy-

forgalma haladta felül a temesvárit, holott öt vállalatnak nagyobb a pályahossza. A vállalat 1907 évi bevétele 540.000 koronára rugott. A villamos vasut 1899 óta van forgalomban. Azelőtt 30 éven keresztül lóvonatu vasut közlekedett.

Az osztrák légszeszvilágítási részvénytársaság 1857-ben épített légszesz gyára 1904-ben került vétel útján a város tulajdonába. A gyár 1907-ben 926 ezer köbméter légszeszt állított elő, vagyis az előző évinél 17,5%-kal többet. A fogyasztásból állami, katonai, városi és vasuti középületekre 28%, magánosok világítási céljaira 41%, főzés, fűtés s egyéb célokra 31% esett. Az üzem 1907 évi bevétele 273.000 korona volt. A városi villanytelep az ipari üzemek s a város köz- és magánvilágításának céljaira szolgáló villamáramot állítja elő. A közvilágítás majdnem kizárólag villanylámpák segélyével történik s e célra 1105 izzó- és 47 ivlámpa szolgál. A magánvilágítási izzólámpák száma 1907-ben 41.972-re, az ivlámpáké 105-re rugott. Az ipari motorok száma 150, a házi vízvezetékek szivattyu motoraié 179, egyéb motoroké és villamos készülékeké 101 volt. Az 1907-ben termelt 3,623.000 kilóvattórából a villamos vasut 940 ezer, a textilipar rt. 816 ezer s a többi fogyasztók 1,886.000 kwattórát vettek igénybe. A villanytelep 1907 évi bevétele 611 ezer korona volt. Említésre méltó, hogy az egész monarchiában Temesvár hozta be legelőször (1857-ben) az utcái légszeszvilágítást s szintén itt alkalmazták először (1894-ben) utcái világításra a villanyt. A villanytelepet 1893-ban vette meg a város az Electric Company Limitedtől 400 ezer koronáért. A városi téglagyár 1907-ben a kedvezőtlen gazdasági viszonyok miatt csak 550 ezer darab gépi és 807 ezer kézi téglát állított elő. Bevétele 44 ezer, tiszta üzemi feleslege két ezer korona volt. A felsorolt vállalatok vezetésénél a város a közérdeket tartván szem előtt, olcsó díjtételek alkalmazása s olykor

messzemenő kedvezmények nyújtása által a forgalom s az ipari tevékenység fokozására törekszik. Vállalatai így is jelentékeny tiszta nyereséget produkálnak, ami a közköltségek fedezésére fordítottván a városi pótdát csökkenti.

A városnak egy másik jövedelmező vállalata az állami fogyasztási adók bérlete, amely évenként 50-80 ezer korona, illetve az államsegélylyel együtt negyedmillió korona tiszta jövedelmet hoz. A közbérlőhid 1907 évi bevételei 100 ezer koronát tettek, az ezzel kapcsolatosan működő műjégyvár 7400 korona áru jeget állított elő. A városi zálogház a kisemberek hiteligényeinek kielégítésére méltányos kamat mellett évenként átlag 200.000 korona kézi zálogkölcst nyújt. A város magángazdaságai közé tartozik egyebek között a részben házi kezelés alatt álló tinkovai és zsidóvári erdőbirtok s a sziklási kőbánya. Jelentékeny bérjövedelmet biztosítanak a színház-vigadó és szálloda épület, a gyárvárosi bérpalota, a 2493 cat. holdas temesvári, a 2110 holdas mehalai földbirtok, az erzsébetvárosi közös legelő, a katonai kaszárnyák és különféle épületek, malmok stb. A városi közalap vagyona 1906 végén 15 millió korona volt, melyből a nyolcz és fél millió koronányi kölcsönt és egyéb terhet levonva, 6 millió korona tiszta vagyon mutatkozik, ezenkívül a város kezelése alatt álló szegény-, Gizella árvaházi-, polgári menház-, városi nyugdíj-, körkórház-, ut- és más alapok tiszta vagyona a másfél millió koronát, a közművelődési és közegészségi alapok vagyona a 800.000 koronát meghaladja. A városi háztartás 1908 évre előirányzott 2,722.000 korona rendes bevételeiből ház- és haszonbérekre 482.000, községi pótdóra 333.000, (az állami adó 30%-a) iskola adóra, tandíj és államsegélyre 180.000, kövezetvám-helypénz, fogyasztási adókra és államsegélyekre stb. 1,126.000, városi illetékekre, díjakra, késedelmi kamatokra 90.000, átruházási pótilletékre 60.000, térítményekre

420.000, vegyesekre 33.000 korona esik. Az 1908 évre előirányzott 2,695.000 korona rendes kiadásból tanügyi és kulturális czélokra 440.000, tisztii fizetésekre s illetményekre 307.000, épületek jókarban tartására, irodai költségekre s birtokok kezelésére 120.000, színház és vigadóra 60.000, utca nyitásra, kövezésre, ligetfentartásra 332.000, adókra 63.000, kölcsönök kamataira s törlesztésekre 590.000, fogyasztási adó megtérítésre és kezelésre 440.000, emberbaráti czélokra 43.000, közrendészeti kiadásokra 187.000, egészségügyi czélokra 27.000, kegyuri kiadásokra 32.000, vegyesekre 54.000 korona esik. A város pénzügyi viszonyainak nagyarányu fejlődését mutatja az, hogy a közalap bevételei 1854-re még csak 312.000 kor.-ban, 1900-ra 1,824.000 koronában irányoztattak elő, tehát a legutóbbi nyolcz év alatt 50% az emelkedés.

A város összes alkalmazottainak száma 1908 elején 862 volt, tehát egy év alatt 105-tel szaporodott. Illetményeik összege 1,177.546 koronára rugott. E kolosszális számoknak az a magyarázata, hogy a város sokféle vállalatai jelentékeny számu tisztviselőt és segédszemélyzetet, a városi iskolák pedig megfelelő tanító személyzetet foglalkoztatnak. Így a városi közigazgatás különféle ágaiban s a rendőri szolgálatban összesen 393, a közkórházaknál 45, az iskoláknál 147, a közbiztonságnál és jóvédéki kezeléségnél 61, a villamos vasutnál 93, a villanytelepen 71, s a légszuszgyárban 52 alkalmazott működik. A törvényhatósági bizottság 67 virilista s ugyanannyi választott tagból áll. Az 1892 évi szervezeti szabályrendelet a bizottsági tagok számát 134-ről 196-ra emelte ugyan, de a törvényhatóság e határozat életbeléptetését egyidőre felfüggesztette s így a tagok száma változatlan maradt.

Temesvár jövője.

A mai Temesvár egy épülőfélben levő hatalmas palotához hasonlít, melynek egyes befejezett részeiből máris következtetni lehet az épület impozáns méreteire s fenséges stíljére. A közel jövő Nagy-Temesvárájának is csak egyes részei épültek még ki, ugymint a hivatalokkal és üzletekkel telelakott Belváros s az attól keletre és nyugatra ágyulövésnyi távolban fekvő Gyár-, Erzsébet- és Józsefkülvárosok, melyek külön piaczaikkal, üzleteikkel és társadalmukkal megannyi önálló városnak tekinthetők. Képzeletünkben annál impozánsabban bontakozik ki a jövő képe, ha arra gondolunk, hogy ez egymástól messze fekvő külvárosok csak fejlődési pontjai egy hatalmas méretű igazi nagyvárosnak, mely a mai vársánczok és falak helyére épülő körutakkal és palotacsoportokkal egygyé fogja forrasztani a különálló részeket.

A városok fejlődése rendszerint egyetlen központ felé irányul s ezért a monumentális új köz- és magánépületeket a régimódi szűk utcák lebontott házai helyére kell építeni. Temesvár azonban centrifugális irányban fejlődik, itt a nagyobbszabásu palotákat a városrészek között amerikai módon nyitandó új utcákban, körutakon s parkok mellett fogják felállítani, hol perspektívájuk kellően érvényesülhet.

A pengő csákányok maholnap befejezik munkájukat s a negyvenkét évig épített várerőd széles falai a vársánczokba temetve örökre eltűnnek és az általuk eddig eltakart Hunyady kastély, főkormányszéki palota, színház és sok más belvárosi épület most már érvényre juttathatják

hatalmas arányaikat, antik stíljöket. A béklyóitól megszabadult Belváros pedig fejlődhetik kifelé a sík várterületen, míg a feléje épülő külvárosokkal össze nem találkozik. De mintha a természet s az emberi számítás nem engedné, hogy a városrészek teljesen egybeforranak, továbbra is közöttük fog állni az egy mederbe terelt Bega csatorna s mellette a hosszú parklánczolat, melynek fái majd távoltagek a várostól a gőzhajók füstjét.

A város fejlesztési tervek egy része már a közel jövőben meg fog valósulni. Így a Bega csatorna medrének egyesítése s hajózhatóvá tétele, a várfalak lebontása s a várterület szabályozása, az új kegyesrendi főgymnasium építése s a körülfekvő terület rendezése, a hadbírószági és fogház-épület, a gyárvárosi városi bérpalota stb. építése folyamatban van. A posta- és táviratigazgatóság új palotája, a terv szerint az Osztrák-Magyar bank és az állami felsőbb leányiskola palotája között, szintén közelebből felépül s a városi könyvtár és az összes muzeumi gyűjtemények céljaira emelendő nagyszabású kulturpalota, valamint a józsefvárosi róm. kath. templom költségei is nagyrészt biztosítva vannak. Már készülnek az új róm. kath. püspöki palota, az új városház és megyeház, a nagyszabású városi köz-kórház, s a csatorna- és vízvezetési hálózat tervei, úgyszintén tárgyalás alatt van a forgalmat gátló bázisai vasútvonal áthelyezésének, vagy felemelésének kérdése s míg az egyes városrészekben a pénzügyi és építési válság idejében is szakadatlanul folyt a magán-építkezés, az újabb gyárak kéményei szintén egymásután emelkednek ki a földből. Az ipari vállalatok alapítását egyébként az állam iparfejlesztési politikája s a pénzintézetek helyes gazdasági érzelme mellett hathatósan elősegíti a városi hatóság messzemenő erkölcsi és anyagi támogatása is, amennyiben a város nemcsak kezdeményezőleg vesz részt a vállalatok alapításában, hanem ingyen

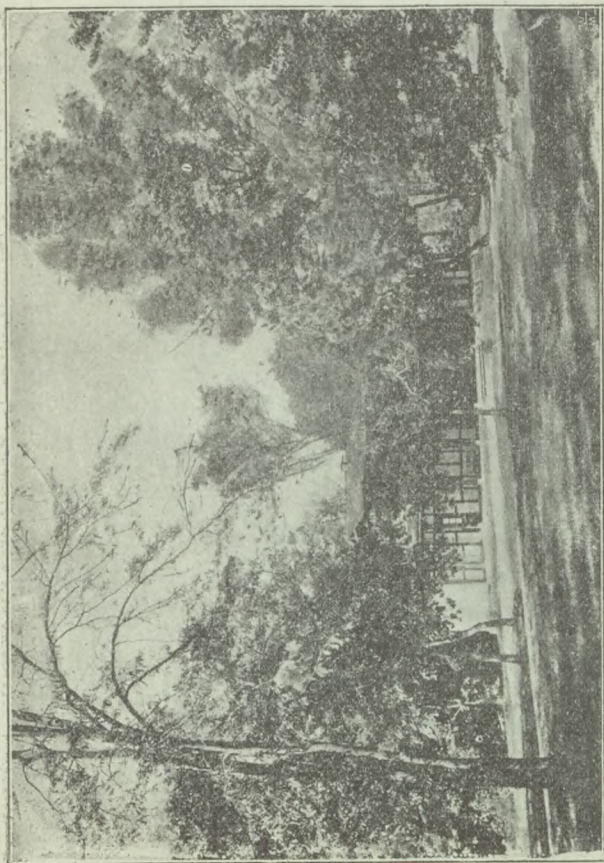
telket, kedvezményes áru téglát és villamos erőt s több évi adómentességet is nyújt. Részben ez a magyarázata annak, hogy Temesvár az ország legelső ipari városai közt foglal helyet, de ily irányu továbbfejlődésének egyéb biztosítékai is vannak, minők a lakosság vállalkozó szelleme és ipari rátermettsége, az alacsony pótlódó, olcsó, egészséges lakások, megfelelő vizierő és a város kitünő fekvése.

A város fejlődése még nagyobb arányokat fog ölteni, ha a második műgyetem, vagy a harmadik egyetem, továbbá az államvasutak ujabban szervezendő üzletvezetősége Temesvárra kerül. Az új egyetem elnyerése az a cél, mely felé a város közönsége állhatatosan törekszik s amelyért kulturális és tanügyi intézményekre évenként máris százezreket áldoz. Hogy e tervek nem hiu ábrándok s a kulturális és gazdasági téren missióra hivatott Nagy-Temesvár kialakulása csak idő kérdése, ezt igazolják a mult tanúságai s a jelenben elért eredmények. Szerencsére Temesvárnak minden korszakban kiváló vezetői voltak: a háborus időkben Losonczy István, Hunyady János s a többi törökverő temesi grófok, az ujjáteremtés korszakában Mercy tábornok, a genialis szervező tehetség s ma, amikor nem a harczmezőn, hanem kulturális és közgazdasági téren folyik a mérkőzés, elődeihez szintén méltó férfi áll a város élén.

Temesvár vidéke.

A temesvári járásban *Szentandrás* (3011 l.) *Ujbessenyő*, *Kisbecskerek*, *Temes-Gyarmata* (5322 l.) stb. virágzó régi német telepes községek közelében a földművelési kormány telepítési actiója folytán újabb időben két tiszta magyar község is keletkezett. Az egyik az 1903-ban alapított *Ujmosnicza*, másik a Temesvártól kocsin félórányira fekvő s 1891-ben szentesiek által épített *Vadászerdő*

község, melyek máris fontos hivatást töltenek be a magyarosítás terén. Vadászerdőn az állami iskola mellett internatus is működik, s évenként 200-nál több idegen ajku tanulót helyez el a magyar családoknál. Ugyane község határában erdőőri szakiskola is van. (L. könyvünk 112 oldalát.)

Búziásfürdői parkrészlet.

Versecz törvényhatósági jogu város.

A báziai vasutvonal mellett, Temesvártól vonaton két órányira, a festői Kudrici hegység tövénél fekszik Versecz törvényhatósági jogu város. Az impozáns, új vasuti állomástól a Pancsovai úton, az Erzsébet téren és a Székház utcán keresztül kocsin 10 percz alatt* juthatni a város központjába, a Városház terre s az annak szomszédságában levő Andrássy-, Ferencz József- és Baross-terre. Befelé menet a Pancsovai út jobb oldalán a Délmagyarországi kiviteli gőzmalom rt., távolabb a főszolgabírói hivatal áll, a Székház utca jobb oldalán, diszes kert közepén a szerb püspöki palota, ezzel szemben, az utca másik oldalán az 1783—5-ben épült hatalmas szerb székesegyház és iskolaépület, az utca jobb felőli végén az izraelita templom látható. A csinos épületsorokkal és üzletekkel szegélyezett Városház téren áll az 1861-ben épült góth stílű, impozáns Városház, ezzel szemben a Hungária szálló s e téren van a pénzüntézetek üzleti helyisége is. A Városház tértől nyugatra fekvő s vásártérül szolgáló tágas Ferencz József téren s a Szalvator utcán áthaladva a Baross térre érünk. Itt van a csinos Baross szálló, szemben az Adler Vilmos és fia-féle gőzmalom. A Városház tértől délkeletre a téglány alaku csinos Andrássy térre jutunk, melynek keleti oldalán a Takarékpénztár s a Verseczi kaszinó, a tér közepén pedig az 1892-ben felállított honvéde-mlék áll. Az Andrássy térrel párhuzamosan s attól keletre fekvő hosszú, egyenes Petőfi utcában van az állami főreáliskola.

* Omnibusz viteldija 20 fillér, kocsí 1 kor. 20 fillér.

A Petőfi utczával párhuzamosan s attól keletre húzódik a csaknem egész várost átszelő s fasorokkal szegélyezett széles Fehértemplomi út, melynek asfaltjárdája a verseczi társaság legkedveltebb korzója. Keleti során Zoffmann Sándor sörgyára, tovább a községi polgári leányiskola, mellette a községi fiúiskola emeletes épülete áll. Utóbbiban van elhelyezve a városi muzeum gyűjteménye is. Ugyanazon soron s az Iskola utca szegletén áll a pár évvel ezelőtt góth stílusban épült kéttornyú, gyönyörű róm. kath. plébánia templom, távolabb a nyugati soron a járásbiróság csinos, új épülete, az ut déli végén pedig a Kormann és a József főherceg térre néző honvédségi laktanya, a Lengauer-féle cognacgyár s a polgári lövölde látható. A fehértemplomi utról a Városliget utcán keresztül a Városkertbe, Délmagyarország legrégibb s egyik legszebb nyilvános parkjába jutni. A városi közönség által sűrűn látogatott sétahely közelében van a róm. kath. temető, a városi kórház s a szegények háza. A város nevezetesebb középületei közé tartozik még a Jenő herceg téren fekvő m. kir. mentelep. A gyári vállalatok nagy része a verseczi, a Versecz-réti, illetve a Versecz-vásártéri vasúti indóházak közelében fekszik, így egyebek között a szalámigyár, a téglagyárak, az Unió keményítőgyár stb.

A Temesvár-fehértemplomi állami út mellett s öt vasútvonal kereszteződésénél fekvő város kereskedelme és ipara igen élénk. 24.770 főnyi lakosságának 24.4%-a iparral, 7%-a kereskedelemmel, 40.8%-a pedig föld- és szőlőműveléssel foglalkozik.* Bortermelése az ország határain túl is híres volt, míg a 12 ezer holdnyi szőlőterületet 1880 körül a phylloxera ki nem pusztította. Ujabban az amerikai alanyval felújított s a közeli homokpusztán beültetett szőlőterület

* A népességre vonatkozó egyéb adatokat lásd a 65—86. oldalon.

már 4300 holdra tehető, melynek hozama az 52 ezer hectolitert máris felülhaladja. A város lakosságának 53·5%-a német, 32·5%-a szerb, a 10·2%-nyi magyarság nagy része pedig a hivatalnokok és értelmiségiek keresettel foglalkozók közül kerül ki. Az egyesületi élet igen élénk, a helybeli lapok száma 5, u. m.: a Délvidék cz. társadalmi hetilap, a Werschetzer Gebirgsbote, a Neue Werschetzer Zeitung, a Werschetzer Volksblatt és a Südungarische Generalanzeiger című hetenkint 2-3-szor megjelenő politikai lapok. Versecz története a legrégibb időkbe nyúlik vissza, amennyiben a város környékén talált gazdag régiségleletek részben a palaeolith, neolit, a bronz- és a rézkorból valók. Római korbeli emlékekre is lehet találni, melyek azt bizonyítják, hogy a közelben római castrumok állottak. A város mostani neve okmányainkban először a XV-ik században fordul elő. A város 1552-ben török kézre került s maradt 1716-ig, mikor a kormányhatóság által betelepített németek a szerb-község mellé új telepet építettek. Eként Német- és Szerb-Versecz néven két külön község alakult, melyek csak 1795-ben egyesültek. 1817-ben Versecz szabad királyi város lett. 1872-ben pedig törvényhatósági jogot nyert. Az 1690-ben alapított görög keleti szerb püspökség 1749 óta székel a városban, azelőtt Karánsebesen állott s hatásköre az oláhokra is kiterjedt. A versecziek kedvelt kiránduló helye a háromnegyed óra alatt megjárható 250 méter magas Kápolnahegy. A rajta álló s 1720-ban épült Szent Kereszt kápolna híres búcsujárárhely, hova május 13-án és szeptember 14-én ezrével látogatnak a búcsusok. A kápolnától fél óra alatt a 407 méter magas Várhegyre juthatni. Utóbbinak csúcsáról gyönyörű kilátás nyílik az alatt elterülő rónára s tiszta időben Belgrádig és Temesvárig is el lehet látni. A hegy csúcsán egykor vár állott, mely a XV. században épült s 1702-ben a karlóczai békekötés értelmében leromboltatott. Most csak az

őreg torony (donjon) áll még belőle. A Kápolna-hegy és a Várhegy között fekvő Ördögárok nevű hegyszakadékba, hol a katonai lövölde és vendéglő áll, a városligetből fél óra alatt lehet eljutni. A kápolnától pedig fél óra alatt a városi erdőbe érhetni. Itt csinos pavillon, vendéglő és tánczhely áll a nyaranta tömegesen kiránduló közönség rendelkezésére. Nem messze van a Széles liget nevű völgy, hol nyaralók is állanak. Versecz vidékén megtekintésre érdemes Meszics oláh falu szerb kolostorral, továbbá a festői Karas völgyben fekvő Varadia, melynek helyén a középkorban Ér-Somlyó vára állott.

Pancsova törvényhatósági jogu város és vidéke.

Pancsova törv. hat. jogu város vasúton Temesvártól öt órányira, Nagybecskerektől négy órányira, a Duna folyó közelében fekszik. Belgrád és Zimony felől hajón is könnyen ide lehet jutni. A helyi forgalmat lebonyolító hajók két kilométernyire haladva fel a Temes csatornán, annak keleti partján kötnek ki. A csatornától keletre látható az állami selyemfonóda emeletes épülete s ennek közelében halad Pancsovától a Dunáig s annak partján T.-Kubinig a Pancsova-Kubini ármentesítő társulat 1,200.000 korona költséggel emelt töltése. A hajóállomás közelében, kissé fentebb a parton van az államvasutak pancsova-temesparti állomása. A folyó tulsó oldalán pedig a Szunyogsziget, mely a város lakóinak sétáló és mulatóhelyül szolgál. A hajóállomásról kilépve nyomban a városba érünk, mely egészben a Temes bal partján terül el. Mindjárt egy hatalmas vörös épület ötlík szemünkbe, a régi vesztglő, mely ma a Pancsovai népbank áruak-tára. Innen a Stancsics és József főherczeg utcán keresztül pár percz alatt gyalog is beérünk a város

központjára, az Erzsébet- s a mellette levő Ferencz József térre. A Stancsics utcza elején, jobbról találjuk a kir. folyammérnökséget s mellette az állami adóhivatalt, innen a József főherczeg utczába betérve utóbbinak elején balfelől a vámhivatalt, tovább a határrendőrség emeletes épületét, hol a Szerbiába szülő határátkelési engedélyek is kaphatók. A József főherczeg utczával párhuzamosan, délkeletről északnyugat felé halad a Starcsovai út, melynek külső részén két gőzmalom áll. Ez ut a József főherczeg uttal együtt az Erzsébet térre vezet. A kereskedésekkel megrakott s csinos emeletes házakkal körülvett tér nyugati oldalából a fasorokkal szegélyezett Rákóczy utra érhetni, melynek jobb oldalán a főszolgabíróság, távolabb a Prohaszka-féle gőzmalom s ezzel szemben, a balsoron a honvéd kaszárnya áll. A Rákóczy ut folytatása az északkelet felé haladó Révaujfalui ut, melyen a Pancsova-józsefvárosi pályaudvarhoz juthatni. A Révaujfalui ut jobb oldalán a róm. kath. és izraelita, balsorán a görög keleti s távolabb a református és evangélikus temető fekszik. Az Erzsébet térről az egymással párhuzamos Mária Terézia-, avagy a Deák Ferencz utczáan át juthatni Pancsova központjára, a Ferencz József térre. A téglány alaku csinos és széles tér déli során a Kontinovits nagyszálloda, a kir. törvényszék, keleti oldalán a Hungária nagyszálloda, a kir. járásbíróság és az ügyészség foglal helyet. Az északi oldal közepén áll az impozáns, szép városház. E térről nyolcz irányba ágaznak el az utcák. A kelet felé párhuzamosan haladó Széchényi és Ráday utcák közül előbbiben a fogház és az ev. ref. templom, utóbbiban a kereskedelmi és polgári iskola kétemeletes, hatalmas épülete s a kaszinó helyisége található. A Széchényi utcza folytatása keleti irányban a Petőfi utcza, ahol a katonai laktanyák és egyéb épületek állanak. A Ferencz József tér északnyugati sarkából indul ki a hosszú és széles

Almási ut, melynek elején látható a görög keleti szerbek hatalmas méretű s értékes antik festményekkel diszitett temploma. A Ferencz József térről nyugat felé nyíló Zárda utczában és annak közelében van az állami főgymnasium, a róm. kath. templom s számos más köz- és magánépület. Erre felé van a legrövidebb út az Iskola utcán keresztül a pancsova-temesparti pályaudvarhoz. Pancsova nevezetesebb utcái még a Jenő herczeg utca, hol a lutheránusok csinos új temploma emelkedik s a Rákóczi ut végétől dél felé húzódó széles Michailovich utca, melyen a csinosan parkirozott Népkertbe juthatni. E parkban voltak felállítva az 1905 augusztus és szeptember 15-ike közti időben rendezett Pancsova- és vidéki ipari és mezőgazdasági kiállítás épületei. A csinos pavillonok egy része ma is megvan s a park diszével szolgál. Az anyagilag és erkölcsileg egyaránt fényesen sikerült kiállítást, mely 17 ezer korona tiszta jövedelemmel zárult, az ország legtávolibb vidékeiről s a közeli Szerbiából számos látogató tekintette meg. Pancsova városnak az 1900-iki népszámláláskor 18.512 lakosa volt s ennek 14·2%-a magyar, 39·8%-a német és 42%-a szerb. A lakosság főfoglalkozása a földmivelés, de az ipar és kereskedelem is jelentékeny fokon áll. Különösen élénk a gabona kereskedelme. A társas élet fontos tényezői az egyesületek, melyek közül főleg a Gromon Dezső nyelvterjesztő egyesület, a Kaszinó, a városi gazdasági egyesület s a különféle nőegyletek érdemelnek említést. A városban négy lap jelenik meg u. m. a „Határőr“ és a „Délvidéki Lapok“, a „Donau Temesbote“ s a „Gragyanin“, utóbbi kettő német, illetve szerb nyelven.

Pancsova története a legrégebbi időkbe nyúlik vissza, amennyiben a város határán talált régiségleletek tanúsága szerint már a kőkorszakban

* A népességre vonatkozó egyéb számadatokat lásd a 68—84 oldalon.

emberek laktak e helyen. Ugyancsak e régiségek-
ből megállapítható, hogy a város helyén dák-,
majd római gyarmat volt de vitás, hogy a
rómaiak Panucca nevű vára itt állt volna. A hon-
foglalás után e város is Keve megyéhez tartozott,
de Árpádházi királyaink idejéből kevés adat
maradt fenn róla. Annyit tudunk, hogy a tatárdulás
után IV. Béla az elpusztult várat újra felépíttette.
Nagyobb jelentőségre a török háborúk idejében
emelkedett s Temesvár eleste után szintén török
kézbe került. A császári seregek az 1697-iki zentai
diadal után bevették ugyan s lerombolták a várat,
de a következő évben megint elvesztették. A törökök
által újra felépített várat 1716-ban Mercy tábornok
foglalta vissza s a kipusztult lakosság helyébe
német gyarmatosokat telepített, de a fejlődni kezdő
város nyugalma ezután is sokszor zavarta meg a
harczaj s a törököknek hosszabb-rövidebb időre
visszatérő uralma. 1737-ben újra az ellenség kezébe
jutott s maradt a belgrádi békekötésig, az 1788-iki
török hadjárat alatt szintén elesett, mikor is a
várost három hétig megszállva tartó ellenség
emberben és vagyonban iszonyú pusztítást okozott.
Említésre érdemes, hogy Pancsova volt az utolsó
helység, honnan a törököt kiűzték. A visszafoglalás
után II. József két napig időzött a városban. A
határőrvidék felállításakor Pancsova lett a német-
bánsági határőr ezred törzshelye, 1794-ben szabad
katonai községgé emelték s mint ilyen szerepelt
1871-ig, a határőrvidék polgárosításáig, amikor a
törvényhatósági jogú városok közé került.

Temes vármegye.

Búziásfürdő és vidéke.

Temesvártól vonaton másfél órányira, a Szilas-hegy alján kies völgyben fekszik Búziásfürdő nagyközség (3000, magyar, német és oláh lakossal), a hasonló nevű járás székhelye s hazánk egyik elsőrendű gyógyfürdője. A vasuti állomásról kocsin, vagy omnibuszon* 10 percz alatt juthatni a helység központjába, a fürdőigazgatóság és nagyszálloda elé. Az állomásról árnyas gyalogút is vezet a községbe, melynek egyszerű parasztházai után, a nagyvásártéren túl csinos emeletes épületek s villák, majd a gyógyfürdő hatalmas parkja s épületei tűnnek szemünk elé. A Főut és a Templom utca keresztezésénél áll a fürdőigazgatóság s a nagyszálloda épülete, valamint a szénsavgyár és ásványviktöltő telep, mindjárt mellette, a Templom utcában a csinos új róm. kath. templom, távolabb az állami iskola és a főszolgabíróság. A Főútból jobbra nyíló Alkotmány utcában van a kir. járásbíróság és adóhivatal helyisége. Búziásfürdő legérdekesebb s legforgalmasabb része a 100 holdas parkból s számos épületből álló fürdőtelep, melyet a Király utca két részre oszt. Az alsó fürdőtelepen van a nagyszálloda, az igazgatósági épület, a szénsavgyár és ásványviktöltő, a park közepén a nagy kioszk, melynek gyógyterme táncz helyül is szolgál s ugyanitt van az olvasóterem és a társalgó, pár lépésre a bazar szálloda s az ivókurára használt Szent-Antal, Mihály és József források ivó pavillonjai, melyeket egymással s a többi fürdőépületekkel

* Társaskocsi személyenkint 40 fillér.

fél kilométernyi hosszúságu fedett sétányok kötnek össze. A gyógyterem mellett van a csolnakázó tó, melynek közepén 103 méternyi mélységből karvastagságban s 32 méternyire buzog fel a Szent-Antal gajzir. Ezen 1903-ban fúrt bő forrás nemcsak a tavat látja el vízzel, de a szénsavgyár és ásványviz töltőde részére szükségelt nagy mennyiségű szénsavas ásványvizet is egymaga szolgáltatja. Ugyane forrás látja el konyhasós szénsavas vízzel a legutóbb 50 kabinnal épült, modern berendezésű Phönix fürdőt. Utóbbi közelében van a vizgyógyintézet, a szénsavas vizü szabad uszoda és a szénsavas fürdő. Ez épületek között, a százados fák-ból álló park egyik tisztásán látható Trefort Ágoston egykori kultuszminiszternek bronz mellszobra. A felső parkban, a hatalmas tölgyerdő közepén végighúzódó hosszú, egyenes sétaút végén vannak a meleg szénsavas vasas és moórfürdők, a fürdőépület közelében a lawn tennis pályák s ezek mellett vezet az út a domboldalon fekvő fiatal fenyőerdőbe, az Erzsébet ligetbe. A fennmaradt emlékek tanúsága szerint Buziásfürdő gyógyforrásai már a rómaiak idejében ismeretesek voltak s évszázadok óta a szenvedő emberiség szolgálatában állanak. Utóbbi időben tulajdonosuk a m. kir. vállálapítvány volt, mely főként Trefort minisztersége idejében nagyszabásu beruházásokat tett a fürdő fellendítése érdekében. 1899-ben a hadgyakorlat alkalmával Ferencz József király is három héten át itt tartózkodott. Utóbbi években a fürdő annyira fellendült, hogy látogatottság tekintetében (évi 2700-an felüli állandó vendége van) az ország összes fürdői között kilencedik helyen áll. A fürdőtelep utóbbi években Muschong Jakab tulajdonába került, aki itt közel két millió korona befektetéssel napi 10 ezer kilogramm termelésére képes szénsavgyárat létesített. A gyár aczéltartályokba komprimált szénsav productumai az ország határain túl is előnyösen ismertek. Az új fürdő-

tulajdonos ásványviz telepet is rendezett be s a főként porzítás által vastalanított szénsavdús vizének palaczkozására napi 80 ezer üveg töltésére alkalmas töltőházat épített. A fürdőtelep fellendítése érdekében tervbe van véve egy nagyszabású kórház, új szálloda s téli kúrára alkalmas sanatorium építése is. A fürdőt főleg szivbajosok, női-, vese-, hólyag- és idegbajosok használják, de gazdag szénsavas vasas fürdőit, uszodáját s ivókútjait a vérszegények is sikerrel használják. Az állandó fürdővendégeken kívül szórakozás céljából tömegesen keresik fel Búziásfürdőt mások, különösen temesváriak is s ezek, valamint a betegek mulattatására színház, hangversenyek, táncmultságok, térzenék, olvasóterem, könyvtár, tennis pálya stb. szolgálnak. A közelben kedvelt kiránduló helyek a kocsin negyedóránnyira fekvő dumbravai erdő s a gyalog is könnyen elérhető szilasi szőlőhegy. A fürdővendégek nagy része a távolabb eső Herkulesfürdőt és az Aldunát is meg szokta tekinteni. A fürdőidény május 15-től szeptember végéig tart s az idény alatt 12 orvos működik a fürdőtelepen. A lakásviszonyok igen kedvezőek, amennyiben három szállodában 100 szoba 1 kor. 60 fillértől 6 kor. napi díjért, s 50—60 magán házban mintegy 500 szoba áll jutányos ár mellett a vendégek rendelkezésére. A községben „Buziásfürdői Közlöny” czimen társadalmi hetilap is jelenik meg. A járás érdekesebb községei *Szilás* kitűnő bortermő hely és a 2494-nél több lakost számláló *Végvár* magyar község.

Csákova és vidéke.

A báziai vasutvonalból Zsebelynél kiágazó Zsebely-bókai vasutvonal mellett, Temesvártól vasuton egy óránnyira fekszik Csákova nagyközség, a hasonló nevű járás székhelye. Az állomásról 2-3 percz alatt gyalog is eljuthatni az emeletes házak-

kal szegélyezett Főtérre, melynek jobb oldalán, a község ház épületében a kir. járásbiróság és kir. adóhivatal található. A csinos emeletes község ház előtt az Erzsébet park, udvarán, a holt Temes partján pedig a török időben épült 20—25 méter magas bástya érdemel említést. A Főtér ellenkező oldalán a Nemzeti szálloda áll, melynek nagyterme mulatóhelyül szolgál. A térről a régi városház utcán áthaladva a templomtéren láthatni a góth stílusú róm. kath. templomot, közelében, a Várad utcában az iskolanővérek polgári és elemi leányiskoláját s előtte a sétateret. Innen a nagyvásártéren át kocsin negyedóra alatt az állami földműves iskola mintaszerű telepére juthatni. A vásártérül szolgáló Főtérről kelet felé nyílik a Temesvári utca, itt áll a gör. keleti szerb s másik oldalon az oláh templom. Csakova egy időben igen élénk kereskedő város volt, de a báziai vasútvonal a forgalom nagy részét Dettára terelte. Állatvásárai ma is igen élénkek. 4601 lakosa nagyrészen német, szerb és oláh, de a magyarság száma is szépen gyarapodik. A községben van 5 pénzügyintézet s a Csakovai társaskörön és Polgári olvasóegyleten kívül több kisebb egyesület. „Csakova és Vidéke“ cz. társadalmi hetilap is jelenik meg helyben. A járás érdekesebb helységei *Ság* a csanádegyházmegyei káptalan uradalmával, *Zsebely* (3993 l.) gyorsan fejlődő vasúti csomópont, hol a zsebelyi varottas néven országsszerte ismert háziipari munkák készülnek. *Liebling* evangélikus német község (4174 l.) arról híres, hogy gazdag és szorgalmas lakosai a szomszédos 14 község határának nagy részét összevásárolták.

Detta és vidéke.

A báziai vasútvonal mellett, Temesvártól vonaton egy órányira fekszik Detta nagyközség 3993 német és magyar lakossal, a hasonló nevű

járás székhelye. A vasuti állomástól kocsin* 4—5 percz alatt juthatni a Szent-János utcán át a község központjába, a Főutczára. A Szent-János utca jobb felőli (északi) során van a temető, tovább az olvasóegylet, az óvoda, az iskolanővérek zárdája s az elemi iskola. Az aszfaltozott, csinos Főutcza (keleti) bal során áll az impozáns róm. kath. templom, a községház, jobb során a Timáry-féle ház, a Bellavista nagyszálloda** s a kir. járásbiróság. A Főutcza folytatásában, a Dentai ut balsorán van a főszolgabiróság, ez utcától keletre pedig a csinos park. Detta a Délvidék egyik leggazdagabb s legintelligensebb községe. Egyenes aszfaltozott utcái s csinos épületei, villanyvilágítása egyaránt kellemes benyomást gyakorolnak az idegenre. Kereskedelme, különösen gabonapiacza igen élénk, nagyobb gyári üzemei a három henger-malom, gépgyár, téglagyárak stb. Társas élete igen élénk s a polgári casinón és olvasó körön kívül számos egylet működik. Helyi lapja a „Dettaer Zeitung“. A dettai járás érdekesebb községei Gáttája 2650, jórészen magyar lakossal. Zárda-Szentgyörgyön szerb zárda van s a község határában földsánczok láthatók. Denta község határában megtekintésre érdemes a gróf Karácsonyi uradalom 160 holdas rizstelepe és 180 holdas halastava.

Fehértemplom és vidéke.

A báziási vasutvonal mellett, Temesvártól vonaton három órányira, a kies Nera völgyben gyönyörű vidéken fekszik Fehértemplom rendezett tanácsu város. A vasuti indóház közvetlenül a város szélén épült fel, úgyhogy onnan az Erzsébet sétányon és a Vasut utcán keresztül tíz percz alatt gyalog is be lehet jutni a város központjába,

* Kocsi megrendelhető 60-80 fillérért, szállodai társas-kocsi személyenkint 40 fillér.

** 1 szoba á 2-3 korona.

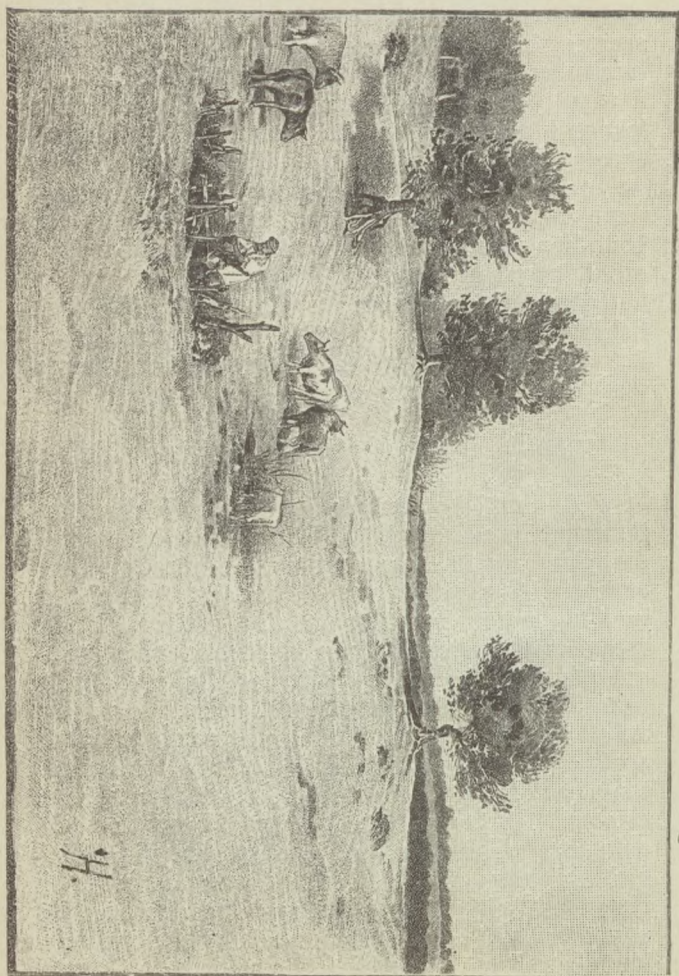
az egész Fehértemplomot keresztül szelő széles Vásár utczára. Az aszfalttal, gránittal burkolt, villanynyal világított utca a város legforgalmasabb része, csinos emeletes épületsorainak földszintjén vannak a legkeresettebb üzletek. A Vásár utca északi vége a Kálvária hegyig ér. E hegy tetejéről gyönyörű kilátás nyílik a városra, a Nera völgyére s a távolabb folyó Dunára. A hegy lábánál, a Deák Ferencz téren az 1907-ben épített hatalmas róm. kath. templom, a kir. sóhivatal s a Siegl szálloda áll. A templom tőszomszédságában, a Verseczi utczában van a városház, mellette az állami polgári leányiskola s szemben a községi iskola emeletes épülete. A Vásár utca keleti (bal-felöli) során található a görög keleti oláh templom, távolabb a jobbfelöli soron a Ruzsicska szálloda. A hosszú Vásár utcán végighaladva, annak déli végén balról a törzstiszti épület, mellette a gőzfürdő s a német és magyar temető látható. A temető mellett, az utca folytatásában húzódik a sétatér csinos, hosszú fasora. A törzstiszti épülettel rézsút szemben, a Vásár utca jobbfelöli oldalából indul ki a Maderspach utca, melynek a városi parkra néző során egymás mellett áll a főszolgabíróság, a kir. járásbíróság, a kir. törvényszék s távolabb a központi fogház és az állami főgymnasium épülete. A jól gondozott, hosszukás alaku városi park végében látható a tábornoki lak hatalmas emeletes épülete, mely kaszárnyául szolgált. A park északi során, a Stefánia uton van az állami adóhivatal s tovább a másik soron az állami elemi iskola. A Stefánia utczából az azt keresztező Rezső utcán át a város déli részén különálló katonai laktanyákhoz juthatni. Fehértemplom 9695 lakosa nagyrészt szerb és német, az intelligentia tulnyomóan magyar. A lakosság főfoglalkozása a bortermelés volt, de ezt a phylloxera tönkre tette. Ujabban a közeli homokpusztán szőlővel beültetett hatalmas területek s az amerikai alanynyal felültetett

régi szőlők némileg pótolják a veszteséget. A város, melyet 1717-ben a gróf Mercy által betelepített württembergi és elsassi németek alapítottak, a törökök későbbi betörései s a pestis következtében több ízben nagy kárt szenvedett. A határőrvidék szervezésekor Fehértemplom az oláh-illyr határőr ezred törzshelye lett, 1792-ben pedig Ferencz király a várost katona községgé emelte. 1808-ban a szerb lakosság a német katonai uralom ellen lázadást szervezett, melyet fegyveres erővel kellett leverni. Az oláh-illyr ezred törzskarát 1803-ban Fehértemplomról Karánsebesre helyezték át, de az 1838-ban szervezett illyr-bánsági (szerb-bánsági) ezred törzshelye megint Fehértemplom lett. A határőrvidék polgárosítása alkalmából 1871-ben Fehértemplom törvényhatósági jogot nyert, de azt öt év múlva elvesztette s ugyanakkor Temes megyéhez csatoltatott.

Temeskubin és vidéke.

A báziai vasutvonalból kiágazó Versecz-temeskubini vasut végén, Temesvártól vonaton 7 órányira fekszik Temeskubin nagyközség, járási székhely. A vasuti állomástól kocsin 10 percz alatt juthatni a község központjába, a Főtérre. Befelé menve a Bavanistei uton látható az állami selyemgubó beváltó hivatal s a Magyar Király szálloda. Ez utba nyilik a Delibláti ut, melynek egyik oldalán az oláh templom s a Hoffmann-féle szálloda, másik során a Kaszinó s a Főtér közepén a róm. kath. templom áll. A Bavanistei ut folytatásában van a csinosan parkirozott Erzsébet tér s ennek egyik oldalán a polgári fiuiskola, szemben a kir. járásbiróság, harmadik oldalán a főszolgabíróság. E térről a Csikajai uton s egy 4 km. hosszú fás soron juthatni a dunaparti hajóállomáshoz, de e homokos ut csak jó időben használható. A Csikajai út bal oldalán, mindjárt a község szélén állanak

Keve várának maradványai. E vár már a honfoglalás előtti időben, majd az Árpádházi királyok alatt, mint Keve megye székhelye jelentős szerepet

Legelő a deliblati homokpusztán.

játszott. Temeskubinnak jelenleg 5853 német, szerb, oláh és magyar lakosa van. Keve vár nevét a 80-as években Kubin szomszédságában alapított 3400 lakosu *Székelv-Keve* csángó telepes község tartotta fenn. A járás másik említésre méltó községe a Versecz-kubini vasutvonal mellett fekvő s 3512 német, szerb és magyar lakosu *Károlyfalva* kir. járásbirósággal. Károlyfalva, Temes-Váralja, Deliblát és Mramorák között terül el a Torontál megye alibunári járásába is benyuló *Deliblati homokpuszta*, egy körülbelül 60 ezer cat. hold területű, dilluvialis eredetű sivatag, melynek világos fehér futóhomok rétegei közt helyenkint sötét színű televény rétegek is találhatók, bizonyítván, hogy a homok futása időnkint megállott s e területen növényzet diszlott. Az állam tulajdonában levő viztelen sívó homokpuszta hasznosítása céljából már régebben különféle intézkedéseket tettek. A futóhomok megkötése végett egyes részeit nyár- és akáczfával ültették be, más helyein a homoki szőlő termelésével tettek sikeres kísérletet. A vízhiány pótlása végett a földmívelési miniszterium ártézi kútakat fúratott s ma már a homokpuszta jelentékeny része művelés, avagy befásítás alatt áll. A sivatag nyugati oldalán a vasutvonal mellett „római sáncz“-nak nevezett hatalmas földtöltés maradványai láthatók, melyek Alibunártól Temeskubinig s onnan a Duna mellett húzódnak végig. Temeskubin vidéke a Duna kiöntései miatt sok kárt szenvedett, míg az 1882-ben alakult Pancsova-kubini ármentesítő társulat hatalmas töltéseket nem húzott a partvidék védelmére.

Lippa és vidéke.

A Temesvár-máriaradnai helyiérdekű vasut mellett, Temesvártól vonaton három órányira fekszik Lippa nagyközség, járási székhely 7427 oláh, német és magyar lakossal. A vasuti állomástól

kocsin* 10 percz alatt juthatni a Főutczára. A köz-
épületek nagyrésze a Maros partján van, így az
új kórház, az iskolanővérek elemi és felsőbb leány-
iskolája, a főerdőhivatal, a József főherceg szálloda,
a polgári fiu- és felső kereskedelmi iskola, a kincstári
ispánság s a Magyar király szálloda. A Maros
sorról a Hid utcán — hol a főszolgabíróság és
állami adóhivatal van — a Főutczára juthatni.
Mindjárt a két utca sarkán áll a községház, nyugat
felé a Speth Károly téren a róm. kath. templom
és a népiskola, távolabb, a Vásár utczában az ev.
ref. templom. A Főutca keleti ága a Búza térre
vezet, hol a gör. keleti oláh templom, iskola s az
erdőrendezőség fekszik. E térről nyugatra vezető
Régi kórház utczában áll a kir. járásbíróság, szem-
ben a zsidó templom s távolabb a posta és távirda
hivatal. Lippa főbb utczáin asfaltjárda és gáz-
világítás van. A községben van magyar társaskör
és oláh olvasókör, két lap is jelenik meg; a „Radna-
Lippa“ és a „Lippai Ujság“. Lippa hazánk történeté-
ben nagyfontosságú szerepet töltött be, várát IV. Béla
építtette, Szapolyai János szab. kir. várossá emelte.
János király özvegye, Izabella a koronával és
kincseivel együtt egy ideig itt talált menedéket.
A vár ezután több ízben került török, majd császári
kézre. Lippa közelében megtekintésre érdemes a
savanyukút fürdő, hova kocsin félóra alatt jut-
hatni s a kocsin kétórányira* fekvő *Bogdarigós*
vasasfürdő. Ide a Temesvár-máriaradnai vasutvonal
Charlottenburg állomásáról kocsin félóra az ut.
A Maros tulsó oldalán fekvő Máriaradna Arad
megyei községgel fahíd köti össze Lippát. Mikor
Lippa török kézre került, a ferenczrendi szerzetesek
innen a Maros tulsó oldalán levő erdőségbe mene-
kültek s ott fából kis kápolnát építettek. A XVII.
század végén egy bosnyák a kápolna részére Szűz
Mária képet ajándékozott, melynek csodatevő hite
csakhamar elterjedt s a kápolna, melynek helyére

* Kocsibér 2 korona, ** 6 korona a kocsibér.

1760-ban diszes templom és kolostor épült — keresett búcsujáró helylyé lett. — Máriaradna közelében a Maros mellett láthatók Solymosvár romjai.

Vinga és vidéke.

Az aradi vasutvonal mellett, Temesvártól vonaton egy órányira fekszik Vinga nagyközség, járási székhely. A vasuti állomástól kocsin 10 percz alatt juthatni a község központjába, a templomtérre, melyen a diszes róm. kath. templom, a kir. járás-bíróság, közelben pedig az adóhivatal és főszolgabíróság állanak. Vinga már a XIII. században szerepelt, a török időkben elpusztult, s csak 1737-ben népesült be a törökök elől Oláhországból menekülő bolgárokkal. A kormányhatóság a települőket számos kiváltsággal ruházta fel. Mária Terézia 1744-ben Vingát várossá emelte s Theresiopolisnak nevezte el. Újabb időben azonban vissza-kapta egykori nevét s közterheinek csökkentése érdekében nagyközséggé alakult át. A domboldalon fekvő csinos község igen kellemes benyomást gyakorol az idegenre. 16.500 hold kiterjedésű határa észak felé egészen a Marosig nyúlik. 4762 lakosa tulnyomóan bolgárokból áll, kiknek festői viselete megtekintésre érdemes. A magyarok inkább az intelligentiát alkotják, de a bolgárok nagy része szintén jól beszél magyarul.* A vingai járásban, az aradi vasutvonal mellett fekszenek *Mercyfalva* és *Orczyfalva*, távolabb *Varjas* virágzó német községek, valamint *Majlátfalva* magyar telepes község.

Uj-Arad és vidéke.

A Temesvár-aradi vasutvonal mellett, Temesvártól vonaton 80 percznyi távolságban fekszik

* Lásd könyvünk 80-ik oldalát.

Uj-Arad nagyközség, járási székhely, 6139 német és magyar lakossal. A vasuti állomástól kocsin 10 percz alatt juthatni a községbe, melynek legforgalmasabb része a helységet keresztülszelő Rákóczy-utca. Ennek egyik oldalán áll a község-háza, a postahivatal, a róm. kath. templom s távolabb gróf Zselénszky Róbert kastélya, másik oldalon az uradalom sörgyára, a takarékpénztár, a népbank, kir. járásbiróság, kir. adóhivatal, a főszolgabiróság, s a Miasszonyunkról nevezett iskola-nővérek zárdája. Ugy a Rákóczy- mint a többi nagyobb utcákban asphalt járda és villanyvilágítás van. A község a Maros folyó mellett, a folyó tulsó oldalán levő Arad várossal szemben fekszik. A nagyváros közelsége nemcsak előnyére, de hátrányára is van Uj-Aradnak, amennyiben a község és a vidék lakossága az aradi kereskedéseket és iparosokat keresi fel. Az idegenek is rendszerint Aradon szállanak meg.

Temes-Rékás és vidéke.

Az orsovai vasutvonal mellett, Temesvártól félórányira fekszik Temes-Rékás nagyközség, járási székhely. 4104 magyar, német és szerb lakossal. A vasuti állomásról kocsin 10 percz alatt juthatni a község központjába, a piacztérre, melyen a róm. kath. templom, a kir. járásbiróság, a nagyszálloda, község-ház, a takarékpénztár, kincstári ispánság s a kir. adóhivatal áll. A piacztérről keletre vivő széles Fő-uton van a főszolgabiróság s ugyanezen uton juthatni Ujtelepre, melyet a földmivelésügyi miniszterium által 1899-ben, főként Torontál-megyéből idehozott magyar telepesek alapítottak. A község és Ujtelep közötti befásított tér mellett vannak az állami iskola csinos épületei.

Nagy-Topolovetz község határában van ama árapasztó csatorna, mely a Bega csatorna felesleges vizét a Temes folyóba vezeti. A község oláh paraszt-

asszonyainak házi varrottasai hiresek és messze földön keresettek. Közelben fekszenek az 1903-ban magyar telepésekkel benépesített *Stancsófalva*, továbbá az állam által régebb alapított *Józseffalva*, *Gizellafalva* és *Margitfalva* német telepés községek.

Ada-Kaleh sziget Orsova mellett.

Torontál-megye.

Nagybecskerek város és vidéke.

A Torontálmegyei helyiérdekű vasutak csomópontjánál, Temesvártól úgy, mint Szegedtől öt órányira fekszik Nagy-Becskerek rend. tan. város, Torontálmegye székhelye, 25.953 magyar, német és szerb lakossal. A városnak két megállóhelye van u. m. a Nagybecskereki s az attól egy kilométernyire fekvő Nagybecskerek - begaparti állomás. Mindkettőről az Aradáci uton, a Gizella parton és a Bonnáz-utcán keresztül kocsin* 8—10 percz alatt juthatni a város központjába, a Ferencz József térre. Befelé menve a Bonnáz-utca jobb oldalán az iskolanővérek polgári- és elemi leányiskolája s zárdája, tovább a felső kereskedelmi-, polgári fiu- és elemi iskola épülete, a széles és csinos Ferencz József-tér közepén Kiss Ernő honvédtábornok másfél életnagyságu bronz állószobra tűnik szemünkbe. A tér északi oldalán a róm. kath. templom, nyugati során a két utcára nyíló inpozáns méretű megyei székház áll. A templommal átelleni soron a kir. pénzügyigazgatóság, a kir. adóhivatal, a városi rendőrtőkekapitányság s utóbbinak udvarán a színházépület majd a Rózsa* s az ezzel szomszédos Magyar király szálloda foglal helyet. Utóbbi mellett, a városház s a Városház-utcában a piarista gymnasium és templom áll. A Ferencz József-tértől keletre nyílik a város legszebb utcája, a Hunyady-utca, melynek emeletes házsoraiban a pénzintézetek és nagyobb üzletek helyiségei vannak.

* Társaskocsi személyenkiut 20 fillér, szállodai omnibusz 60 fillér. ** Rózsa szállodában 29 szoba 3—7 kor. árban.

Fasorokkal övezett széles aszfalt járdája korzóul is szolgál. Az ebből nyíló Kinizsi utcában van a zsidótemplom. A Hunyady-utca folytatása az Erzsébet-tér, hol a Korona szálló* áll. A térből nyíló Szerb Templom-utczában a szerb templom áll, a tér ellenkező oldaláról nyíló József főherceg-utczából pedig a Begacsatornára épített Erzsébethidon át az Amerika nevű városrészbe juthatni. A hid mellett, a Dungyerszky palotában van a nagybecskereki Lloydtársaság áruzsarnoka s innen a Gabona-térre jutni. Amerikát a többi városrészszelel még egy vas-hid köti össze u. m. a Ferencz József-tértől délre fekvő hasonló nevű hid, melylyel szemben az Amerika városrészben a Kálvin-téren a református templom s mellette a Begaparton az újonnan épült inpozáns igazságügyi palota áll. Utóbbi épületben van a kir. törvényszék, járásbiróság, ügyészség és kincstári ügyészség helyisége. A Kálvin-térről délre nyíló Rákóczy-utca bal során van a Kaszinó, távolabb a parkszerű városi kert. A Rákóczy-utczából nyugatra nyíló Arany János-utca végén állanak a csendőrség és a közös hadsereg laktanyái. A Bonnaz-utczából északra nyíló Zápolya-utca folytatásában, a Melenczei-uton áll a honvédlaktanya, a Ferencz József-térről északra az árnyas Megyeház-utczából nyíló Váralja-utczában az ág. ev. s távolabb a szerb templom áll. A Váralja-utczából a Nádor-utczán át — hol a Messinger-féle nyilv. jogu leányiskola és internátus áll — a Nagyvásár-térre juthatni. A társasélet főtényezői a különféle kaszinók és olvasóköri s köztük első helyen a nagybecskereki magyar kaszinó. A helybeli lapok közül említésre méltó a „Torontál“ és a „Nagybecskereki Hírlap“ című politikai napilap s a hetenkint kétszer megjelenő „Délvidéki Újság“. Színelőadásokat a zombori társulat szokott rendezni. Nagybecskerek ugyanis mint Torontál-vármegye központja számos főbb hivatal székhelye.

* Korona szállóban 22 szoba 4–8 kor, árban.

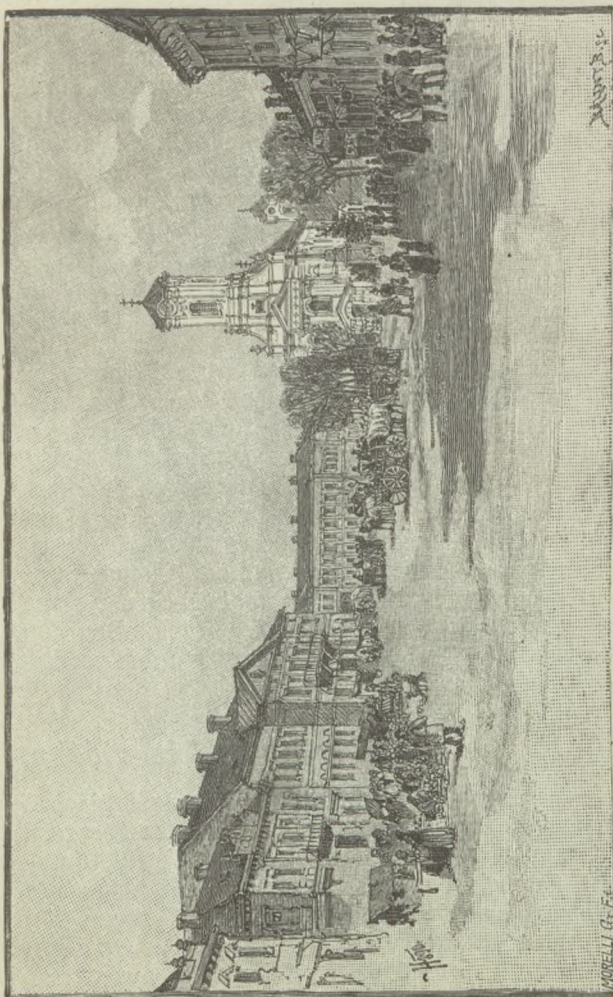
De jelentékeny a város kereskedelme és ipara is. Nagyobb gyárai közül említésre méltók a Dun-gyerszky Lázár-féle sörfőzde, Hiller József és fia szeszgyára, két gőzmalom r.-t., több téglagyár, Guttmann Jakabné műkögyára és szőnyegszövő-déje, valamint az Első magyar torontáli szőnyeg-és butorszövetgyár, hazánk első szőnyeggyára, mely állandóan 220 munkást foglalkoztat s a bel-földön kívül Ausztriába, Romániába és Dalmáciába jelentékeny kivitele van. Nagybecskerek körülbelül 1320 táján, Róbert Károly uralkodása alatt kelet-kezett s rövidebb ideig Brankovics György szerb despota, majd Hunyady János és Kinizsi Pál bir-tokában volt. 1551-ben török kézre jutott s csak 1716-ban szabadult fel. A tartományi kormány 1723 körül német, 1734-ben spanyol telepesekkel népesítette be, majd mikor a spanyolok a pestis és háboru miatt elköltöztek, helyükbe németek, szerbek és magyarok települtek. 1779-ben az ujja-szervezett Torontál-megye székhelye lett. 1807-ben a város csaknem teljesen leégett. A nagybecskereki közigazgatási járásban Écskán, gróf Harnoncourt uradalmában 1000 holdas halastó van berendezve.

Nagykikinda város és vidéke.

A Szeged-temesvári vasutvonal mellett, Temes-vártól vonaton egy órányira fekszik Nagyikinda rendezett tanácsu város, járási székhely 24.419 szerb, magyar és német lakossal. Az indóháztól a Vasuti soron s a sugárutszerű Koronaherczeg uton keresztül kocsin* 10 percz alatt érhetni a város központjába, a Ferencz-József térre. A vasuti soron s annak közelében vannak a hatalmas gőz-malmok s a cs. és kir. huszárság laktanyái, mely utóbbiak a csinos tiszti pavillonokkal együtt egész külön városrészt alkotnak, A Koronaherczeg uton jobbról a polgári leányiskola, balról a róm. kath.

* Kocsi 1 kor., társaskocsi személyenkint 20 fill.

templom s tovább az ut és a Ferencz-József tér
sarkán a Városi szálloda, szemben a Nemzeti

Nagyikinda főtere,

szálloda áll. A Ferencz-József tér közepén a görög keleti szerb templom, jobb oldalon a törvényszéki palota, bal soron az új városház áll. A város népesebb utcái s e tér aszfaltozva s villanynyal vannak világítva. A csinosan épült várost minden oldalról gyümölcsöskertek és szőlők veszik körül. Mint egy gazdag és termékeny vidék gócpontja, virágzó iparral és kereskedelemmel bír, de vagyoni gyarapodásával lépést tart kulturális haladása is. Allami főgymnasiuma van s tanulóinak többsége magyar anyanyelvű. A magyar Társaskör s a Casinó mellett a szerbeknek is van külön olvasó egyesület. A jótékonytságot több magyar és szerb nőegylet gyakorolja. Helybeli magyar hetilapja a „Torontáli Közlöny”. Nagyikinda a Mária Terézia által 1774-ben felállított s 1875-ben Torontál megyébe keblezett kiváltságos szerb szabad kerületnek székhelye volt. E kerületekhez tartoztak kivülről *Mokrin, Keresztúr, Karlova, Jozefova, Franyova, Busahid, Tarjas, Kumánd* és *Melencze* községek is. Ezek határában van az a ca. 50 ezer kat. hold „Überlandiális föld”, melyet e községek kisbirtokosai 1882-ben a kincstártól megváltottak. Nagyikinda közelében van *Szaján* magyar község s ugyane járásban fekszik Róbert pármai herceg s Bourbon Henrik gróf 8600 holdas Szenthubert-tóbai uradalmának nagy része.

Törökbecse és vidéke.

Az orsovai vonalból Nagyikindánál kiágazó helyiérdekű vasút mellett, vonaton Temesvártól két, Nagybecskerekétől egy órányira fekszik Törökbecse nagyközség, járási székhely 7752 magyar és szerb lakossal. A vasuti állomástól kocsin* 10 perc alatt juthatni a helység központjába, a Tisza partján levő Szabadság térre. Befelé menve a Deák Ferencz utca jobb oldalán az ág. evangélikus

* Kocsibér 60 fillér.

templom, a kir. adóhivatal, bal soron a postahivatal látható. A Szabadságtéren a róm. kath. templom, a községház, a Royal szálló*, a tér melletti utczában a kir. járásbiróság és izraelita templom, a Vármegye utczában a főszolgabíróság épülete áll, a Tisza parton a Szabadság tér mögött a hajóállomás, távolabb a gör. kel. szerb templom, a Milkó V. és fiai féle fűrésztelep s a vásártér ötlük szemünkbe. A község kereskedelme igen élénk, főleg gabonavásárai híresek. A helyben megjelenő lap czime „Törökbecse“, egyletei a Társaskör, Polgári olvasókör, Ifjúságikör és Gazdakör stb. Törökbecse a legrégebb magyar községek közé tartozik s már a rómaiak idejében fennállott, az Anjou korban pedig újjáépített tiszaparti vára hazánk történetében jelentékeny szerepet játszott. Okiratainkban neve először 1311-ben fordul elő s egyideig Torontál megye székvárosa volt. Mint a Tisza alsó vidékének legjelentékenyebb erőssége a török háborúk idejében is sokszor szerepelt s hol a török szultán, hol az erdélyi fejedelem, vagy az osztrák császár kezére került. A zentai diadal után a császáriak e várat is bevették s a karloviczi béke értelmében erősségét lerombolták. 1690-ben szerbek költöztek a néptelenné vált helységbe, ötven évvel később pedig lakossága magyar és német telepesekkel gyarapodott. Az élénk forgalmu községbe újabb időben is nagyobb számban vándorolt át az alföldi magyarság, úgyhogy Törökbecse ma Torontál megye egyik legnagyobb és legvirágzóbb magyar községe. A járásban Becse közvetlen szomszédságában van *Aracs* népes magyar község, hol már a XIII. században benczés apátság állott. A középkorból fennmaradt gót stílü gyönyörű templomának romjai a község határában ma is láthatók. A romok Becsétől kocsin két óra járásnyira fekszenek. *Melencze* községben gyógyfürdő van, hova Becséről kocsin két óra az út.

* 20 szoba á 2-4 korona.

Törökkanizsa és vidéke.

A Szeged-nagybecskereki vasutvonal mellett, Temesvártól vonaton három órányira fekszik Törökkanizsa nagyközség, járási székhely 4050 magyar és szerb lakossal. A vasuti állomásról kocsin* 10 percz alatt juthatni a helység központjába, az Erzsébet térre. Befelé menve a Király utca bal oldalán a temető s mellette az Erzsébet liget, jobb soron a kórház, a vasuti vendéglő s a főszolgabíróság, míg a csinosan parkirozott Erzsébet tér egyik oldalán a Korona vendéglő, szemben a róm. kath. templom, a kir. járásbíróság s a postahivatal áll. E tér egyik oldala a Tiszára nyílik, melyen át hid vezet Magyar-Kanizsa felé. Ugyancsak a Tiszaparra néz a hatalmas park közepén álló Tallián kastély, mely mögött a József főherczeg utczában van a Schulpe kastély. Az Erzsébet tértől nem messze, a Tiszaparton áll a selyemgyár s mögötte a gör. kel. szerb templom. A Tisza partján fekvő község a legrégibb időkől kezdve hadászati szempontból fontos hely volt, mely jelentőségét a török uralom idejében is megtartotta s mint a királyi naszádosok, később a sajkások egyik tiszai állomása szerepelt. Ma gőzhajó állomása s gabona rakodó helye van. „Törökkanizsa és Vidéke” czimen helyben lap is jelenik meg, a társas érintkezést a különféle olvasó egyletek és kaszinók tartják fenn. E járásban fekszik *Szóreg* régi magyar község s a magyar királyság alapítása idejéből származó *Oroszlámos* község.

Nagyszentmiklós és vidéke.

A Temesvár-nagyszentmiklósi h. érd. vasut mellett, Temesvártól vonaton két órányira fekszik Nagyszentmiklós nagyközség, járási székhely. A vasuti állomásról kocsin* 15 percz alatt juthatni

* Kocsibér 1—2 személy 1 kor, ezenfelül személyenkint 50 fillér.

a helység központjába, a Fötérre, hol a községház, a postahivatal, szemben a szerb templom, utóbbi mellett a Sas utcában gróf Nákó Sándornak műkincsekben gazdag gyönyörű kastélya s a kaszinót is magában foglaló szállodaépület* áll. A Sas utcából a Szent-Teréz térre jutni, melynek közepén a róm. kath. templom, szemben az iskolanővérek zárdája, a Templom utcában a polgári fiúiskola áll. A községben földmives iskola is van. Nagyszentklós két községből áll, az egyik Szerb-, másik Német-Nagyszentmiklós, amabban 10.720, ebben 1919 magyar, német és oláh lakik, kik földművelésen kívül iparral és kereskedelemmel foglalkoznak. A társas érintkezés fenntartására a magyar társaskör és polgári kaszinó, a szerb és német olvasókör s több más egyesület szolgál. „Felső Torontál” című hetilapja hetenkint jelenik meg. E községben született 1749-ben Révai Miklós, hazánk első nagy nyelvésze, kinek közadakozásból emléket is állítottak. A község története a legrégebb időkbe nyúlik vissza, erről tanuskodik az 1799-ben itt előkerült s 23 darab aranyedényből álló népvándorláskori lelet, az u. n. „Attila kincse”*** mely a bécsi császári múzeum legértékesebb ritkaságai közé tartozik. A község neve okmányainkban csak a XVI. századtól kezdve fordul elő. Vára ekkor sem volt, csak egy sánczokkal körülvett tornya, melynek maradványai ma is láthatók. A török uralom alatt elnéptelenedett helységbe 1764-ben német telepesek szálltak. — Nagyszentmiklóstól egy óra járásnyira, a Maros bal partján fekszik *Magyar- és Ócsanád* egymásba épült két község 9755 magyar, német és szerb lakossal. Ezek helyén a hazánk őstörténelmében oly fontos szerepet játszó Marosvár, (a római időkben Morissena) állott. A honfoglalás idejében itt volt Glád bolgár fejedelem székhelye s az Árpádnak meg-

* Fekete Sas szálló 18 szobával a 2—3.40 kor.

** Lásd könyvünk 11, 13, 15. oldalát.

hódolt fejedelem egyik utódát, a Szent István ellen fellázadó Achtumot itt, illetve a közeli Nagyösznél győzte meg Csanád vezér, kit aztán Szent István a megye főispánjává tett s nevéből Marosvárat Csanádnak nevezte el. Az Árpádházi királyok idejében e község a Délvidék legfontosabb pontja volt, itt állította fel Szent István a csanádi püspökséget, melynek első főpapja Szent Gellért lett. A vár a tatárjárás, majd később a Dózsa-féle parasztlázadás idejében sokat szenvedett, 1551-ben a törökök foglalták el s kisebb megszakításokkal másfél századon keresztül birták. A török idő alatt a püspökség előbb a Maros tulsó oldalára tette át székhelyét. A törökök kiűzése után a kipusztult község benépesítésére 1765 körül német gyarmatosokat hoztak, de a püspöki székhely nem ide került vissza, hanem Temesvárra helyezték át. Egykori híres székesegyháza helyére, hol elődeink országgyűléseket tartottak volt, 1868-ban Bonnaz Sándor csanádi püspök diszes templomot építtetett. Ugyanott áll Szent Gellért kőszobra s a templomban ama homokkő sarkophag, melyben egykor állítólag a szent püspök holtteste pihent. Nagyszentmiklóstól kocsin egy órányira fekszik *Obessenyo* nagyközség 5921 bolgár, magyar és német lakossal.

Perjámos és vidéke.

Temesvártól a varjasi helyiérdekű vasuton másfél órányira fekszik a Haulikfalvával egyesített Perjámos nagyközség, járási székhely 5612 német és magyar lakossal. A vasuti állomásról kocsin 8 percz alatt juthatni a község központjába, a Kossuth Lajos utczába, hol a róm. kath. templom s az iskolanővérek polgári leányiskolája áll. Az állomástól befelé vezető Vasut utca közelében van a zágrábi érsekség által épített haulikfalvai diszes dóm, s távolabb a főszolgabírói hivatal. A lakosság földmívelés mellett iparral és keres-

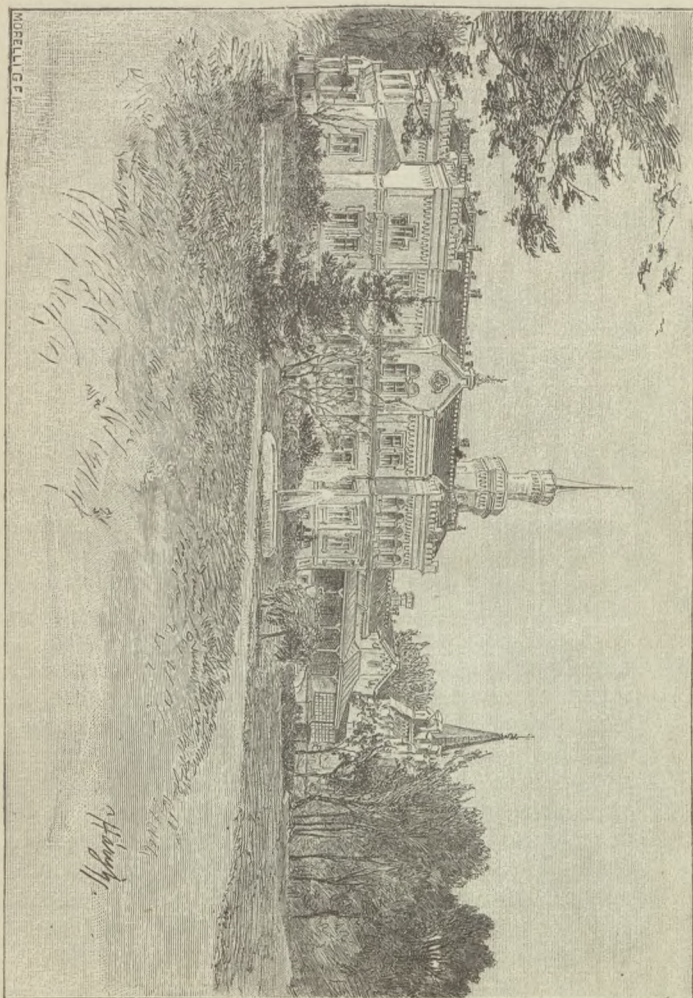
kedelemmel foglalkozik. A Maros melletti erdőségek fája jórészen e község fűrésztelepein kerül feldolgozásra s vasutján valamint a Maroson távolibb vidékekkel is élénk fakereskedést űz. Van továbbá kalapgyára s több malma. A Perjámos határában talált népvándorlaskori kincslelet s több római lelet tanúsága szerint a község ősrégi keletkezésű. A török uralom alatt kipusztult magyar lakossága helyébe 1724-ben németek települtek, a vele később egyesült Haulikfalva községet a vidék földesura, a zágrábi érsekség alapította 1845-ben. A helyben megjelenő lapok czime: „Südungarische Bürger-Zeitung“ és „Torontaler Nachrichten“.

A járásban fekszenek *Lovrin* népes német község Liptay báró kastélyával s *Egres* oláh falu, melynek egykori híres cziszterczita monostorában II. Endre egyik neje volt eltemetve.

Zsombolya és vidéke.

A Budapest-orsovai vasutvonal mellett, Temesvártól vonaton egy órányira fekszik Zsombolya nagyközség, járási székhely, 10.152 német és magyar lakossal. Az újonnan épült diszes vasuti állomásról a széles Deák Ferencz utca asphalt-járdáján pár perc alatt gyalog is bejuthatni a község központjába, a róm. kath. templom elé, melylyel szemben, diszes park közepén gróf Csekonics Endre kastélya s szomszédságában a különféle uradalmi és gazdasági épületek állanak. A Deák Ferencz uton van a Nagyszálloda s ennek közelében a kir. járásbiróság, kir. adóhivatal, polgári fiuiskola s a főszolgabiróság is. A lakosság főfoglalkozása a földmivelés és lótenyésztés, a község ló- és gabonavásárai messze földön híresek. Ipára is gyorsan fejlődik s különösen téglagyárainak kitűnő termékei az ország távolibb részeiben is keresettek. A társas élete igen élénk s több olvasó és más egylet működik. Helyben megjelenő lapok a Zsombolyaer

Zeitung, a Zsombolyaer Politisches Volksblatt és
a magyar nyelvű Zsombolya című hetilapok.

A Csikó kastély Zsombolyán.

Zsombolya a török uralom idejében egészen elpusztult. 1766 körül német gyarmatosok települtek a községbe, mely „Hatzfeld“ nevet kapott. Zsombolyát s a hozzá tartozó 43 ezer cat. hold területmű óriási uradalmat a XVIII-ik század végén Csekonics József tábornok vette meg a kincstártól. Délmagyarországnak ma is ez a legnagyobb uradalma, melynek mintaszerű kezelése páratlanul áll. Az uradalom díszje a Zsombolyától egy kilométernyi távolságban, gyönyörű park közepén fekvő Csító kastély, mely 1870-ben épült Ybl tervei alapján ó-angol stílusban. A kastélyból üveg folyosó vezet a házi kápolnába. Az uradalom területén fekszenek *Szerb-, Német-, Magyar-Czernya és Csősztelek* községek is. A járás nagyobb községe még *Nagykomlós* 4956 lakossal. A mai *Nagyszöllős* és *Szent-hubert* nevű falvak helyén a középkorban Hollósvár s ennek szomszédságában Horogszeg állott. Előbbi a Hunyadyak, utóbbi Szilágyi Mihály birtoka volt.

Csene és vidéke.

A Zsombolya - nagybecskereki helyiérdekű vasut mellett, Temesvártól vonaton két órányira fekszik Csene nagyközség, járási székhely, 2895 német, szerb és magyar lakossal. A vasuti állomástól 20 percz alatt jutni a község központjába, a Főutcza középső részére. A középületek közül a róm. kath. templom, kaszinó szálloda, községház, postahivatal a Főutczában, a főszolgabíróság s a szerb templom a mellékutczában van. A járás nevezetesebb községei a Csenétől 21 kmnyire fekvő *Billéd*, hol a kir. járásbíróság székel, továbbá *Csatád*, Lenau szülőhelye, hol a nagy költő szobra áll.

Módos és vidéke.

A Temesvár-módosi h. é. vasut mellett,

Temesvártól vonaton két órányira fekszik Módos-nagyközség, járási székhely, 4620 német, magyar és szerb lakossal. A vasuti állomástól kocsin* 10 percz alatt juthatni a központba, a csinos emeletes épületek által szegélyezett tágas Főtérre. Itt áll a róm. kath., a görög keleti szerb templom és a 120 ezer korona költséggel nemrég épült községház. Ugyanezen épületben van a kir. járásbiróság, kir. adóhivatal és a főszolgabiróság helyisége is. A Főtéren van a „Zágráb“ szálloda** és vendéglő s ugyanezen épületben a Kaszinó és a polgári olvasóegylet helyisége. A tér közepén diszes millennáris-emlékoszlop áll. Távolabb, a vasutvonal közelében vannak a megyei közkórház épületei. A község társadalmi élete élénk s a már említett két kaszinón kívül dal-, tűzoltó s több más egyesület működik. „Módos“ czimen társadalmi hetilap is jelenik meg. Módos és a szomszédos falvak határában fekszik a zágrábi káptalan birtoka, mely a XIX. század végén a horvát-szlavon határőrvidék szervezése alkalmával cserében jutott a káptalan kezébe. A módosival szomszédos párdányi járás székhelye *Német-Párdány* 1584 lakossal, mellette Szerb-Párdány 1938 német, szerb lakossal. Nem messze van *Fény* község, mely az Árpádházi királyaink idejében jelentékeny szerepet játszott s ahol IV. László országgyűlést is tartott.

Bánlak és vidéke.

A bázíasi vonalból kiágazó Zsebely-bókaí vasutvonal mellett, Temesvártól vonaton másfél órányira fekszik Bánlak nagyközség, járási székhely 2755 oláh, magyar, német lakossal. A vasuti állomásról kocsin*** 15 percz alatt juthatni a helység központjába, a Főútra, hol a görög keleti oláh templom, a főszolgabiróság, ezzel szemben gróf Karácsonyi

* Kocsibér 60 fillér, ** 12 szoba á 2 korona,

*** kocsibér 1 korona.

Jenő pompás parkja és kastélya, az út másik részén a nagyvendéglő*, községház, takarékpénztár állanak. Bánlak, Karácsonyi-Liget, Detta és Denta határában terül el a gróf Karácsonyi-féle uradalom, melynek mintaszerű gazdaságában 160 cat. holdas rizstelep és 180 cat. holdas halastó van.

Alibunár és vidéke.

A báziai vonalból Versecznél kiágazó helyi-érdekű vonal mellett, Temesvártól vonaton 3 órányira fekszik Alibunár nagyközség, járási székhely 4628 oláh, szerb, német és magyar lakossal. Az élénk forgalmu községnek van kir. járásbirósága is. Alibunár mellett húzódik el a delibláti homokpusztának, az Alföld legnagyobb homoksvatagának északnyugati része, míg Alibunártól északra és keletre terül el az Alföld legterjedelmesebb mocsárvidéke, a 300□ kilométer nagyságu *Alibunári mocsár*. Érdekes jelenség, hogy e két ellentétes sajátású vidék, a víztelen homokpuszta s a víz alatt álló mocsár mint kerül egymás mellé, csupán egy 6—8 km. széles termékeny fekete homokos fensík által választva el egymástól. Az alibunári mocsár talaja kevert fekete kótusz agyag, mely a mocsárviz levezetésére szolgáló Berzava-, Terézia-, Moravicza- és egyéb lecsapoló csatornák segélyével fokozatosan művelés alá került. Az emberi szorgalom és leleményesség maholnap egészen termékeny szántóföldre alakítja át a még kévéssel ezelőtt vízimadarak tanyájaként szolgáló mocsárvidéket.

Antalfalva és vidéke.

A báziai vonalból Versecznél kiágazó helyi-érdekű vasut mentén, Temesvártól vasuton öt órányira, Nagybecskerektől 2½ órányira fekszik Antalfalva nagyközség, járási székhely, 4546 tót

* 3 szoba á 2—3 korona.

és magyar lakossal. A vasúti állomásról kocsin* 5 percz alatt juthatni a helység központjába, a Templom térre, melyen a templom, a kir. járás-bíróság és kir. adóhivatal, a község-ház, az iskola és két pénzüintézet foglalnak helyet. Az egész községen keresztül húzódó Fő utca végén, a csinos parkkal szemben van a főszolgabíróság, a posta hivatal, s a közeli Parkutczában a Haas szálloda**. A járás nagyobb községei *Ozora* 5627 oláh lakossal s a 4873 magyar lakossal bíró *Torontál-Vásárhely* (előbb Debeljacska) telepese község.

* Kocsibér 40 fillér, ** 6 szoba á 2—3 korona.

Krassó-Szörény megye.

Lugos rend. tan. város és vidéke.

A Temesvár-orsovai vasutvonal mentén, Temesvártól vonaton másfél órányira fekszik Lugos rend. tan. város, Krassó-Szörény vármegye székhelye. A vasuti állomásról kocsin 5 percz alatt juthatni a város központjába, az Izabella térre. A város egészen a vasuti állomásig terjed, honnan az egymásba nyíló Bonnáz-, Király- és Deák Ferencz utcán keresztül aszfalt gyalogjáró vezet be. A Bonnáz utca bal során a Szent István kápolna, az iskolanővérek zárdája s a református egyház bérháza, a Király utca jobb során a Magyar király szálloda látható. E két utca találkozási pontjából jobbra az egymásba nyíló Szende-, Vásár- és Karánsebesi utca, balra a Templom utca indul ki. Előbbiben van a görög kath. püspöki palota s ez úton juthatni el a katonai lak-tanyához, a Templom utcában pedig a róm. kath. templom áll. A Király utca végénél, a Temes partján az Eötvös sor huzódik végig, melyen az állami főgymnásium, a városi színház épülete s tovább az újonnan épült református templom látható. A vasuti állomás s a Temes folyó közötti városrésznek Német-Lugos a neve, melyet a Temes tulsó oldalán fekvő Román-Lugossal több fahíd s a Király- és Deák Ferencz utcák között diszes vashíd köt össze. Utóbbi utczából az Izabella térre jutni, melynek közepén a görög katolikus püspöki templom, a tér egyik oldalán a kétemeletes hatalmas megyeház, s másik során az egyemeletes városház áll. Az elébb felsorolt utcák és e tér

a város legforgalmasabb része, csinos emeletes épületsoraik földszintjén foglalnak helyet a nagyobb üzletek. Az Izabella térről nyíló Korona- és Bocskai utcán áthaladva utóbbinak végén látni a pénzügyigazgatóság diszes új palotáját, melyben a kir. adóhivatal is el van helyezve. Ez épülettel szemben áll a görög keleti oláh templom, az ettől jobbra nyíló Facseti utczában a postahivatal és a Concordia nyári mulatóhely, a templomtól balfelé vonuló Temesvári utca bal során pedig a kincstári ügyesség s a kir. törvényszéket és járásbiróságot magában foglaló hatalmas igazságügyi palota látható. A jobbparti városrészen van a selyemfonóda, városi vágóhid, a szőlőhegyek alján a katonai sátor tábor, a balparton a tüzéségi és honvédségi lak-tanya, a gőzfürdő, a villanytelep, városi kórház, a város ellenkező végén az u. n. spanyol műmalom, az országos vásártér mellett a szövőgyár, a buziási uton a textilgyár míg a marosilyei vasutvonal egyik megállóhelyénél az állami földmives iskola. A város hosszú ideig két községből állott. A régebbi keletkezési jobbparti Oláh Lugos (Lugas) eredetileg magyar község volt, mely már 1333-ban róm. kath. pappal birt s 1376-ban királyi város volt. Mint a mohácsi vész után fellállított s az erdélyi fejedelemséghez csatolt „lugos karánsebesi bán-ság“ egyik székhelye csak 1658-ban, II. Rákóczy György bukása után került török uralom alá. A császári seregek 1695-ben foglalták vissza a töröktől. A háborus idők alatt kipusztult magyar lakó-ság helyébe oláhok költöztek, majd az egész országrész visszafoglalása után gróf Mercy, a Temesi bán-ság katonai kormányzója, 1718-ban német gyármatosokat telepített a várossal szemben, a Temes tulsó oldalára, hol ekként Német-Lugos néven új község keletkezett. A Temesi bán-ság megszűn-vén, az 1779-ben visszaállított Krassó megye székhelye Lugos lett, melynek két községe 1793-ban egyesült. Az egyideig mezővárosként

szereplő község 1881-ben a Krassó és Szörény megyékből keletkezett Krassó-Szörény megye székvárosa s 1889-ben rendezett tanácsu város lett.

Lugos városnak az 1900-iki népszámláláskor 15.457 lakosa volt, (ezenkívül 669 katona) közülök 3932 magyar, 6241 német, 5564 oláh, 153 szerb és 236 egyéb. Vallás szerint 7439 róm. kath., 1054 gör. kath., 4761 gör. keleti, 789 református, 437 ág. ev. 1622 zsidó. A kereső lakosság 31%-a iparral, 18%-a mezőgazdasággal s 8%-a kereskedelemmel foglalkozik. Lugos társas élete igen élénk, számos egyesülete közül kiválnak a dal-egyletek és kaszinók. Hat ujság jelenik meg a városban u. m. a Krassó-Szörényi Lapok, a Lugosi Hírlap, Súdungarn, Súdungarischer Bote, Lugoser Zeitung és Drapelul. A magyar kultúra egyik jelentékeny tényezője a színház, melynek épületét a Színházpártoló egyesület kezdeményezésére 1899-ben építette a város. Régebbi időben majdnem kizárólag német előadások voltak, míg 1875 óta minden évben 2—3 hónapon keresztül magyar színtársulat játszik. Lugos környékének nevezetesebb községei *Nagy-Kostély*, amelynek határában felállított gát a Temes folyó vizének egy részét alacsony vízálláskor a közeli Bega csatornába tereli. *Gavosdia* az orsovai vasutvonal mellett élénk forgalmu nagyközség, honnan keskenyvágányu iparvasut vezet a Nadrági vasipari társaság nadrági bányáiba és kohóihoz. Turistikai szempontból is érdemes ez utat megtenni a festői nadrági völgyben, honnan a Lozna patak völgyében Ruszkiczára és Ruszka-bányára is eljuthatni. Az orsovai vasutvonal mellett fekvő *Szákul* nagyközség a temesi főszolgabírói járás székhelye. Lugostól északra, a Bega folyó mentén legújabbban a magyar községeknek egész láncolata keletkezett, melyeknek az a hivatásuk, hogy rést üssenek az oláhság egységes tömegén. A földmívelésügyi kormány telepítési actiója folytán keletkeztek *Bodófalva* (1892), *Igazfalva* (1893),

Szapáryfalva népes és virágzó magyar községek, míg *Bálintz* oláh község 1903-ban, *Monostor* 1904-ben hozzátelepített magyar lakosokkal gyarapodott. Az ezen vidéken utóbbi években kiirtott óriási kincstári erdők területének további benépesítése most van folyamatban.

Karánsebes és vidéke.

A Sebes és Temes folyók összeömlésénél, kelet s nyugat felől magas hegyekkel szegélyezett völgyben fekszik Karánsebes rendezett tanácsú város. Az orsovai vonaton Temesvárról három óra alatt lehet ide érni. A vasuti állomásról a Főúton végighaladva kocsin 10, gyalog 20 perc alatt juthatni a város központjába, a Mária Terézia térre. A Főút bal oldalán látható a temető, távolabb a tiszti pavillon, valamint a határőrvidéki vagyonszolgálat hatalmas kétemeletes palotája, melynek homlokzata a Ferencz József térre néz. Utóbbi épülettel szemben, a Főút jobb oldalán van a katonai csapatkórház s a sóraktár. Ennek helyén fog nemsokára felépülni az állami gymnasium új épülete. A Ferencz József tér jobb oldalán állanak az állami adóhivatal, a kir. járásbiróság és a törvényszék épületei. A tér közepén látható I. Ferencz József királynak álló bronzszobra, melyet közadakozásból 1907-ben emeltek s amely királyunknak Magyarországon az első monumentális szobra. Az emlékmű fehér márvány háttére a közeli Ruszka-bányai márványbányában készült. A szobor melletti park mögött fekszenek a kaszárnyák s a vagyonszolgálat internatusa, melyben az egykori granicsárok utódai közül évenként 100 tanuló nyer ingyen ellátást. A Ferencz József tér által megszakított Főúton tovább haladva jobb oldalról találjuk a Lichtneckert-féle „Zöldfa” szállodát, melynek vendéglője, kávéháza, hatalmas nyári kertje és diszterme a város és a vidék legkeresettebb szórakozó

helye. A diszteremben tartják a mulatságokat s a szini előadásokat is. Az épület emeletén vannak a karánsebesi magyar társaskör helyiségei. Tovább, a Főut baloldalán áll az 1864-ben felállított karánsebesi görög keleti román püspökség palotája, az út végén jobbra, a Mária Terézia tér sarkán a püspöki templom. A Mária Terézia tér jobb oldalán van az új városház, az erdélyi utczában a polgári fiu- és leányiskola, melynek épülete az új gymnasium felépüléséig az állami gymnasium helyiségéül is szolgál. A város utczái kövezve s részben aszfaltozva vannak, villanyvilágítása Temesvár után az egész országban a legrégibb. 6116 lakosának nagyobb része oláh és német, de jelentékeny számmal van képviselve a magyarság is, főként az intelligencia körében. Karánsebes egy nagykiterjedésű s jómódu vidék gazdasági és kulturális góczpontja, melynek jelentőségét még növelni fogja az építés alatt levő Karánsebes-hátszegi vasutvonal. Ipara, kereskedelme jelentékeny, van több virágzó pénzintézete s 6 politikai illetve társadalmi lapja u. m. a „Szörénység“ (politikai hetilap II. évf.) „Karánsebeser Zeitung“ (XI. évf.) Karánsebeser Wochenblatt (társadalmi hetilapok), Severinul (pol. hetil. II. évf.) Foaia Diocesiana (egyházi) Economia (gazdasági lap). Karánsebes közeli környéke már a rómaiak idejében jelentékeny szerepet játszott. Zsuppa és Jász között, a Bisztra és Temes folyók összetorkolásánál két római út keresztezi egymást s itt állott Tibiscum, jelentékeny római municipum. A magyar királyok idejében a város helyén két község u. m. Karán és Sebes állott. Neveik okmányainkban gyakran fordulnak elő, Sebes vára első ízben 1290-ben. A két község valószínűleg 1650 körül olvadt egybe. Mikor János király Lugost nemesítette, Karánsebes városával szorosabb kapcsolatba hozta. Karánsebes 1658-ig az erdélyi fejedelemséghez, ettől kezdve a temesvári török beglerbég fennható-

sága alá tartozott. A török uralom megszűnte után a határőrvidék szervezéséig a Temesi bánsághoz tartozott, 1803-ban a Fehértemplomból ide áthelyezett oláh-bánsági határőr ezred székhelyévé lett. A határőrvidék polgárosítása folytán 1872-ben törvényhatósági jogu várossá s az újra visszaállított Szörénymegye székhelyévé tétetett, de e kiváltságát 1874-ben elvesztette, 1881-ben pedig Krassó és Szörény megye székhelye Lugosra került. Karánsebes szomszédságában, a Sebes patak tulsó oldalán fekszik az 1814-ben német gyarmatosok által alapított *Ujkaránsebes* falu. Nevezetessége a Lukács-féle hatalmas gőzfürésztelep. A járás érdekesebb községei *Nándorhegy*, melynek határában a Kaláni bánya és kohó rt. vashányái állanak, távolabb *Ruszkabánya* csinos nagyközség, ugyan-ezen társulat vashámorai- és kohóival. A harmadfélezer lakosu, hegyek közé szorult községtől északra van *Ruszka* vashámorjaival s a Biebel János czég fehérmárvány bányáival. Ha a turista Facset felől jön Tomesten, Lunkányon és Ruszkiczán keresztül Ruszkabányára, úgy érdemes a Lózna patak völgyén Nadrágon és Gavosdián keresztül jönnie visszafelé. (L. Lugos vidékének leírását.) A karánsebesi járás keleti részén fekszenek a délvidéki hegység legmagasabb csucsai, a Godján Szárkó hegylánczolat-hoz tartozó Muntye Mik (1806 m), a Magura (1509 m), a Murariu (2231 m) és a Gugu (2294 m) stb. mely utóbbiak már Romániával határosak.

Terego va és vidéke.

Az orsovai vasutvonal mentén, Temesvártól gyorsvonaton három órányira fekszik Terego va nagyközség, járási székhely, 3156 oláh és magyar lakóssal. A vasuti állomásról kocsin* $\frac{1}{4}$ óra alatt juthatni a helység központjába, a piacz térre. Az

* Társaskocsi személyenkint 40 fillér. Kocsi nappal K 1'20, éjjel K 2'—.

állomás mellett van az erdészeti hivatal, a Bányái szálloda (2 szoba à 2 kor.) s a téglagyár, a helység központján jobb oldalon a kir. járásbíróság, a görög keleti oláh templom, az állami elemi iskola és a postahivatal, bal soron a község ház, főszolgabíróság, a Buroschi szálló, (6 szoba à 2 kor.) a magyar kaszinó és a takarékpénztár. A teregovai járás nevezetesebb helyei *Szadova*, hol egy kősziklára festett szentháromság kép híres bucsujáró hely. Az orsovai vasutvonal mellett, *Temes-Szlatinán* nagy fűrésztelep és malom van. Innen vezet az út a Szemenik hegy alján fekvő *Weidenthal* és *Wolfsberg* községekhez, melyek cseh lakói földműveléssel, vaj- és sajtkészítéssel foglalkoznak. Teregováról is kocsit vezet Wolfsberg községbe, (22 km. kocsibér 10-12 korona) honnan 6 kmnyi távolságban fekszik a Szemenik hegység legmagasabb csúcsa, az 1447 m. magas *Szemenik*. E sziklás hegycsúcsról gyönyörű kilátás nyílik a 6 km. távolban délre fekvő 1438 m. magas *Piatra Nedeire*, a *Karasmenti* mészhegy csoportokra, a *krassovai* várromokra, a keleti látóhatárt elfedő *Godján Szarkó* hegylánczra s tiszta időben a *Dunáig* is elláthatni. A Szemenik hegység a *Krassószőrényi* hegyvidék vízválasztója és vizeitartója. Tövében ered *Délvidék* legnagyobb folyója a *Temes*, továbbá a *Nera*, *Karas*, *Berzava* s több más kisebb folyó és patak. A Szemenik csúcstól délnyugatra 4½ kilométernyire völgyben fekszik a *Sasfürdő*, egy kis tó, melynek kristály tiszta vize a *Berzavába* ömlik. A néphit szerint a tó vizében sasfiókok fürödnek, hogy hosszú életűek legyenek. Az oláh lakosság Szt. István napján körmenetben zarándokol a forráshoz, melynek vizét gyógyító hatásúnak tartják. A Szemenik csúcsról *Aninára*, avagy *Ferenczfalvára* is átjuthatni. (L. *Oravicza- és Resiczabánya* vidékének leírását.) Az utat Teregováról a Szemenik csúcsra s onnan *Aninára* két nap alatt meg lehet tenni. Érdekes látnivaló még

e vidéken a Wolfsberg-ferenczfalvai sodronykötél pálya, mely a modern technika nagyságát hirdeti. A pályán fel s alá futó csillék faszállításra szolgálnak. A teregovai járás további érdekes turista útja Teregováról *Kornyaréva* községbe és utóbbinak vidékére vezet. Teregováról a Hideg folyó mellett, majd később délfele vivő 20 kmnyi országúton kocsin 6 óra alatt (fuvarbér 8 korona) juthatni Kornyaréva oláh faluba, mely egészséges levegőjéről, szép fekvéséről s tejgazdaságáról ismeretes. Már a kocsit is sok élvezetet nyújt, mert gyönyörű kilátás nyílik a Hideg patak völgyébe s azon túl az oláh határon ködbe vesző Muráriu és Gugu hegycsúcsokra. Ha a turista magasabb hegycsúcsot is meg akar mászni, erre igen alkalmas az országuttól pár kilométerre nyugatra fekvő 1366 m. magas *Cserni Vér*, vagy a keleti oldalon levő 1454 méteres Kosia csucs. Egész napot igénylő nagyobb út az oláh határon Kornyarévától 19 kmnyire fekvő 1934 m. magas Dobri vér, hová lóháton s helyenkint gyalog kell az utat megtenni. E hegycsúcsról, melyen párhuzamos földhányások jelölik az országhatárt, gyönyörű kilátás nyílik Romániába, a Cserna völgyére s a 2200 méternél magasabb Murariu, Gugu és Godján hegycsúcsokra.

A járás érdekes helye az orsovai vasutvonal melletti Örményes község, hol vasbánya, fűrésztelep s más ipari vállalatok vannak. Innen 15 km. hosszú hegyi vasut vezet a havasalji őserdőkhöz. Regényes képet nyújt az örményesi szoros is, hol a vasut, az országut, és a Temes folyó váltakozva, egymást keresztezve hidak és alagutak közt haladnak előre a sziklák és az erdőkoszorúzza hegyoldalak mellett. Az orsovai vasuton utazva Teregova után a fenyves erdő közt álló *Porta Orientalis* nevű állomáshoz jutunk. Mindjárt az állomáson túl 1100 méter hosszú alagut áll, melyen át az orsovai völgybe juthatni. Nyílása felett „Ad Orientem“ felírás áll, jelezve, hogy itt kezdődik a kelet. A Teregovától

kocsin 2 óránnyira fekvő *Lunkavicza* és *Verendin* között kőszénbányák vannak. Pojána Ruszka nyaralóhelyre Teregováról kocsin 2 óra alatt lehet eljutni. (Fuvar 4 korona.)

Facset és vidéke.

Az orsovai vonalból Lugosnál kiágazó h. é. vasut mellett, Temesvártól vonaton négy óránnyira, a Bega folyó melletti dombvidéken fekszik Facset nagyközség, járási székhely. A vasuti állomásról kocsin* 3—4 percz alatt juthatni a helység központjába, a parkirozott Templomtérre. Befelé menve a Nagy utca jobb során a községház, bal oldalán az állami iskola, a Templomtéren a róm. kath. templom, a kir. járásbiróság, a Magyar király szálloda**, a szomszédos Posta utcában a kir. adóhivatal, ezzel szemben a postahivatal s távolabb a főszolgabiróság épülete látható. A Templomtér közelében folyik a Bega, melynek tulsó oldalán Román-Facset fekszik. Facsetnek 2900 magyar, német és oláh lakosa van. A községet hajdan Facsádnak hívták, a ma már romjaiban is alig látható vára a Délvidék történetében jelentékeny szerepet játszott. Temesvár eleste után a törökök rablóvárnak használták, 1595-ben Borbély György visszafoglalta, de nemsokára megint török kézre került. A felszabadulás után német gyarmatosok települtek a kipusztult magyarság helyébe lépő oláh lakosság közé. A magyar állam 1900—903 között mintegy 1000 magyar telepest hozott a községbe, minek következtében a község elvesztette nemzetiségi jellegét. A járás érdekesebb községei *Rumunyeszt*, határában igen szép cseppkőbarlang látható. A barlang legszebb mészkő alakzatai a Kereszt, a Fátyol és a Szószék nevűek, az egymással kapcsolatos termeken pedig apró patakok folynak keresztül. A kocsibér Facsetről ide és vissza

* Kocsi 1 korona. ** 16 szoba á 2—3 korona.

10 korona. Rumunyst közelében van *Tomest*, 1843-ben alapított üveghútával. A Rumunyst-tomesti út egy nap alatt megtehető, azonban czél-szerűbb két-három napos kirándulással Tomestről Ruszskabányára is átmenni. Ez út mellett fekszik *Lunkány* község, határában a Nadrági vasipar társaság vasbányái vannak. Lunkányról tovább haladva *Teu urs* nevű hegynyeregbe, a vidék legmagasabb pontjára visz az út, honnan minden irányba gyönyörű kilátás nyílik. E tetőről fenyvesek között vezető uton juthatni Ruszkiczára és Ruszskabányára. (Lásd Karánsebes vidékének leírását.) Facsettől északra, a Maros folyó közelében fekszik *Birkis* község (1500 oláh lakossal) a marosi járás székhelye.

Németbogsán és vidéke.

A báziai vonalból Vojteknél kiágazó vasut-vonal mellett, Temesvártól vonaton 3½ órányira fekszik Németbogsán nagyközség, járási és járás-bírósi székhely, 3116 oláh, német és magyar lakóssal. A Berzava kies völgyében fekvő községet, mely egy élénk forgalmu bányavidék központja, nyáron sok idegen, mint üdülőhelyet keresi fel. A községben van a Panajoth F. sörgyár és egy gőzmalom, a vasolvasztó jelenleg nincs használat-ban. A járás nevezetesebb helyei *Románbogsán*, az Osztr.-Magy. Államvasutttársaság hatalmas mező-gazdasági gépgyárával. Ugyane társaság vas- és szénbányáinak egyrésze a N.-Bogsántól délre fekvő dognácskai hegységben van. E járáshoz tartoznak a *vaskői* és *dognácskai* vasércbányák s Vaskőn osztályozó telep és zuzómű is működik. E járásban vannak továbbá *Zsidovin* és *Királykegye* népes községek.

Resiczabánya és vidéke.

A báziai vonalból Vojteknél kiágazó szárny-

vasut mellett, Temesvártól vonaton öt órányira, magas hegyek közé szorított keskeny völgyben fekszik Resiczabánya nagyközség, járási székhely, 11.000 lakossal. Az állomásról pár percz alatt gyalogis eljuthatni a helység központjába, a Főutra, melyen a postahivatal, a róm. kath. templom s mellette az Osztrák-Magyar Államvasutttársaság igazgatósági épülete, tovább a Magyar király- és Hungária szálloda állanak. A község a csinos, emeletes épületekkel szegélyezett, aszfaltozott Főutczából s néhány mellékutczából áll, melyeknek egyikében a Pannonia és a Nemzeti szállodák állanak (utóbbi 15 szobával). Az Államvasutttársaság hatalmas vasművei és egyéb gyárjai a község közvetlen szomszédságában fekszenek, illetve azt minden oldalról körülfogják. A déli hegyoldalon álló igazgatósági park alatt a Berzava patak partján láthatók a hidgyár, gép- és lövedékgyár, a kovácműhely, prэшház, coaks mű és a hengerlőmű s távolabb a budniki völgy felé az altáró. A község keleti oldalán van a készáru rakodó, a falepároló, a tűzálló téglagyár s tovább a Berzava patakra épített turbinák s a nagyszabású villanytelep, mely az összes vasműveket hajtóerővel látja el. A Főuttól északra, részben a hegyoldalba beépítve állanak a hatalmas vasöntők és kohók. (L. könyvünk 136—9 oldalát.) E nagyszabású vasművek, melyek mintegy 5800 munkást foglalkoztatnak, éjjel nappal állandóan üzemben vannak. Kéményeik füstje, a gépek lármája s az egész éjen át vakító tűz- és villanyfényben úszó műhelyek az idegenre szokatlan, de fenséges hatást gyakorolnak. A látogató, ki a kohó- és műhelyfelügyelőség engedélyével a vasművek belsejét is meg akarja tekinteni, 1—2 nap alatt csak futólagos képet alkothat magának a Monarchia egyik legnagyobb s több tekintetben első helyen álló ipartelepéről. A községnek a gyári munkásokon kívül jelentékeny számu intelligentiája is van. „Resiczai Lapok” és „Resicaer Zeitung” czimen két helybeli

lap is jelenik meg s kaszinó, dal- zene és jótékony-
sági egyletei élénk társaséletet teremtenek. A
község egészen összeépült a 2700 lakosu *Román-
resicza* községgel.

A járás déli részén végigvonuló Dognácskai
és Érczhegységben fekszenek az államvasutttársaság
bányaüzemei közül a *Klokodics*, *Nermet*, *Szekul*
és *Domán* községek határában mivelés alatt álló
széntelegek. E vidék természeti szépségekben, tör-
ténelmi emlékekben s néprajzi sajátosságokban is
gazdag s a turisták részére igen hálás terület. Így
a Resiczabányáról Oravicabányára vezető út közepe
táján, előbbitől kocsin $2\frac{1}{2}$ órányira fekszik *Krassova*,
a krassó-szörényi krassován bolgárok egyik községe
(l. 80—81. oldalt). E falu határában fekszenek
Krassó várának, a megye egykori székhelyének
romjai, hova a Karas folyó festői völgyén, a 4 km.
hosszu, híres Karas szorulaton át gyalog egy óra
alatt juthatni. Krassova községtől 12 kilométernyire
van a *Komárniki cseppkőbarlang*, melynek egy
kilométernél hosszabb ürege többfelé ágazik szét
s helyenkint templom magasságu. A járás másik
érdekes része a Resiczabányától kocsin két órá-
nyira fekvő *Ferenczfalva* község és vidéke. Az
ide vezető út közelében van Szekul község szén-
bányaival s tovább látható a Piatra alba nevű
fehér mészszikla. A gyönyörű fekvésű Ferencz-
falva községet nyarankint távolibb vidékről is
sokan keresik fel üdülés végett. Férfilakossága hét-
számra a közeli erdőkben dolgozik s csak ünnep-
napon tér vissza családjához. E vidéken az Állam-
vasutttársaságnak nagyszabásu erdőüzemei vannak.
Ezek céljaira szolgál a Wolfsberg-ferenczfalvai
sodronykötél pálya, melynek csilléi a Berzava folyó
úsztató medréig szállítják a levágott fatönköket.
Hasonlóan nagyszabásu mű a Berzava patak duz-
asztása által alkotott Klause nevű tó, melynek
több napon át felgyűjtött vize a hegyekből ide
szállított óriási mennyiségű fatönkök usztatására

szolgál. Ferenczfalváról egy nap alatt megjárható a Szemenik hegység legmagasabb csúcsa, az 1449 méter magas Szemenik tető, a *Sastürdő* nevű tó és visszafele jövet a Klause tó. A resczabányai járás északi részén fekszik *Delinyest* község, melynek határában az Államvasutttársaság nyersvas előállításához szükséges magánérczet fejtet.

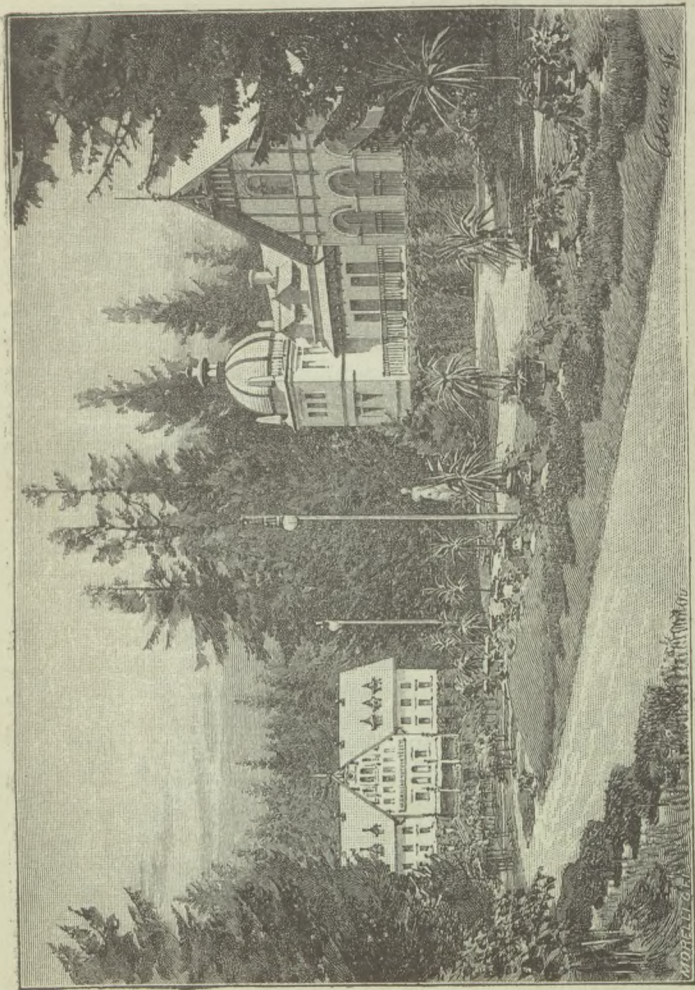
Oraviczabánya és vidéke.

A báziai vasutvonalból Jaszenovánál kiágazó vasutvonal mellett, Temesvártól vonaton $4\frac{1}{2}$ órányira, hegyek között fekszik Oraviczabánya, járási székhely. Az állomásról Román-Oravicza községen keresztül kocsin* félóra alatt juthatni a község központjába, a piactérre. Befelé menet, az Oraviczabányával egybeépült Román-Oravicza főútjának jobb oldalán látni a görög katolikus és görög keleti oláh templomot, a honvéd laktanyát s szemben az állami iskolát. Tovább haladva Oraviczabánya községbe jutunk, hol a Főutcza jobb oldalán a gör. kel. oláh templom, a polgári fiúiskola, a postahivatal, a takarékpénztár, bal soron a gőzmalom, a Korona szálló**, távolabb a Piacz téren a róm. kath. templom, a község ház, az Osztrák-Magyar Államvasutttársaság igazgatósági épülete, a Kaszinó, tulsó oldalon a kir. adóhivatal s ugyanezen soron egy oldalutczában a főszolgabíróság foglal helyet. A Piacz tér közepén csinosan parkirozott sétatér van. A község mindkét oldalról magas hegyek által körülvett keskeny völgyben fekszik s néhány mellékutczát leszámítva tulajdonképen az 5 km. hosszú Főútból áll. A fenebb elsorolt hatóságokon kívül O.-bányán bányakapitányság és kir. járásbíróság is van. O.-bánya 4314 főnyi lakossága németek, oláhok és magyarokból

* Kocsibér nappal K 2'—, éjjel K 3'—, ** 10 szoba á 2—3 korona.

áll, kik tulnyomólag iparral, bányászattal és kereskedelemmel foglalkoznak. Az itteni nemesfém ereket és vastelepeket már a rómaiak művelték. A törökök kiűzése után az egykor virágzó bányaműveket az 1718 körül betelepített német gyarmatosok vették újból művelés alá. (L. könyvünk 134—9. oldalát.) Oraviczabánya keleti oldalán kezdődik az a mészhegység, melynek közeteiben főleg a vasgránit, fehérgránit, arany, ezüst, grossular, galenit, vesuvián, pyrit és chalkopyrit fordul elő. Oraviczabánya ma a délvidék egyik legjelentékenyebb ipari gócpontja. Üzemeinek nagyrésze, így a két gőzmalom egyike, a petroleumfinomító, a cementgyár, és gőzfűrés a Szab. Osztrák-Magyar Államvasutársaság kezében van. Oraviczabánya társadalmi élete igen élénk. Nagyszámu egyesületei közül jelentősebb tevékenységet fejtenek ki a magyar, német és az oláh kaszinó, a polgári lövő egyesület, a különféle dal-, zene-, játékonysági és tüzoltó egyletek. 1817 óta állandó színház épülete is van. Helyben megjelenő lapok: „Oravicza és vidéke“, „Oraviczaer Wochenblatt“ és a „Progresul“, utóbbi oláh nyelvű. — A község közeli és távolabbi kirándulóhelyekben bővelkedik, Mindjárt a község mellett, az alsó tó északi oldalán van a *Kies*, felhagyott kénkovand bányáival s a Korona szálloda mögötti *Aranyvölgy* felhagyott aranybányákkal. Megtekintésre méltó a *Lövőkert*. Innen csigauton a hegytetőre menve szép kilátás tárul elénk. Tovább menve a *Prater* hegyre, majd a csiklovai utra juthatni, honnan szintén szép kilátás nyílik a csiklovai hegyekre. A *Kneip* ut az alsó tó mellett halad s mellette a Malomkertben egy rom látható. Ez uton túl, a nagytó felett elhaladva a *Ronna* sétányra érünk, innen fenyves és bükkerdők között vezető kocsi-uton másfél óra alatt gyalog is eljuthatni *Marilla-völgybe*. Utközben szemünkbe ötlük a Malomhegy, a sziklás Kis-Tilva, a kapagyár, a fenyőkkel borított Simeon hegy, tovább a kőbányák. A Lup hegy

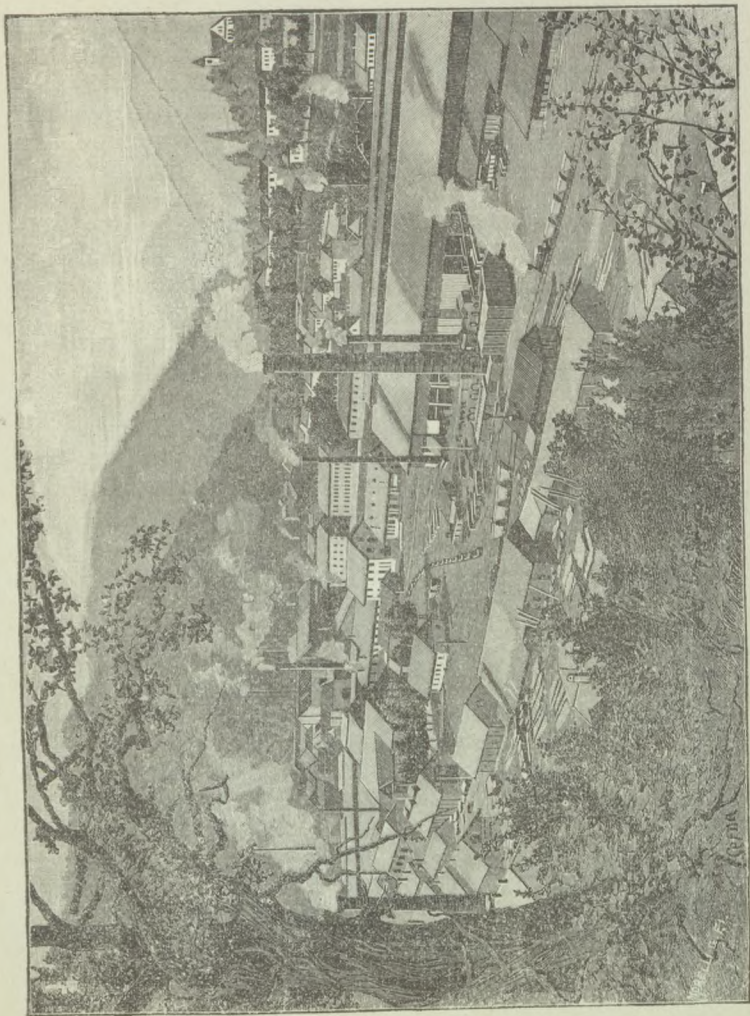
tetején álló Deák magaslatról gyönyörű kilátás nyílik az oraviczai völgyre és a Dunára.

Marillavölgyi szanatorium.

Marilla a vízben gazdag predetti fensikorn (714 m.) hegytorlódások által alkotott völgyben, örökzöld fenyvesek közt fekszik s kedvező éghajlati viszonyai, valamint orvosi berendezése és gyógyeszközei miatt a legideálisabb klimatikus gyógyhelyek közé tartozik. A fenyves őserdő közepén, a modern kertészet által remekbe alkotott parkban vannak elhelyezve a sanatorium hatalmas s a modern gyógytudomány igényeinek megfelelően berendezett épületei. A gyógyhelyet májustól október közepéig százával keresik fel távoli vidékekről is főleg a gége-, tüdő-, szív- vagy idegbajosok, vérszegények s lábbadozók, kiknek gyógyítására az ózondús, pormentes fenyves levegőn kívül az orvosi rendeletnek megfelelően pneumatikus kamrák, belégzési termek, massage, gymnastika, vízgyógyintézet, villamos-, fény-, forró- és szén-savas fürdők, avagy hizlaló kúra szolgálnak. Szóval itt az orvosi tudománynak a beteg légzőszervek és idegek gyógyítására szolgáló mindennemű találmánya megfelelően alkalmazást nyer. Az egyre fejlődő s nagyobb látogatottságnak örvendő gyógytelepet dr. Hoffenreich M. nagybecskereki orvos kezdeményezésére 1880-ban egy magán társaság alapította az Osztrák-Magyar Államvasutttársaság tulajdonában levő területen s 70 év múlva az épületek is a vasutttársaság tulajdonába kerülnek. Marilláról *Stájerlak-Anina* községig szintén kitűnő kocsuiút vezet. Utóbbi község szénégető telepekből keletkezett, s miután 1790-ben Hammer Mátyás szénégető „fekete köre” bukkant, a szénbányászat révén gyorsan virágzott fel. A magántulajdonosoktól 1846-ban a kincstár vette át e bányákat, de 1854-ben a krassó-szörényi egész uradalommal együtt az Osztr.-Magy. Államvasutttársaságnak adta el. Anina-Stájerlak eredetileg két helység volt s mióta az Államvasutttársaság birtokába jutott, gyors fejlődésnek indult. 13.726-at meghaladó, jórészen német lakossága bányászattal és iparral foglalkozik.

Nagy részük azonban nem a községben, hanem az egymástól messze fekvő bánya- és ipartelegeken

Az aninai gyártelep.

lakik. E telepek közt leghatalmasabb az aninai gyártelep, hol az Osztr.-Magy. Államvasutttársaság kohói, olvasztói, öntő- és hengerlő művei, téglagyára, szeg- és csavargyára és kőszénbányái állandóan több ezer munkást foglalkoztatnak. (L. 134-9. oldalt.) Az aninai gyárteleptől körülbelül egy órányira, a Pohui patak mellett van a pohui barlang, melynek belsejébe csak a nyilást elzáró patakon keresztül csolnakon s vezető segítségével juthatni. Az út veszedelmes, de igen gyönyörű, vadregényes. A barlang egy részében csolnakon, másutt gyalog, vagy a vízben gázolva lehet előhaladni s több órai munka után juthatni a végére, hol a Pohui vize a barlangba lezuhan. — Az aninai gyártelepről hegyi vaspálya vezet Oroviczabányára. Az aninai szén szállításának megkönnyítése végett az állam már 1847-ben hozzá kezdett egy Oravicza-Lissava között közlekedő lóvonatu pálya építéséhez, de 1853-ban, mikor 3 millió koronát fektettek az építkezésbe, a munkát abbahagyták. Az Osztr.-Magy. Államvasutttársaság e vidéknek is birtokába jutva, 1860-ban új nyomon mozdony-pályát építtetett, mely szűk völgyekben, meredek hegyoldalokon, hatalmas völgyáthidalásokon, (melyek közül legszebb a 131 méter hosszú zsittini híd; a 10 áthidalás hossza 843 méter) összesen 2084 méter hosszúságú 14 alaguton, 9946 méter töltésen és 21.171 méter hosszú bevágáson 337 méter emelkedéssel halad keresztül s így méltán mondható az építőművészet remekének. A pálya felépítése közel 10 millió koronába került. A vasut e 34 km. hosszú utat 3 óra alatt teszi meg s ez idő alatt a természet és az emberi ész csodás alkotásai egymással váltakozva gyors egymásutánban tárulnak a néző szeméi elé. E hegyipályát méltán nevezik sokan a magyar Semmeringnek.

A természeti szépségekben s egyéb látnivalókban oly gazdag oraviczai járás érdekesebb pontjai még Oraviczabánya mellett az Ábrahám forrás, a Simeon csúcs, melyen messzelátó torony

is van, a Válé forrás s a gyalog pár óra alatt szintén megjárható *Csiklovabánya* község, hol a mult század közepéig ezüstöt is bányásztak. Jelenleg az Osztr.-Magy. Államvasutttársaság rézhámora, a Fischer-féle sörgyár s több vizimalom működik itt. E községből pár órai gyaloglás után felette élvezetes kirándulást tehetni a 979 méteres Ujroll csúcsra, a Jókai magaslatra s az utóbbi oldalán levő Ilonka barlanghoz, valamint a közeli Pojana Julira, melytől háromnegyed órányira fekszik Marilla. Egy másik érdekes út, melyhez azonban szintén gyakorlott vezető szükséges, a Lup magaslat, a Panur völgye, a Panur nevű ca. 150 méter hosszú cseppkőbarlanggal, melynek nagyterme 16—20 m. magas. Ettől negyedórányira van a Ploppa cseppkőbarlang, melynek üregei közt a Panur patak csörgedez keresztül. Másik érdekes út a Predett fensik, hol a Biebel-féle kőbányák láthatók.

Jám és vidéke. (Szászkabánya, Okubé.)

A bázíasi vonalból kiágazó Jaszenova-oraviczbányai vasutvonal mellett, Temesvártól vonaton 3½ órányira fekszik Jám nagyközség járási székhely, 1140 oláh és magyar lakossal. A vasuti állomásról gyalog 15 percz alatt juthatni a község központjába, a Főutra, melynek közepén a görög keleti oláh templom, az út északi oldalán a főszolgabíróság, elemi iskola és a községháza, másik soron a postahivatal, a gróf Bissingen-féle kastély és park s a Fehér bárány czimű vendéglő állanak. A járás jelentékeny községe Szászkabánya, hova az oraviczai vasut rakasdiai állomásáról kocsin 2 óra alatt juthatni. *Szászkabánya* nemcsak mint járásbírószági székhely, hanem mint kedvelt nyaralóhely is figyelmet érdemel. „Magyar Ausseenak” nevezik s gyönyörű, hegyes vidéke, kitűnő ivóvize, egészséges levegője s jó és olcsó fogadói miatt méltán sorolható hazánk legszebb nyaralóhelyei

közé. A község 2581 főnyi lakossága németekből, oláhokból s kisebb számban magyarokból áll. Szászkabányáról bármely irányban szebbnél-szebb vidékekre lehet kirándulni. Ujmoldovára s a közeli Dunára, avagy az északra fekvő Oravicabányára kocsin 2—2 óra az út. Turistáknak különösen hálás dolog a regényes Nera folyó partján Uj-Sopotra gyalogolni. Ez út 10 óra hosszat tart, de szebbnél-szebb részletekben bővelkedik. Kisebb kirándulások célpontjai a Malomvölgy, hol a vizesés, a grófnő barlangja, a Farkasbarlang, majd a Nagyrét köti le figyelmünket. A Malomvölgyben van az Ördög sziklahasadék, egy ketté vált szikla, melyről a monda azt tartja, hogy az ördög egy menyasszonyt elragadva e sziklához hozta, mely szavára ketté hasadott. — Kedvelt kirándulóhely az Ocubéi tó és vizesés is, hova *Potok* és *Szokolár* községeken keresztül juthatni. Szokolárnál egy köves és lejtős mellékutra térve, csakhamar a Csetatye sziklához juthatni, melynek tetején várromok vannak. Innen a Bee völgyébe érve, csakhamar vége szakad a kocsni utnak s rövid gyalogolás után eljuthatni az okubéi tavakhoz s a Bee patak vizeséseihez.

Bozovics és az Almásvidék.

A Ménes patak és a Nera folyó egyesülésénél, az Oravicabányáról Orsovára vezető közut mellett fekszik *Bozovics* nagyközség, járási székhely, 3974 oláh és német lakossal. Legközelebbi vasutállomása az orsovai vonal mellet Jablanicza (41·7 kilométernyire) nyugat felől Anina, vagy Oravicabánya. Bozovics az Almásvidék élénk forgalmu hivatali és kereskedelmi góczpontja kir. adóhivatallal, járásbirósággal és főszolgabirósággal. Említésre méltó épülete a Mária Terézia idejében épült kaszárnya, mely a határőrvidék polgárosítása óta hivatalok elhelyezésére szolgál. Bozovics nyoma a történelemben első ízben 1484-ben fordul elő, 1775-ben az

oláh-illyr határőr ezred egyik századának székhelye lett. Bozovics mellett és a szomszédos lapusniki határban ma is látható két várrom. Utóbbit Dragomaj Janának nevezi a nép. — Bozovics környéke hazánk legszebb vidékei közé tartozik. Észak és nyugat felől a Szemenik és Plesuva hegység, dél és keletről az Almás és Szretinye hegység hatalmas hegylánczai (Piatra Nedei 1438 méter, Plesuva 1160 m., Szvinjácza Mare 1226 m.) emelkednek ég felé, s oldalaikról bő vizü patakok sietnek alá a járás közepén, a kies Almás völgyben hömpölygő Nera folyó felé. Az Almásvidék középkori okmányainkban „Halmos“ kiváltságos kerület neve alatt fordul elő. Lakossága hajdan magyar volt, erről tanuskodnak az okmányokban fennmaradt régi helységnevek s a birtokosok nevei. Az Almásvidék lakosai a XVIII. században aranymosást is űztek. Manapság földmiveléssel, állattenyésztéssel, szilva termeléssel és pálinkafőzéssel foglalkoznak. Bozovicról bármely irányban szebbnél-szebb helyekre tehetni kirándulásokat, akár a Nera völgyében, melynek Ujsopottól Szászkabányáig terjedő része gyönyörű gyalog parthie, akár kocsin Óraviczára, Aninára, Marillára, avagy a fenebb elsorolt hegyek közé. Bozovicstól nem messze van *Bánya*, régi magyar eredetű község s mellette *Rudária* falu, mely a középkorban többször Gerlistye néven fordul elő. Ez volt ősi fészke a Szörényi bánság leghatalmasabb családjának, a báró Gerliczieknek, kiknek utódai jelenleg a torontálmegyei Deszk községben laknak.

Az Alduna és vidéke.

A csodás természeti szépségekben s történelmi emlékekben oly gazdag Alduna megtekintésére az utazók rendszerint vasuton mennek Báziasig s csak itt szállnak hajóra. Kétségtől ez az Alduna leg szebb része Orsováig, avagy Turn-Severinig, de ki

a Duna vidékét jobban meg akarja ismerni, az helyesebben teszi, ha Zimonyig megy vonaton, s ott ül hajóra. A hazánk történetében egykor oly jelentékeny szerepet játszó s most 15 ezer lakosával Horvátországhoz tartozó *Zimony* szab. kir. város egymagában is érdemes a megtekintésre. A Czigány hegyen láthatók még a Hunyady vár romjai. E várban halt meg 1456-ban, Belgrád hősies felmentése után a nagy Hunyady János. Zimonyban a határrendőrségnél megfelelő személyigazolás mellett határátkelési engedélyt váltva, avagy a belügy-minisztérium útlevelével valamely naponként közlekedő helyi hajóra szállva 20 percz alatt *Belgrádba*, Szerbia fővárosába juthatni. Belgrádnak reánk, magyarokra nézve legérdekesebb része a Dunába benyúló Avala hegy csúcsán álló régi vár, mely Nándorfehérvár néven hazánk történetében évszázadokon keresztül nagy szerepet játszott. Eléggé ép állapotban láthatók még a vár védművei, a falak és sánczok, az alsóvárban a Czilley kapu, mellette a nyolczszögletű „Nye bojsze“ torony, a felsővárban a török pasák egykori lakhelye, mellette a 200 méteres kút, melybe lépcső vezet le. A hegy lakásabb oldalán elterülő város és a vár között van a Kalimegdan park, melyből szintén gyönyörű kilátás nyílik a Dunára s Magyarországra. E park közelében van a Dunai városnegyed, melyben 1862-ig törökök laktak. Mecsetjük ma is áll még. A közeli Belváros nevezetesebb pontjai Vása utczában a Misa palota, hol az egyetem, gymnasium és muzeum van elhelyezve. A Mihály téren áll az 1868-ban meggyilkolt Mihály fejedelem lovaszobra s a színház. A város legforgalmasabb része az egymásba nyíló Mihály- és Milán utca, hol a királyi palota s a főbb középületek, minisztériumok, valamint a nagyobb pénzüzetek s üzletek állnak. Ez utcákból a csinosan befásított Englozovác negyedbe juthatni. A Topcsideri uton áll a szkupstina (országház) s számos katonai és egyéb köz-

épület. Ez úton juthatni Belgrád mulatóhelyére, a Topcsiderbe, hol a gyönyörű park közepén a szerb király nyaralója is látható. Belgrádból helyi hajóval egy óra alatt Pancsovára juthatni, a nagy hajók azonban nem haladnak fel a Temes folyón, hanem Pancsovától 2 kilométernyire, a Duna partján kötnek ki. A hajóról fenséges látvány tárul szemeink elé, amint Belgrád s Zimony várfalai, templomtornyai lassanként eltűnedeznek az egyre növekvő távolság ködében. Két ország partja közt halad hajónk előre, de amint az Avala hegycsúcsa eltűnt szemeink elől, a szerb part kopár dombjai s a magyar part mocsaras, fűzes ártere nem sok látnivalót nyújtanak. Csak a zöldes vizű Duna gyönyörködteti szemünket. Medre hazánkban itt a legszélesebb, hol a Tisza, Száva s a Temes beömlő vize félszázezer holdnál jóval nagyobb árterületet alkot. Fenséges látvány, mikor e folyók tavasszal a Dunával egy tengerre nőnek, melynek csak szélén láthatni a keskeny szárazföldet. Ez árterület nagy része a magyar állam tulajdona s a vizár elvonulása után többnyire legelőnek használják. Csak két kis falu van rajta, Borcsa és Bárányos s ezek is évről-évre ki vannak téve az árvíz pusztításainak. De a szerb part sem sokkal népesebb s szakadékos domboldalait inkább csak legelőnek használják. Hol a Temes a Dunába ömlik, egymáshoz közel három sziget fekszik: a *Vorkontumaz* (3·3 km. hosszú), a *Stefanác* (3·5 km.), az 5·5 km. hosszú *Csaklanac* s távolabb, keletre a 3 km. hosszú *Sztarcsova*. Ez erdőkkel borított szigetek Magyarországhoz tartoznak. A Duna medre hazánkban itt a legszélesebb, amennyiben a magyar és szerb part 3.000 méternyire fekszik egymástól. (Pancsova törv. hat. jogu város leírását lásd könyvünk 247. oldalán.) Pancsován a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Társaság vasárnap, kedd és pénteken, vagy a Dunagőzhajózási társaság csütörtök, szombat és hétfőn közlekedő nagy hajóinak egyikére szállva

innen az utat Orsováig kilencz, Turn-Severinig tizenegy óra alatt tehetni meg. Pancsovától előbb délre, majd kelet felé folyik a Duna s e vidék kevés látnivalót nyújt, míg a szerb parton álló *Szemendriáig* nem ér hajónk. A Belgrádtól húzódó Avala hegység végző nyúlványán fekszik e város, melynek a Duna partján álló 25 tornyu hatalmas „*Végszendrő vára*“ hazánk történetében fontos szerepet játszott. Hunyady János idejében a mienk lett, majd török, osztrák s 1867 óta szerb kézre jutott. E város határában több ezer holdnyi területen terem a híres szemendriai csemegeszőlő. A jó karban levő várral egyirányban a Duna közepén áll a szendrői sziget s a magyar parton a hajóállomástól egy órányira *Temes-Kubin* nagyközség (l. 257-9 oldalon). Kubinon alúl a Duna megint szigeteket alkot, legnagyobb köztük a 20 km. hosszú s 2—3 km. széles *Osztrova sziget*, a Jókai Aranyember című regényében szereplő „Senki szigete“, rajta *Temes-Sziget* falu 1200 szerb lakossal. Ugy ez, mind a körülte levő 8—9 kisebb sziget a magyar kincstár tulajdona. Közelben a magyar parton áll *Palánka* község, melynek helyén a középkorban Horom vára, a hasonló nevű megye székhelye állott (l. könyvünk 2. oldalát). Szemben a szerb parton áll *Ráma* vára, melyet 1788-ban Lo Presti hadnagy 5000 török ellen 23 emberével védelmezett, míg hősi halált nem szenvedett. A Duna partja eddig csak a szerb oldalon volt dombos, de Palánkán túl mindkét felől hegyek közé szorul a folyó. Sokan már e részt is Klisszurának tekintik, pedig az igazi szorulat csak lennebb, a Babakáj sziklánál kezdődik. Hajónk nemsokára az 500 lakosu *Báziás* magyarországi községhez ér, hol az államvasut végállomása a hajóállomás közelében van. E községtől indul ki a Duna partja mellett Orsováig vezető nagyszerű Széchenyi út. Báziás alatt a Szerbiához tartozó 7 km. hosszú *Kiszilova* szigetet s rajta Osztrovo községet látjuk,

majd a magyar parton egymás után tűnnek fel Divics, Belobreska s még öt oláh-szerb falucska. Az utolsónál, Ómoldovánál megáll a hajó. Ez állomásról látszik a hegyek között fekvő *Ujmoldova* 3202 német és oláh lakosu nagyközség, a moldovai járás székhelye. A csinos falu hosszan nyúlik be a Lokva hegység ágazatai közé. A főszolgabíró-ságon kívül van erdőgondnoksága és mellékvámhivatala, itt van továbbá az Osztr.-Magy Államvasutársaság kénsavgyára. A község határában vas- és rézbányák állanak, melyeket már a rómaiak műveltek. Hajónk most a Magyarországhoz tartozó 7 km. hosszú *Moldovai* sziget mellett halad el. Már innen látni a Dunából kiemelkedő *Babakáj* sziklát, mely a magyar part közelében magasan nyúlik ki a vízből. A népmonda szerint egy féltékeny szerb vojvoda e sziklához lánczolta szép feleségét s annak kinos jajgatása hallszik most is viharos időben. Valójában e sivitó zúgást az Aldunán uralkodó Kossova szél okozza, mely a Babakáj szikla körül jut legnagyobb erőhöz. Április és októberben olykor úgy tombol e szél, hogy a teherhajók kénytelenek napokig horgonyt vetni. A Babakáj a szabályozás előtt körülte álló szirtekkel réme volt a hajósoknak, kik a Mindenhatóhoz könyörögtek, mielőtt mellette elhaladtak. Máig is fennmaradt az a szokás, hogy az először átmenő utasokat folyóvízzel háromszor meglocsolják, mondván „Hogy e veszedelmes zuhatagokon baj nélkül átmehezz, ezennel megkeresztellek az Izlás, Tachtália és Greben nevében Amen“. Mindjárt a Babakáj szirten túl, a szerb part meredek sziklás csúcsán áll Golubác, magyarul *Galambóc* vár romja (l. képét könyvünk 6. oldalán). E vár ostrománál mentette meg Rozgonyiné Zsigmond király életét. Szemben a magyar parton láthatók a romjai *Lászlóvárnak*, melyet Zsigmond Galambóc eleste után építtetett. Itt e várromok közelében, a mészhégyek barlangjaiban s a víz partján tenyésznek az alig

2—3 milliméter hosszú kolumbácsi legyek, melyek a szél szárnyán százezrével tovaszállva a délvidék marhaállományában iszonyu pusztítást tesznek. Galambóczot elhagyva a *Felső Klisszura*-ba érünk s a Duna e szakasza a Jucz zátonyig, Magyarország legdélibb fekvésű pontjáig terjed, hol aztán az *Alsó Klissura* kezdődik. Galambóczon túl az előrenyomuló hegyek helyenkint már összeszorítják a folyó medrét. A balparton végigvonuló Széchenyi út egy-egy szorulatnál már a sziklákba van bele-vágva s ugyanott a szerb oldalon is fel-fel tűnnek az egykori híres *Traján útnak* a hegyoldal köze-teibe vágott oszlopüregei. A nézőt lebilincseli mind-kettő. A kitűnő karban tartott Széchenyi utat a nagy államférfiu építtette 1834-ben oly czélból, hogy azon a Duna veszedelmes pontjain a hajókat vontatni, avagy tengelyen továbbszállítani lehessen. A munka végrehajtását, különösen a sziklába vágott útrészek aláfalazását nagyban megkönnyítette az a körülmény, hogy a Duna vizállása az építés esz-tendejében rendkívül alacsony volt. A szerb oldalon maradványaiban látható Traján utat Tiberius római császár kezdte Kr. u. 33-ban építtetni avégből, hogy légioit azon a Duna tulsó oldalán lakó dákok ellen vezethesse. Az utat 101—3-ban Trajanus császár fejezte be s felépítése óriási munkaerőt igényelt, mert a robbantó anyagokat még nem ismerve a helyenkint előnyomuló sziklákba kézi-erővel kellett utat vágni. Ahol ez nagy akadályokba ütközött, ott a sziklafal hosszában deszkapallót építettek s annak fekvő és alátámasztó gerendáit a kőbe vésett lyukakba illesztették. E négyszög-alaku lyukak a part sziklás részén, különösen alább, a Kis kazánban most is jól kivehetők. Galambóczon alul, az *Alibég szikla* oldalában egy hatalmas kő-tábla áll s rajta a következő felirat: „Az aldunai Vaskapunál s az ottani zuhatagoknál lévő hajózási akadályoknak az 1888 évi XXVI. t.-cikkkel elhatá-rozott eltávolítására szolgáló munkálatok megkez-

dettek I. Ferencz József uralkodó alatt gr. Szapáry Gyula miniszterelnöksége idejében bellusi Baross Gábor m. kir. kereskedelmi miniszter által 1890 évi szept. 15-én. Isten áldása legyen e művön és megalkotóin.“ Alibégen alul a *Gornya Stenka* hegy vízbenyuló gránitszikláinál érjük az első zuhatagot, melyet a víz jól hallható zúgása is felismerhetővé tesz. Innen kezdve egyre sűrűbben lépnek fel ama zuhatagok, zátonyok és egyéb hajózási akadályok, melyek a szabályozás előtt veszélyessé, sőt egyes időszakokban lehetetlenné tették a hajózást. A Sztenka zuhatagnál a szabályozás alkalmával 18.000 köbméter szikla eltávolítása után 1900 méter hosszú s 60 méter széles, mély csatornát készítettek. Ennek széleit a vízfenékhez erősített úszók jelzik, de magas vízálláskor a hajók egyes helyeken a csatornából ki is térhetnek. Az Alduna szabályozásáról könyvünk 147—150 oldalán már megemlékeztünk. Itt csak annyit teszünk hozzá, hogy a Duna hajózhatóvá tételét már a rómaiak megkísérelték s Orsován alul, a Vaskapu zuhatagoknál óriási munkával egy 3·2 kilométer hosszú csatornát kezdtek építeni. Nem tudni, hogy e csatornát használatba is vették-e, de maradványai ma is tanúságot tesznek a munka nagyságáról. A Széchényi út építésekor, az 1834-iki alacsony vízállást felhasználva a kormány Izlás, Grében és Jucz zuhatagoknál a vízből kiálló sziklák eltávolításához is hozzákezdett s hat héten keresztül félezer munkás dolgozott itt. A magyar kormány nagyszabású szabályozási terveinek keresztülviteléhez Hajdu Gyula mérnök, Luther Hugó gépgyáros és a Berlini disconto társaság, mint a munkálatokkal megbízott egyetemleges vállalkozók, 1890 szept. 15-én fogtak hozzá. A munkálatokat fényes ünnepség keretében Baross Gábor kereskedelmi miniszter sajátkezüleg kezdte meg akként, hogy a Grében csúcsba fúrt két aknát egy távolibb hajó fedélzetéről, villamos gyújtó segítségével maga robbantotta fel. Stenkától Dren-

kováig nem találunk nagyobb hajózási akadályokra. Egymásután hagyjuk el Bonica, Dobra, Alsó-Lyubkova (környékén lignitet bányásznak) és Berzászka falvakat, hogy a drenkovai hajóállomáson túl a legveszedelmesebb zuhatagok csatornáin haladjunk keresztül. A magyar parton *Kozla*, szemben a tulsó parton *Bozmán* bányatelepek tűnnek elő s a hegyoldalak tárnáiból meredek siklók szállítják a kőszenet a partra. Kozla telepnél a szerbiai hegy vízbenyuló sziklapadjai a *Kozla* zuhatagot s nem-sokára a magyar partról benyuló Dojke szikla a *Dojke zuhatagot* alkotják. E kettős sziklapad annyira megduzzasztja a folyót, hogy annak vize az egy kilométer hosszú zuhatagon 80 centiméter eséssel halad át. Itt 85 ezer köbméter szikla eltávolítása által 3500 méter hosszú csatornát kellett készíteni. Hajónk sebesen halad el a háromszög alakú Treszkovác hegy, a magyar partról vízbe nyúló Piatra longa s a Bivoli szikla mellett s csakhamar az egymás után következő *Izlás*, *Kis-* és *Nagytach-talia* nevű veszedelmes zuhatagokhoz érünk, melyeken 46.800 köbméter szikla eltávolítása által készített, 2000 méter hosszú csatorna vezet keresztül. Majd a szerb partról a *Grében hegy*, másik oldalról a csak alacsony vízállásnál látható *Vrdny sziklapad* nyomul a vízbe 420, illetve kis vízállásnál 220 méterre szorítva össze a Duna vizét. Minthogy e szorulaton túl a meder egyszerre 2000 méternyire szélesül, a víz a hegyfoknál oly óriási erővel bukott át, hogy a hajók alig tudták uszályaikat keresztülvinni, Grében alatt pedig a széles meder miatt a víz sekélyessé vált. A szabályozás alkalmával e szűk meder tágitása végett a Grében hegy 150 méter szélességű benyuló előfokát lerobbantották s az innen, valamint a közeli bányákból nyert óriási mennyiségű követ, — melyeknek robbantása 117.700 kilogramm dinamitot igényelt — a Grében csúcsától Milanovác szerb városig húzódó 7000 méter hosszú szorítógát s az ezt erősítő két

keresztgát készítésére fordították. E kolosszális művön 5 éven keresztül 3000 munkás dolgozott, kik egész kis várost alapítottak ez időre a magyar parton. E szorítógát csak alacsony vízálláskor látható, magas vízálláskor hatalmas zúgással csapnak át rajta a Duna hullámai. A gát segélyével készített mély, de keskeny csatornán két hajó nem találkozhatik szembe, ezért helyenkint a parton felállított készülékek, vasrúdra illesztett fehér, illetve piros gömbök jelzik a hajóknak, hogy szabad-e az út a csatornában. Nagyobb biztonság kedvéért Drenkovától, illetve Moldovától Turn-Severinig a Duna veszélyesebb pontjait jól ismerő állami kalauzok vezetik a hajókat. A Grébenen alul kiszélesedő Dunában a Porecs szigetek fekszenek, hol templom- és várromok láthatók. A magyar parton *Szvinicza* község áll az egykori Zinice nevű királyi vár helyén. Hajónk a szerb parti *Milanovác* városnál is kiköt. E város közelében réz- és ezüstbányák vannak. Szemben, a magyar parton három régi torony tűnik szemeink elé, a XVI. században épült *Trikulei* romjai. Nemsokára a *Jucz zuhatag*-hoz érünk, melyet a folyó medrén keresztül húzódó sziklapad okoz. A szabályozáskor ide fenékcatornát és szorítógátat készítettek. E zuhatag közelében fekszik Magyarország legdélibb pontja. Itt a Duna folyása megváltozik s északkeletre fordul egészen Orsováig. Az *Alsó-Klisszurába* értünk, melynek baloldalát a Szretinye hegység benyuló láncolata alkotja. E hegyoldalon áll *Tiszovicza* község, innen egy patak völgyében regényes út vezet a hegyek között fekvő *Eibenthal* községbe, melynek cseh lakói a közeli réz- és chromércz bányákat művelik. Tiszoviczával szemben fekszik *Golubinje* szerbiai község, a magyar oldalon a *Lyubotina* patak beömlésénél szénrakodó telepet látunk, innen iparvasut vezet az eibenthali hegyekbe. Tovább Plavisevicza község tűnik szemünk elé s hajónk nemsokára a csodaszép *Kazán szorosba* ér. Az égbe-

nyúló óriási sziklák olykor majdnem elzárják a Duna összeszorult medrét, helyenként a Széchenyi út is sziklabevágások között vezet, a tulsó oldalon pedig fel-feltűnnek a Traján út maradványai, kőfalba vágott üregei. E páratlan, fenséges képet méltóan egészítik ki a lankásabb hegyoldalak, völgyek dús erdőségei, gazdag flórája, melynek ritka sajátossága a vidéket tavasszal illatárba borító kazáni orgona. A szoros bejárójánál, a *Kalnik* sziklán a *Széchenyi tábla* tűnik eléink, melyet 1885-ben a Magyar mérnök- és építész egylet emelt a dunaszabályozás kezdeményezőjének s a nagy-szerű Széchenyi út építőjének emlékére. Majd a szerb parton a Kazán legmagasabb hegye, a 789 méter magas *Nagy-Sterbecz* meredek sziklafala, másik oldalon az alacsonyabb *Nagy-Sucaru* tűnik eléink. Nemsokára látjuk a *Veteráni* és a cseppköves *Ponyikovai barlangot*, mely utobbitól nem messze van a *Denevér barlang*. Az előnyomuló sziklák a vizet annyira összeszorítják, hogy a folyam medre a dubovai felső szorulatnál csak 150 méter széles. De mélysége itt 54 méter. Dubova magyarországi község közelében a balparti hegyek hirtelen hátrahúzódnak s itt a 600 méter szélességűre tágult Duna egy tóhoz hasonlít. A két kilométer hosszú, ugynevezett dubovai tó végét megint két sziklafal szorítja össze, ez a *Kis-Kazán*, melynek jobb oldalán a 640 méter magas *Kis-Strbecz*, bal felén a *Kis-Sucaru* hegycsúcs emelkedik ki. A Kis-Kazánban látni a Mrakonia patak torkolatát s ugyanitt szemlélhetők legtisztában Traján útjának maradványai. A jobb parton a sziklába vésett *Traján tábla* örökíti meg a nagy császár emlékét. Innen kezdve a meredek sziklákat erdős hegyoldalak váltják fel s a Duna medre kitágulva az orsovai medenczét alkotja. A szelidebb lejtésű magyar parton egymásután tünedeznek fel *Ó- és Ujgradena*, a gradenai sziget, majd *Jeselnicza* község s hajónk csakhamar *Orsovára* ér. A Cserna folyó torkolánál

fekvő Orsova a Duna mentén a végső magyarországi község. Hajóállomása a Csernától nyugatra, vasuti indóháza pedig attól keletre fekszik. 4600 főnyi lakói magyarok, németek oláhok s kisebb számban szerbek. Mint járási székhely s hazánk vasuti és hajózási végállomása igen jelentékeny iparral és kereskedelemmel bír. Idegenforgalmát az itt kereszteződő két országút, a Duna, a Páris-konstantinápolyi express vasutvonal és az a körülmény növeli, hogy a község Magyarország, Szerbia és Románia hármashatárának találkozásánál fekszik. A Herkulesfürdőben nyaralók is többnyire útba ejtik Orsovát. Iparának kereskedelmének az Alduna szabályozás s az itt székelő vállalat által forgalomba hozott milliók is élénk lendületet adtak. A M. F. és T. R. hajóműhelyén kívül van sörgyára és petroleumfinomító gyára. Az itt székelő hatóságok közül felemlítjük a határrendőrséget, hol a külföldre szóló határátkelési engedélyek haphatók, a kir. adóhivatalt, erdőhivatalt, erdőrendezőiséget, főszoigabiróságot, az Aldunai hajózási hatóságot stb. A csinos, aszfaltozott községnek van róm. kath., gör. keleti és protestáns temploma. Orsovának érdekes része a hajóállomás mellett álló u. n. *Skella*, egy Dunaparti piac, hol a közeli Ada-Kaleh sziget török lakói bizonyos napokon kis mennyiségben vámmentesen árulhatják a kávé, czukrot s egyéb portékájukat. Itt és a közelben van a halpiac, honnan messze vidékre, sőt külföldre is nagymennyiségben szállítják a Dunából fogott halat s főleg a híres orsovai kaviárt. — A Széchenyi úton s a szép Cserna hidon áthaladva a Korona út végén álló vasuti telephez érünk, mely a vasuti állomás mellett mintegy 600 állami hivatalnok és munkás elhelyezésére épült. A vasuti állomás mellett a Korona útról jegenyefasor vezet a diszes kert közepén álló *Korona kápolnához*, melyet a király építtetett 1856-ban arra a helyre, hol a szabadságharcz leverése után, 1849 aug. 20-án Szemere

Bertalan belügyminiszter s társai a magyar koronát és a koronázási jelvényeket, külföldre menekülésük közben elásták. A császáriak, kik éveken keresztül keresték, csak 1853-ban, egy ember árulása folytán találták meg itt a koronát, melyet aztán a király nagy ünnepélyességgel szállíttatott Pestre, majd Bécsbe. A kápolna közepén egy mélyedésben, hol egykor a koronálada feküdt, most egy latin felirású márványtábla áll. Szövegének magyar fordítása a következő: „I. Ferencz József Ausztria császára meg akarván szentelni e helyet, amelyen a lázadás zűrzavarai közben elrabolt korona Szent István többi ereklyéivel 3 éven át el volt rejtve, s Szűz Máriának Magyarország patronájának születésnapján, 1853-ban megaláztatott, — e kápolnát emelte s Szűz Máriának, ajánlotta 1856.“ A község másik részén, a karánsebesi úton 201. sz. alatt van az a ház, hol Kossuth Lajos 1849 augusztus 16-án utolsó éjszakáját töltötte a magyar földön. Orsova története a legrégibb időbe nyúlik vissza, erről tanuskodnak az itt előkerült gazdag régiségleletek. A rómaiak Tsierna nevű vára valószínűleg itt feküdt. A honfoglaláskor szintén volt vára s a XIV. században, mint királyi vár szerepel. Később több ízben török kézre került. Jelentősége nagyban emelkedett a Napoleon által elrendelt szárazföldi zár idejében, mikor a levantei kereskedelem főgóczpontja lett. 1849-ben Bem az osztrákokat Orsovánál megverte s innen Romániába kergette. Később, a szabadságharcz leverése után Kossuth és társai menekülés közben itt lépték át a hazai földet. Az erdőkoszoruzta hegyek között fekvő Orsova kedveltebb kirándulóhelyei a *Gracka* patak völgye s még inkább a *Lövölde völgye*. Utóbbiból csigaút vezet a hegyoldalra, a polgári lövészegylet mulatóhelyéig, honnan gyönyörű kilátás nyílik az alant fekvő községre, a Dunára, Ada-Kaleh szigetre s a szerb-és román határhegyekre.

Távolibb kirándulóhely *Ada-Kaleh* sziget,

hova legcélszerűbb az orsovai Skella térről csolnakkal menni át, (egy csolnak dija 3 korona) míg a vonattal érkezőknek ajánlatosabb, ha a vasuti állomásról kocsin, vagy gyalog mennek egy-két kilométernyire lefelé a Duna partján s az ott tanyázó török csolnakosok által vitetik magukat a vizen át. Visszafelé jövet amugy is minden csolnak itt köt ki a vasuti állomás közelében, mert a víz ellenében a Skellára visszavezni igen nehéz. Ha a Skelláról csolnakázunk a sziget felé, a pár perczig tartó vízi út is sok gyönyörűséget nyújt. A Cserna patak torkolatát elhagyva az Allion hegy tűnik szemünkbe, melynek tövében Kossuth Lajos utoljára csókolta meg a honi földet. A hegy tövében vonul végig a 750 méter hosszúságú rakodópart hatalmas raktárhelyiségeivel. A szigethez közeledve csakhamar szemünkbe tűnik egy téglá erődítmény s reá festve a sziget neve: Ada-Kaleh (Szigetvár, Ujorsova). Csolnakunk e téglafal mellett köt ki. Az 1750 méter hosszú s 4—500 méter széles sziget török terület s a szultán fennhatósága alatt áll. Az osztrák-magyar közös hadseregnek egy főhadnagy parancsnoksága alatt itt állomásozó fél százada csak a rend fenntartására szolgál, míg a 450 főnyi lakosság mohamedán hitű török. A csolnakból kiszálva a katonaság által gondozott parkba, majd a kaszárnya s az egykori várfalak mellett elhaladva a sziget közepén álló török faluba érünk, melynek csak egy két utcájában látunk jobb házakat. Jórészen a régi várerőd kazamatái szolgálnak lakhelyül. A főutcán a török templomhoz érünk, mely egykor ferenczrendi kolostor volt s a karcsu minerettet csak nemrég építették hozzá. A sziget alsó végére érve e ponton négy ország határát láthatni egyszerre. Az a hely, melyen állunk, török terület, a Duna jobb oldalán a szerbiai hegyek láthatók míg a balparti hegysor eleje magyar, folytatása már román terület. E pontról már látni lehet a Vaskapu csatornát, alacsony vizálláskor

a zátonyokat is s hallani a zúgást, melyet a sziklákon átbukó víz okoz. A sziget lakói a főbb utcákban levő bódéikban török kávé, dohányt, dulcsászsát, sorbetet s egyéb török specialitást árulnak a szigetet felkereső idegeneknek s csaknem kizárólag ebből élnek. Török viseletüket, sajátágaikat eléggé megőrizték, a nők 12—13 éves koruktól kezdve lefátyolozzák arcukat s az idegeneket kerülik. Többnejűség azért nem igen fordul elő, mert a férfiaknak nincs módjuk két- vagy több háztartást tartani fenn. Tulajdonképeni háremük sincs, csak 1—2, kerevetekkel butorozott szobájuk, hol férj és feleség együtt lakik, de idegen férfinak szigoruan tilos a nő szobájába bemenni.

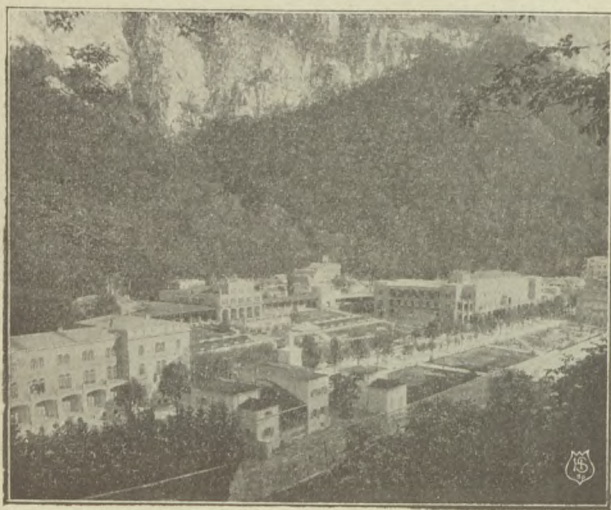
További érdekes kirándulást tehetni Orsováról *Turn-Severinbe*, hova kocsin, vasuton, vagy hajóval mehetünk. Legérdekesebb azonban hajóval tenni meg az utat lefelé a Vaskapu csatorna kedvéért s visszafelé vonattal jönni. Turn-Severin azonban Romániában fekvő, az út csak határátkelési engedéllyel, vagy útlevéllal tehető meg. Amint hajónk elhalad a szerb parton álló Erzsébet erőd romjai mellett s Verciorova romániai községhez ér, már egészen tisztán látjuk a Vaskapu csatornáit s halljuk a szirtekhez ütődő víz zúgását. A Románia és Szerbia között fekvő 3000 méter hosszú *Vaskapu* az Alduna legveszedelmesebb hajózási akadály, hol a mederben 2 km. hosszan rézsút végighúzódo Prigrada s több más sziklaszirt feltartóztatja, vagy felduzzasztja a vizet s örvényeket, vízbukást idéz elő. E szirtek közt, melyek száraz időben több méterre emelkednek ki a vízből, életveszélyes, vagy épen lehetetlen volt a hajózás. A szabályozás alkalmával, melyet a magyar állam hajtott végre, a jobbpart mentén 1600 méter hosszú hatalmas kőgátat építettek s a mederből 367 ezer köbméter sziklát távolítottak el. Eként öt év alatt óriási költséggel egy hajózható csatornát építettek, melynek ünnepélyes megnyitása 1896

szeptember 29-én folyt le a magyar, szerb és román király jelenlétében. — Turn-Severinbe érve e csinos romániai város látnivalói között említést érdemelnek *Szörényi várának*, a Szörényi bánság egykori székhelyének romjai, továbbá Traján^{us} hidjának maradványai. (L. könyvünk 8—9 oldalát.)

Az orsovai járás egyéb érdekesebb helyeinek megtekintése végett célszerű Orsováról Herkulesfürdőre kocsizni. A vadregényes, sziklás, szűk Cserna völgyben vezet ide az országút s ennek közelében halad a vasút és a folyó. Vonatról nézve is gyönyörű e vidék, de még élvezetesebb az utat kocsin tenni meg (ca. 2 óra alatt). Amint Zsupanek falun s a Komarniki magaslaton áthaladunk, boltozatos tégláépítmények tűnnek elénk, ama csatornának maradványai, melyen az 1739-iki békekötés értelmében a törököknek a Csernát más irányba kellett volna vezetniök, úgyhogy az Orsova felső végénél ömöljék a Dunába. E csatorna óriási munkával egy év alatt el is készült, de nem lévén elég nagy az egész folyó vizének elvezetésére, a békefeltételek értelmében Orsova nem lett a törököké. Tovább haladva *Toplecz* község közelében a meredek Jorgován szikla tűnik elénk, melyhez a népmonda a sárkányölő Jovan Jorgovánnak s 3 leánytestvérének szomorú meséjét fűzte. Toplecz falu lakói nagyrésztben a Schmidt-féle hatalmas örlőmalomban dolgoznak, míg a közeli Börzán a Schramm-féle mezőgazdasági gépgyár működik. Mindkét üzem gépeit vizierő hajtja. — A herkulesfürdői vasutállomáshoz érve, ha most útunkat a vasút s a Bela Reka patak mellett folytatjuk, Mehádiára érünk. A község egy római telep helyén áll, a romjaiban ma is látható s régi okmányainkban sűrűn szereplő „Miháld vára“ valószínűleg a XIII. században épült s mint a mehádiai szoros kulcsa jelentékeny erősség volt.

Herkulesfürdő.

A Budapest-orsovai vasutvonal herkulesfürdői állomásáról kocsin* félóránnyira fekszik hazánk leglátogatottabb, elsőrangú üdülő- és gyógyhelye, Herkulesfürdő. A diszes vasuti állomásról bevezető út s maga a hosszan elnyúló fürdőtelep is erdőkoszorúzza, hatalmas hegyek között, a Cserna vadregényes, keskeny völgyében fekszik. Pecsényeska oláh falun túl, a vashídon áthaladva csakhamar a fürdő elejéhez érünk. A majoroskertek, a Lorenz-, Miramonte villa s az erdőgondnoki épület után a *Ferencz fürdő* s az istállóépületek tűnnek elénk.

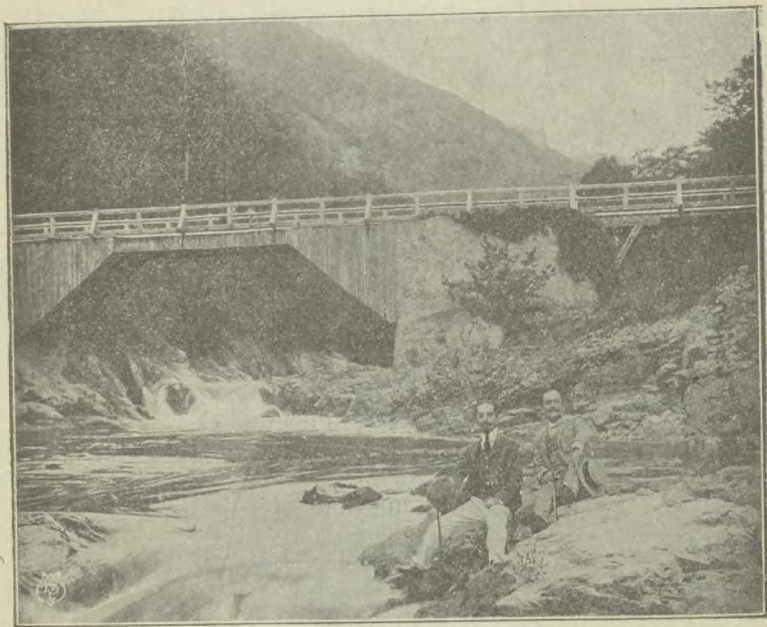

Herkulesfürdő központja.

A folyó tulsó partján látjuk az Artézi tornyot, melynek közelében van a *Szem* forrás, tovább a színház-, posta és táviró- s a fürdőigazgatósági

* Kocsibér podgyászsza! K 2'80.

épületet, valamint az impozáns Szapáry fürdő kupoláit. A balparti fürdőtelepre érve szebbnél-szebb paloták és villák tűnnek szemeink elé. Utunk jobb oldalán a görög keleti templom s fennebb a hegyoldalba a Tököly kápolna, a Mária fürdő, hidegvizgyógyintézet s a Rezső udvar, melyet a Ferencz József udvarral s a diszes park közepén

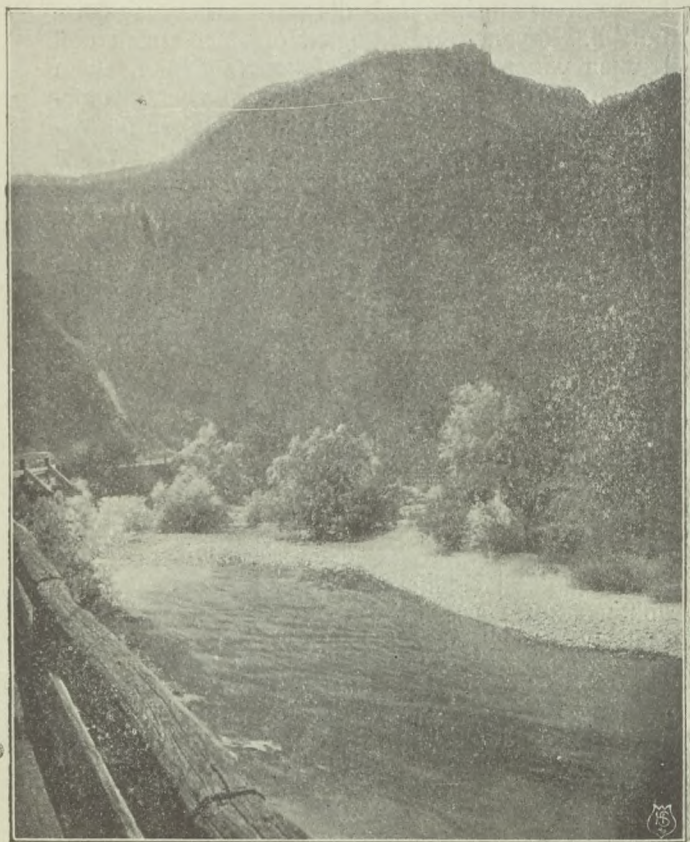

A Cserna vizesése Herkulesfürdőnél.

álló hatalmas gyógy- és táncsteremmel fedett sétány köt össze. Utunktól balra, a Stefánia udvar s az Erzsébet villa állanak. A jobbparti fürdőtelepre a Csernán hid vezet át, melynek befalazott oldalába vannak illesztve a fürdőtelepen talált római feliratu kövek. A hidon áthaladva a Herkules térre érünk,

ennek közepén a félisten vasszobra áll. A tér jobb oldalán egymás mellé sorakoznak a Karolina fürdő, a Ferencz- és Terézia udvar s a Lajos fürdő, bal soron az Erzsébet fürdő, Nándorudvar, katonai parancsnokság, József főherczeg szálló s a katonai kórház 2—3 emeletes, hatalmas épületei. A tér végén áll a róm. kath. templom. Innen serpentin út vezet fel a hegyoldalban levő *Mária kert* nevű magaslatra. Ugy itt, mint a többi sétaútak elején vastáblák jelzik, hogy az egyes kiránduló helyek a fürdőtelep felett hány méter magasságban s mily távolságban fekszenek. A Mária telepről a 260 m. magas *Csőrics magaslatra* s innen a 420 méter magas *Erzsébet magaslatra*, néhai királynénk kedvelt sétahelyére vezet az út. A Csorics magaslat közelében megtekintésre érdemes az *Izzasztó barlang* is. Ugyanezen hegyoldalon vannak még a 225 m. magas *Jubileum*-, a 98 méteres *Schneller*-, a *Coronini*-, a 278 méteres *Ferencz József* magaslat s utóbbi előtt a *Munk forrás* és a *Deák magaslat*. Ezek messzelátóiról gyönyörű kilátás nyílik a festői Cserna völgyben fekvő fürdőtelepre, valamint a délmagyarországi és romániai hegységek bérceire. A Cserna mindkét oldalán árnyékos utak vezetnek fölfelé. A róm. kath. templom melletti úton elindulva csakhamar a külön álló Károly kúthoz és Herkulesfürdőhöz s innen serpentin úton pár percz alatt a hegyoldalban levő *Rablóbarlanghoz* érünk. A barlang járatai állítólag egészen Mehádiáig húzódnak s egykor a Mehádia környékén tanyázó rablók búvóhelyéül szolgáltak. A Cserna partján rablók haladva a vízi erőre berendezett villamos-telephez érünk, mely a fürdő részére szükséges villamáramot szolgáltatja. Közelben, egy hid alatt a vízésnek nevezett zuhatag tűnik elénk s a hidon átmenve a *hét meleg forráshoz* érünk. Innen félóra alatt a *Gizella kereszthez* jutni, honnan felséges kép tárul elénk, ha pedig a víz mellett haladunk tovább, a *Széchenyi rétre* érünk. Itt vendéglő is

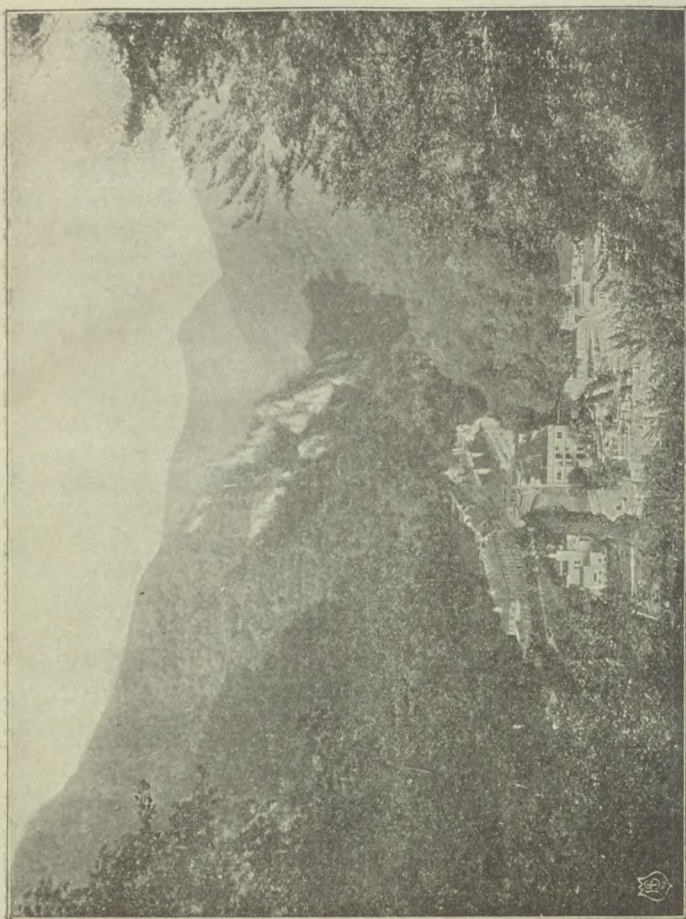
van. — A Cserna balpartján álló *Domogled* hegy is bővelkedik a szebbnél-szebb helyekben. Ide a gyógyterem mögötti serpentin utakon járhatni. Első megállóhelyünk a *Fehér kereszt* egy sziklán álló hatalmas kőkereszt, innen fárasztó, de gyö-

Irène magaslat a Cserna völgyben.

nyörű csigaút vezet az 1106 méter magas (a fürdőteleptől számítva csak 948 m.) egyik Domogled csúcsra. A kisebbik csúcs 6 méterrel alacsonyabb. Innen felséges kilátás nyílik a Dunára, Szerbiára, Romániára, sőt Bulgáriára is. A Fehér kereszttől jobbra térve a 400 m. magasságban fekvő *Imre barlanghoz* érünk. Ez száz méter hosszú s cseppköves képződményekkel diszitett három szakaszból áll. Ugyancsak Domogled oldalán, annak déli lejtőjén van a *Tatártzy barlang*, (a nép nyelvén Ördöglyuk) hova csak edzett turista mehet, gyakorlott vezetővel. A szűk bejáratu barlangban fáklya-fény mellett órákhozat lehet előre haladni s a folyton emelkedő boltozat egy helyen hatalmas teremmé nő, hova kötéllel kell 32 méter mélységre leereszkedni. Itt gyönyörű fehér cseppkőképződmények, folyósók és kapuk láthatók fáklya- vagy magneziumfény mellett. — Herkulesfürdő története kétezer évre nyúlik vissza. A fennmaradt feliratos kövek és táblák tanúsága szerint csodás gyógyhatásu fürdőt már Trajanus római császár idejében ismerték és használták. A telepet, melyet Kr. u. 105—7 körül alapítottak, „Ad aquas Herculi sacras”-nak nevezték s Herkulesnek templomot és szobrot emeltek rajta. A rómaiak mintegy 300 éven keresztül használták e fürdőt s különösen az aristokrátiának volt kedvelt tartózkodási helye. A népvándorlás teljesen elpusztította s évszázadokon át használatlanná tette a virágzó telepet, hova csak 1736-ban, gr. Hamilton bánsági katonai kormányzó javaslatára emeltetett III. Károly király újabb fürdőépületeket. Ezek közül a Herkules fürdőház s néhány kisebb épület ma is fennál. Ez építkezések alkalmával igen sok római szobrot és egyéb régiséget találtak, melyek részben az épületekbe vannak illesztve, részben a bécsi bpesti és római muzeumokba kerültek. A török háboruban a fürdő megint elpusztult s csak a század végén lendült fel. 1817-ben Ferencz király is meglátogatta

s azóta többször voltak fejedelmi vendégei, így 1852-ben, 1887-ben és 1896-ban I. Ferencz József s utóbbi alkalommal társaságában I. Károly román és I. Sándor szerb király, 1887-ben pedig Erzsébet

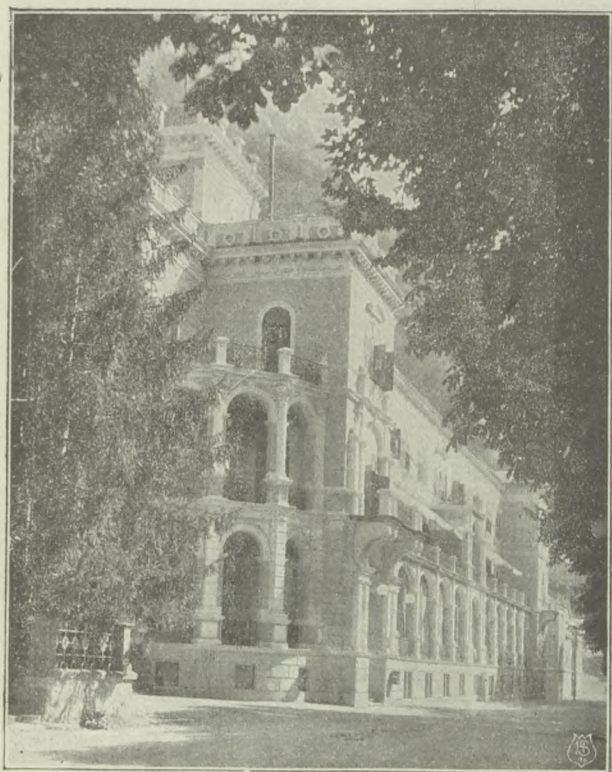

Herkulesfürdő látképe.

királyné tartozkodott itt hosszabb ideig. Látogatásukat emléktáblák örökitik meg. A fürdő 1873-ig a határőrvidék polgárosításáig katonai parancsnokság alatt állott s ekkor a magyar állam tulajdonába került. 31 éven keresztül bérbe volt adva, 1904-től kezdve azonban fűrdőigazgatósága útján a m. kir. földmivelésügyi kormány házilag kezeli.

Herkulesfürdőt egészséges klimája, gyönyörű vidéke és páratlan összetételű forrásai az elsőrangú világfürdők és üdülőhelyek közé emelik. A szelektől védett pormentes völgy fenyő- és lombdőlő s a sziklák közt csörgedező hegyi patak a levegőt ozondussá s nyáron is kellemes hűvössé tesz. Az évi átlagos hőmérsék 9·4—11·3° C. közt változik. A Cserna két partján, hegyek tövében fakadó 17 meleg gyógyforrás közül ezidő szerint nyolczt használnak. Legjelentékenyebbek a Szapáry forrás, melynek 40 C. fokos kénes vize 274 méter mély ártézi kútból szökik fel s a vizitoronyból kerül a nagyszerű berendezésű Szapáry fürdő 68 magán kabinjának s társas medenczéjének ellátására. E kút furása s a fürdőház építése másfél millió koronába került. A Herkulesforrás 56°-os kénmentes sós vizet szolgáltat, melyet részben a Szapáry fürdőben használnak el. A mellette épült Herkules fürdő népfürdőjében egy méter magas római kori Herkules szobor áll, melyet a babonás parasztok meg-megkarczolvá gyógyító hatásának tartott porát lenyelik. A Lajos forrás 47 C. fokos erősen kénes és keserűsós vizet szolgáltat a hasonló nevű fürdő részére. Az Erzsébet forrás mész- és palaközetből fakadó 54 C. fokos vize erősen kénes és keserűsós. A Ferencz forrás 42 C. fokos vizéből szétpattanó gázbuborékok szállanak fel, az ártézi kút közelében levő Szem forrás 51° C. vize egyes szembajok ellen bír jó hatással. A Damogled hidegforrás vizét a hidegvizgyógyintézetben és az uszodában használják fel. Az ivókutak közül említést érdemel a Herkules- és József kút, valamint a karlsbadi

Mühlbrunnéhoz hasonló kénes sós vizü Károly kút.
A felsorolt erős kénes és sós források mellett a
fürdőtelep különös specialitásai a meleg konyhasós
kénes források, melyekhez hasonlók hazánkban sehol

Rezső-udvar Herkulesfürdőn.

sincsenek. Minthogy e kitünő összetételü fürdőkön
kívül modern vizgyógyintézet, massage, ivó- és
gyaloglási gymgymód áll a betegek rendelkezésére

s gyönyörű fekvése, éghajlati viszonyai, modern berendezése a fürdőt az üdülők számára is rendkívül alkalmassá teszi, Herkulesfürdő a legtöbb betegség ellen sikerrel használható. Különösen javallva van a csúzos-, köszvényes-, gyomor- és idegbajok, légzőszervi hurutok, vérszegénység s egyes szembajok ellen. Az üdülők szórakoztatására pedig a gyönyörű kirándulóhelyek, parkok, a 35 kilométer hosszú, gondozott sétányok, olvasó-, táncz-, játéktermek, színház, hangversenyek, tombola, halászat, lawn tennis pályák, térzene stb. szolgálnak.

E könyvben előforduló sajtóhibák:

- A 36-ik oldal 32-ik soránál kimaradt a következő mondat:
„1803-ban az oláh-bánsági határőrezred székhelyét a lakosság kérelmére Fehértemplomról Karánsebesre helyezték át, 1838-ban azonban az utóbb felállított harmadik, u. n. szerb-bánsági határőr ezrednek Fehértemplom lett a törzshelye.”
- A 68-ik oldalon a szerbek $\frac{0}{10}$ -a Pancsován „4 $\frac{2}{10}$ ” helyett „42 $\frac{0}{10}$ ” olvasandó.
- A 83-ik oldal táblázatos kimutatásában „törvényhatósági” városok helyett „rendezett tanácsu” olvasandó.
- A 102-ik oldal 26-ik sorában „községi” helyett „községi közigazgatási” olvasandó.
- A 109-ik oldal első sorában „homokos” helyett „humuszos” olvasandó.

Rezső-udvar Herkulesfürdön.

Bérlő: Kolling Kristóf.

Szobaszám	Napi ár világítás- és ki- szolgálással			
	július és augusztus hoban		az év többi hónapjaiban	
	K	f	K	f
Földszinti utczaiz szoba:				
9, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19	6	—	4	80
3, 5, 7, 14	7	—	5	60
20	9	—	7	20
1, 4, 6, 8	10	—	8	—
Földszinti hegyfelőli szoba:				
23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31	4	—	3	20
33, 34	4	40	3	60
22	5	—	4	—
35	5	60	4	40
Utczaiz szoba I. emelet:				
45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55	6	—	4	80
38, 40, 42, 50	7	—	5	60
36/37	11	—	8	60
56/57	9	—	7	20
39, 41, 43, 44	10	—	8	—
Hegyzelőli szoba I. emelet:				
59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67	4	—	3	20
69, 70	4	40	3	60
58	5	—	4	40
71/72	5	60	4	40
Utczaiz szoba II. emelet:				
83, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 93	4	40	3	60
74, 75, 76, 77, 79, 80	6	—	4	80
81, 88, 94, 95	7	—	5	60
73	7	20	5	80
82	8	—	6	40
Hegyzelőli szoba II. emelet:				
97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105	2	80	2	20
107, 108	3	20	2	60
96	4	40	3	60
109/110	5	—	4	—

Bogdarigós gyógyfürdő

Temesmegyében, a Temesvár-lippai vasut-vonal mentén, Charlottenburg állomástól 7 km.

Javalva van különösen csúz, rheuma, köszvény ellen, de pormentes gyönyörű, erdőktől körül-vett vidéken feküdvén sokan klimatikus üdülő-helynek is használják. Olcsó árak. Állandó orvos kézi gyógytárral. Kocsit az állomáshoz tanácsos előre rendelni. Posta, telefon helyben.

Bővebb felvilágosítással **Bogdarigóson**

özv. Remmel Zsuzsanna

és Temesvárott

Nägele Antal gyógyszerész, (Telefon 322)
készséggel szolgálnak.

Törlesztéses kölcsönök

az alábbi feltételek mellett engedélyez intézetünk:

kamatban és tőketörlesztésben együttléve fizetendő 100 kor.
kölcsön után:

65 évi törlesztés mellett évenként 5 kor. 10 fill.				
50 " " " " " 5 " 36 "				
40 " " " " " 5 " 70 "				
30 " " " " " 6 " 40 "				
20 " " " " " 7 " 90 "				

A járadékok félévi **utólagos részletekben** fizetendő s kölcsöneink félévi felmondás mellett **stornodij nélkül** bármikor visszafizet-hetők. A kölcsönök csupán földbirtokra s az ingatlanok értékének feléig engedélyeztetnek s kirendeltségünknel Szegeden fizettetnek ki.
Parcellázások jogi, mérnöki és pénzügyi lebonyolítását szintén elvállaljuk.

Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete

alföldi kirendeltsége

Szegeden, Kállay Albert-utca 6. sz. (Schiauch-palota).

VIZGYÓGYINTÉZET

bejáró felnőttek és gyermekek számára

Temesvárott, a gyermekpoliklinikában (Scudier-liget).

Gyógyeszközök: A modern vizgyógymód összes eljárásai. Továbbá: izzasztó gőz- és forró légszékreny, villamos fényfürdő, forrólevegő kezelés, szénsavas fürdők (nauheimi eljárás szivbajosknál), só-, kén-, lúp- és moorfürdők, villamos kádfürdő, massage, gyógytornászati (svédgymnastika). *Gyógyjavaslatok:* A felsorolt gyógyeszközök megfelelő alkalmazásával kedvező gyógyeredmény érhető el: különféle ideg- és gerinczagybántalmaknál (idegesség, ideggyengeség, hysteria, idegzsábák, hűdések és bénulások, ideges szívdobogás, főfájás, álmatlanság, szédülés, Vitus-táncz, Basedow-kor stb.), idült belső betegségek nagy számánál, főleg a gyomor és belek renyhe működésénél, aranyeres bántalmaknál, túlságosan elsoványodott és nagyon elhízott egyéneknél, cukorbetegségnél, vészelegénységnél, sápkornál, vértódulás, idült női betegségeknel, izzadmányoknál, csuzos és köszvényes bántalmaknál stb.

Téli kura Rheuma, köszvény, elhízás és ischias ellen
felnőttek és gyermekek számára.

Forrólevegő kezelés, villamos kád- és fényfürdők, franzensbadi moorfürdők.

A gyógyeljárások bármely helybeli, vagy vidéki orvos rendelőnyére fogantatosíttatnak. — Árak mérsékeltek.

Női sanatorium és szülészeti osztály

Temesvárott, Erzsébetváros, Bega-balsor 9—11. szám.

A Licht-féle fényképészeti műteremmel egy irányban. Telefon 470.

Ujonnán berendezve. Beteg nők szakorvosi kezelésben és elsőrendű ápolásban részesülnek. Külön szobák. Zajtalan környezet. Előkeli berendezés. Külön szobák terhesek, szülönők és gyermekágyasok részére. Főorvos és segédorvos az intézetben laknak.

Árak mérsékeltek.

Szegénysorsu betegek ingyenes felvételt nyernek a közosztályban.

Testegyenészeti intézet

Temesvárott, a gyermekpoliklinikában (Scudier-liget).

Svéd gyógytorna.

alkalmaztatik gyermekek ferde tartása, ferde növése, rossz testtartás, a gerincoszlop elferdülése, a gyermekek gyenge fejlődése, vészelegénysége és étvágytalanságánál.

Árak mérsékeltek.

A befolyó jövedelem jótékony célra, a gyermekpoliklinika fentartására fordittatik.

≡ Szeged-Alföldi ≡

Takarékpénztár Részvénytársaság

Szegeden, Kállay Albert-utca 6. sz. (Schlauch-palota).

A társaság alaptőkéje: **1.000.000 korona**, mely **500 K** névértékű, **2000 drb** részvényt nyel van biztosítva.

A „Szeged-Alföldi Takarékpénztár” átvész betéteket takarékpénztári könyvecskékre, úgyszintén folyószámlára kamatozás végett.

előleget ad állampapírokra, egyéb értékpapírokra, és minden olyan árukra, amelyek a társaság raktáraiban, vagy más biztos helyen vannak elhelyezve,

leszámitol váltókat, utalványokat, szelvényeket és más hitelpapírokat, engedélyez **jelzálogkölcsönöket földekre és házakra**, építési kölcsönöket, tisztviselő kölcsönöket, a **lehető legelőnyösebb feltételek mellett**,

vesz és elad értékpapírokat, elfogad tőzsdei megbízásokat és általában tevékenységét kiterjeszti a pénzintézetek rendes működési köréhez tartozó minden szolid üzletág óvatos gyakorlására.

Takarékbetéteket $4\frac{1}{2}\%$ -al kamatoztat.

A Magyar Általános Hitelbank

alaptőke K 60.000.000

tartaléktőke „ 35.000.000.

Temesvári fiókja (Erőd-utca 5. szám)

elvallalja mindennemű tőzsdei műveletek keresztülvitelét, váltók és szelvények bevételezését, értékpapírok őrzését; előleget nyújt értékpapírokra, kiállít hitelleveleket és csekkeket a bel- és külföld összes piacaira és **betétek után** további intézkedésig **$4\frac{1}{2}\%$** kamatot térít meg.

Korona Szálloda

Hotel Krone

Nagybeeskerek.

A város középpontján. Utazók egyetlen
otthona. Kitűnő magyar konyha.
Tisztán kezelt italok. Olcsó, elegáns
szobák.

Winkler Adolf
szállodás.

Moravetz Testvérek

könyv-, zenemű- és papirkereskedése,
könyvnyomda és könyvkötészete

Belváros **Temesvár** Józsefváros

Takarékpénztár-u. 4. || Kossuth Lajos-u. 27.

Telefon 350.

Telefon 506.

Nyomtatványok izléses kivitelben
olcsó árak mellett.

Délmagyarországi Mezőgazdák Szövetkezete

Temesvár, Losonczy-tér 8., 1908 augusztus 1-től

Uri-utca 8 sz. a józsefvárosi állomás mellett.

Igazgatóság: dr. Beniczky Gy., Gulácsy D., dr. Gyer-
tyánffy L., dr. Hajdu F., Harsány O., Kastory M.,
dr. Szalay G., br. Sztojánovics J., Tauber O., Vargics I.
Felügyelő-bizottság: dr. Niamessny M., Balló D., Csiki Gy.,
Weinberg L. *Kivonat az alapszabályokból:* 3. §. Egy-
egy üzletrész 200 koronában állapittatik meg. 4. §.
Megkülönböztetendők a) alapító, b) rendes tagok. 8. §.
Alapító tag a 40-ik üzletév befejezése után, rendes tag
a tagsági ideje alatt lefolyt 15-ik üzletév befejezése
után bármely üzletév végén kiléphet a szövetkezetből,
ha ebbeli szándékát a szövetkezet igazgatóságának
az üzletév befejezte előtt hat hóval írásban tudom-
ására hozza. 12. §. Minden alapítványi üzletrész két
szavazatra, minden rend. üzletrész 1 szavazatra jogosít.
A szövetkezet célja: A mezőgazdaság jövedelmezőségének
fokozása 1. az árubeszerzés, 2. az értékesítés, 3. a termelés
szervezése által.

A cs. kir. szab.

Triesti általános biztosító társulat

(Assicurazioni Generali) Alakult 1831-ben.

Résztvénytőke és készpénzbeli tartalékok összege 300 millió K.

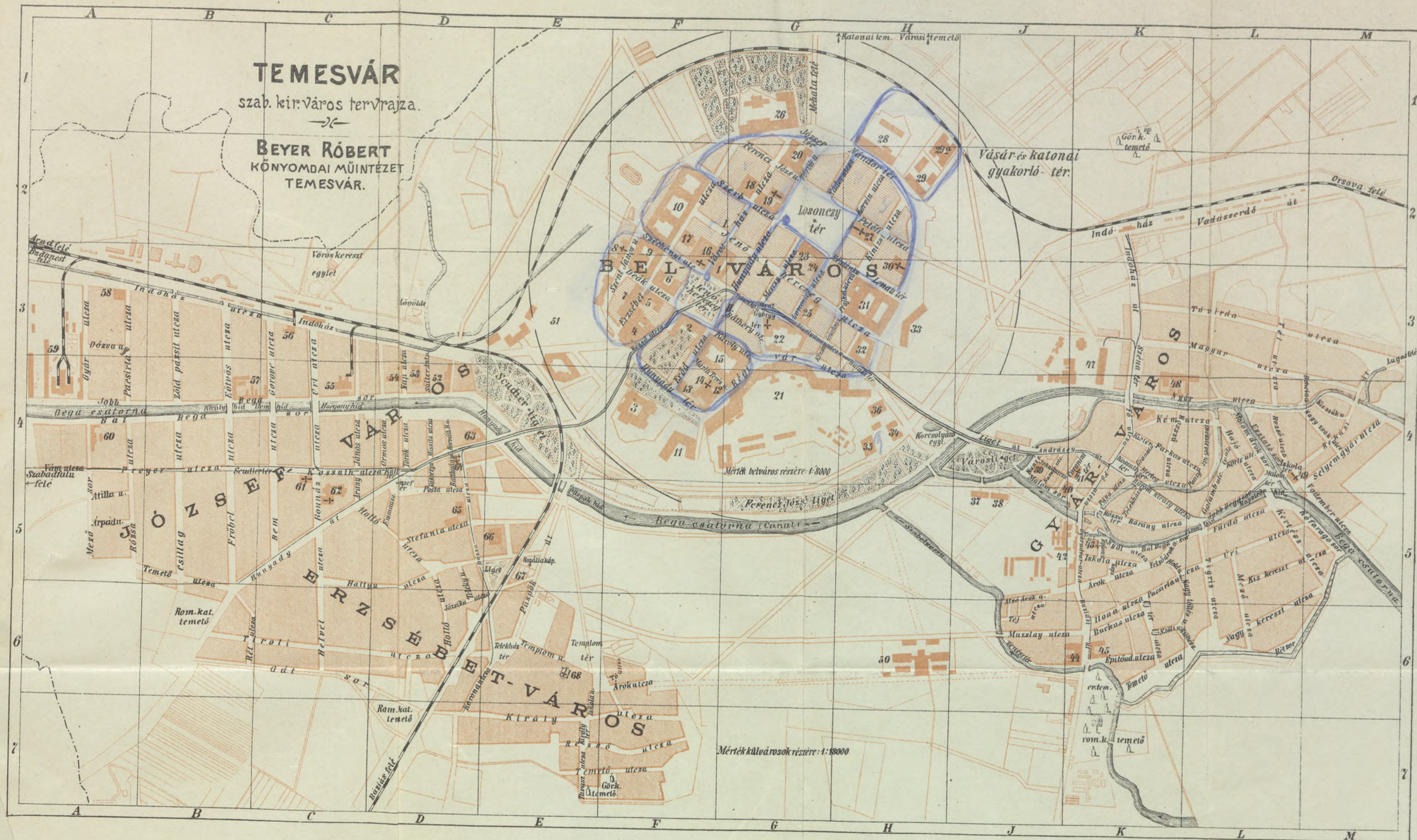
== Temesvári főügynöke ==

a Temesi Agrár Takarékpénztárnál

Temesvár, Jenőherczeg-tér.

Felvesz: élet-, tűz-, betöréses
lopás ellen-, üveg- és szállítmány-,

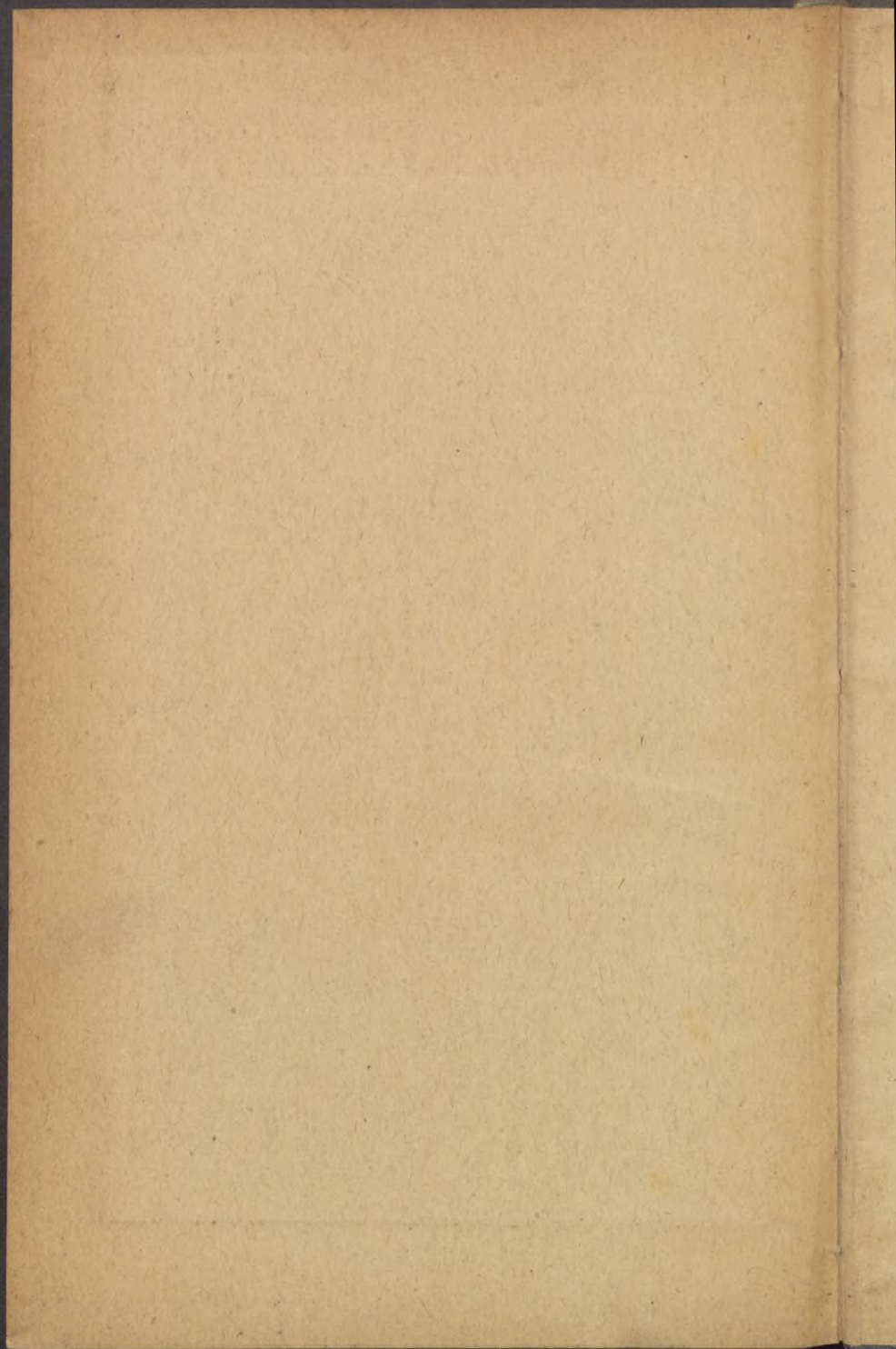
 továbbá baleset- és jég-
biztosításokat.

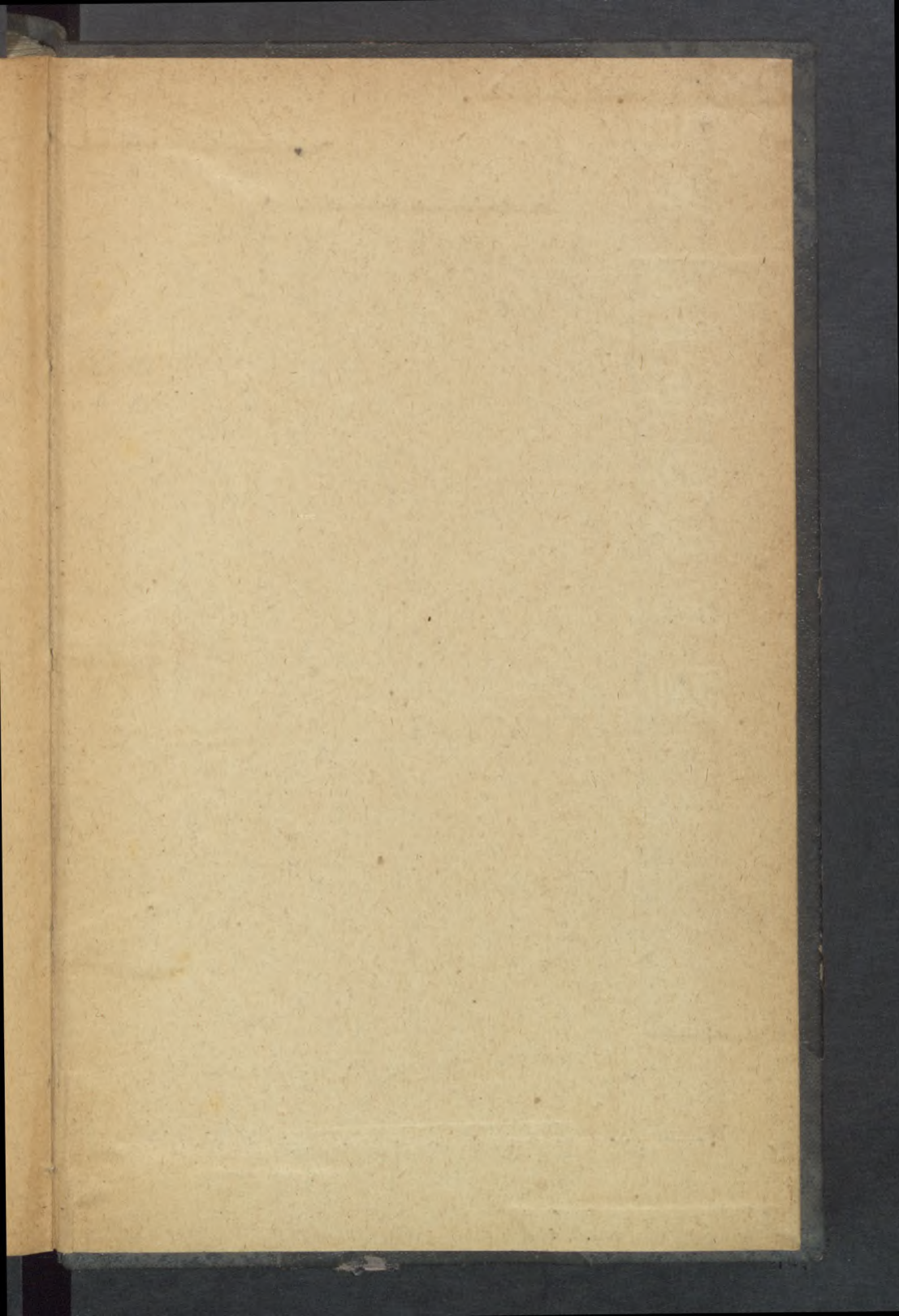

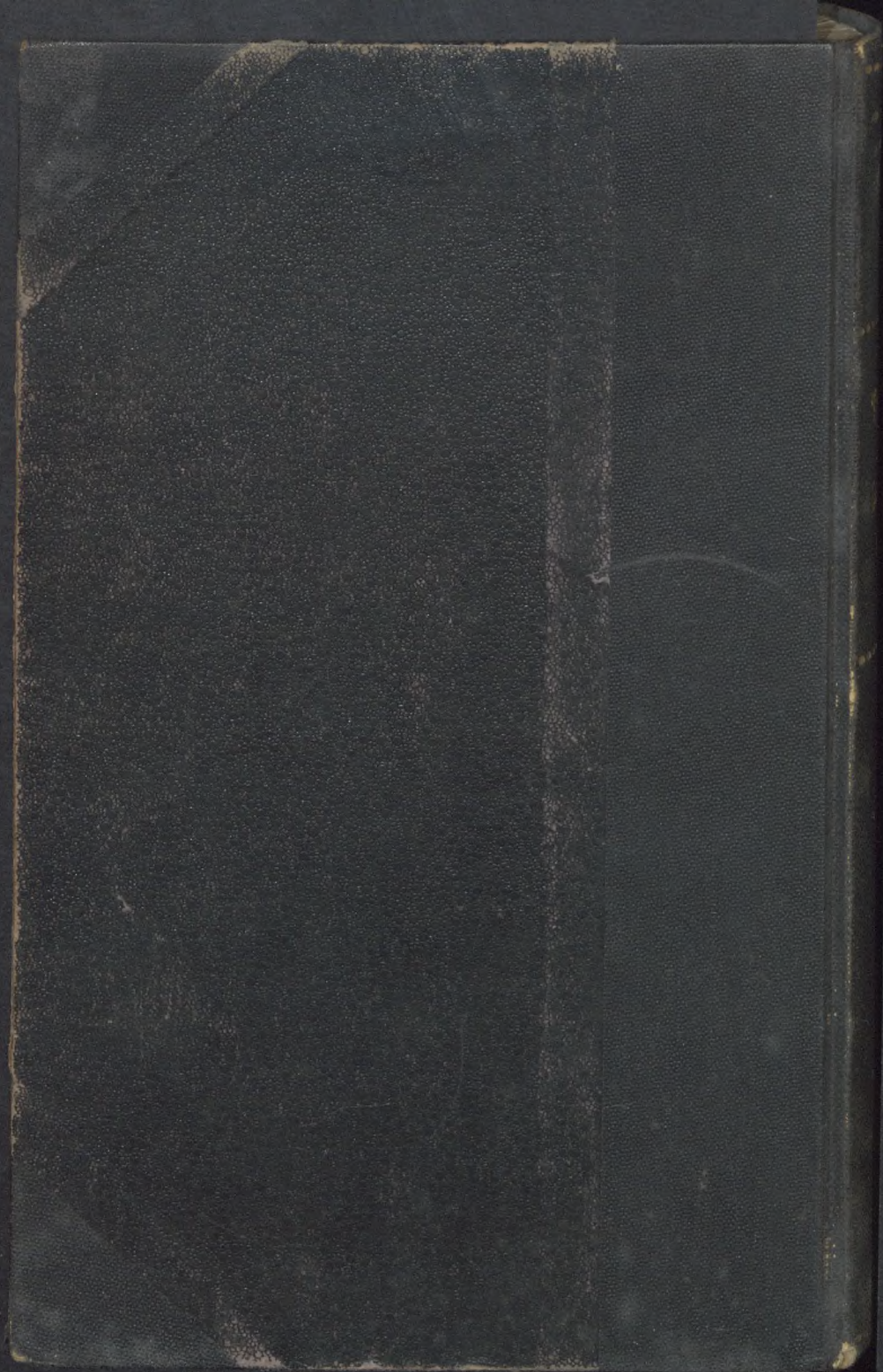
1. Városház. F. 3.
 2. Hadtestparancsn. palota. F. 3.
 3. Tüzér-szertár. F. 4.
 4. Vár. Fer. József színház. F. 3.
 5. M. kir. járásbíróház. F. 3.
 6. Katonai parancsnokság. F. 3.
 7. Katonai építészeti szakasz. F. 3.
 8. Irgalmasok. F. 2.
 9. Városi kórház. F. 2.
 10. Katonai kórház. F. 2.
 11. All. ipar szakiskola. F. 4.
 12. Belv. közs. isk. F. 4.
 13. Belv. Zárda. F. 4.
 14. R. kath. plébánia. F. 4.
 15. Törzstiszti épület. F. 3.
 16. Kegyesrend. gymnas. F. 2.
 - 16.2. " új gymnas. E. 3.
 17. Izraelita belv. templom. F. 2.
 18. All. főreáliskola. G. 2.
 19. Gör. kel. püspöki palota. G. 2.
 20. Ferencz József-laktanya. G. 2.
 21. Erdélyi laktanya. G. 4.
 22. Papnövelde. G. 3.
 23. Vármegyeház. G. 2.
 24. Múzeum. G. 3.
 25. R. kath. püspöki palota. G. 3.
 26. Hadapródiskola. G. 1.
 27. R. kath. Székesszék. H. 2.
 28. Nándor laktanya. H. 1.
 29. Fejérvári laktanya. H. 2.
 - 29.2. Katonai büntetőtörv. H. 2.
 30. Evangél. templom. H. 3.
 31. Kormánybizleti épület. H. 3.
- ebben léteznek:
- M. k. adóhivatal,
 - m. k. pénzügyigazgatóság,
 - m. k. posta- és táviratigazg.
 - m. k. törvényszék és telek-
 - könyvi hivatal,
 - m. k. itélőtábla,
 - m. k. fővármihatal,
 - m. k. kincst. ügyészség.
32. M. k. büntetőtörvénysz.
 - és k. ügyészség. H. 3.
 33. Katonai elemezési épület. H. 3.
 34. All. fels. leányiskola. H. 4.
 35. All. főgymnasium. H. 4.
 36. Oszt. magy. bank. H. 4.
 37. Tanító képző intézet. J. 5.
 38. Vár. Gizela árvaház. J. 5.
 39. Gyár. izrael. templom. J. 4.
 40. Vár. vill. világ. telep. K. 4.
 41. R. k. Millenniumi templ. K. 4.
 42. Gyárudvar, sörfőzde. J. 5.
 43. Gör. kath. templom. K. 5.
 44. Turul cipőgyár. K. 6.
 45. Pénzszekrénygyár. K. 6.
 46. Gör. kel. szerb. templ. K. 4.
 47. Kamgarn szövőgyár. K. 3.
 48. Blau-féle szeszgyár. K. 4.
 49. Gör. kel. rom. templom. L. 4.
 50. Vágóhid. H. 6.
 51. Fehérker. gyermekmenh. E. 3.
 52. Kalapgyár. D. 4.
 53. Nemezőgyár. D. 4.
 54. Tejszövetkezet telep. D. 4.
 55. Erzsébet gőzmalom. C. 4.
 56. Pannónia gőzmalom. C. 3.
 57. Dohánygyár. B. 4.
 58. Vár. Lőszeszgyár. A. 3.
 59. I-ső Temesv. szeszgyár. A. 3.
 60. Gyufagyár. A. 4.
 61. Józsefv. r. k. templom. C. 5.
 62. Józsefv. Zárda. C. 5.
 63. Temesbega vízszab. társ. D. 4.
 64. Ev. ref. templom. D. 4.
 65. Siketnémák intézete. D. 5.
 66. Tanító konviktus. E. 5.
 67. Városi kórház. E. 5.
 68. Gör. kel. rom. templom. E. 6.

189-463

Temesvár
és
Délmagyar-
ország